

T.C.
ORDU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ

DİN-BİLİM İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA ERNEST RENAN'IN
İDDİALARI VE DİNİ TEMELLER AÇISINDAN TAHLİLİ
(NAMIK KEMAL ÖRNEĞİ)

ENSAR HACISÜLEYMANOĞLU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

Prof. Dr. MEHMET KENAN ŞAHİN

ORDU- 2023

TEZ KABUL SAYFASI

ENSAR HACISÜLEYMANOĞLU tarafından hazırlanan “**DİN-BİLİM İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA ERNEST RENAN’IN İDDİALARI VE DİNÎ TEMELLER AÇISINDAN TAHLİLİ (NAMIK KEMAL ÖRNEĞİ)**” başlıklı bu çalışma, 24.04.2023 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından **YÜKSEK LİSANS tezi** olarak kabul edilmiştir.

Başkan	Prof. Dr. Mehmet Kenan ŞAHİN ORDU ÜNİVERSİTESİ / İlahiyat Fakültesi	İmza
Üye	Doç. Dr. Hüseyin DOĞAN KAFKAS ÜNİVERSİTESİ / İlahiyat Fakültesi	İmza
Üye	Dr. Öğretim Üyesi Cemal SANDIKÇI ORDU ÜNİVERSİTESİ / İlahiyat Fakültesi	İmza

ETİK BEYANI

Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

ENSAR HACISÜLEYMANOĞLU

Nisan-2023

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DİN-BİLİM İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA ERNEST RENAN'IN İDDİALARI VE DİNİ TEMELLER AÇISINDAN TAHLİLİ (NAMIK KEMAL ÖRNEĞİ)

ENSAR HACISÜLEYMANOĞLU

Nisan-2023

Ernest Renan'ın 1883 tarihinde Sorbon Üniversitesinde “İslâm ve Bilim” başlığı ile vermiş olduğu konferansa ilişkin pek çok eleştiri ve reddiye yayınları yapılagelmiştir. Renan'a reddiye yayınlamış olan yazarlar arasında Osmanlı aydınlarından Namık Kemal de yer almaktadır. Konferanstan üç ay sonra Namık Kemal “Renan Müdâfaanâmesi” risalesine başlamış ve dört ayda araştırmasını tamamlamıştır. Midilli Adası'nda kısıtlı imkânlar dahilinde fakat büyük bir heves ile başlamış olduğu araştırmasını sipariş verdiği kitapları elde edemediği için istediği düzeye getiremediği gerekçesiyle yayınlamamıştır. “Renan Müdâfaanâmesi” isimli makale, ilk kez yazarının vefatından (öl. 1888) yirmi sene sonra yayımlanabilmiş ve sonrasında başka baskıları da yapılmıştır. Reddiyede, Renan'ın iddialarından yola çıkarak İslâm dininin bilime mani olmadığını ve Renan benzeri oryantalistlerin Müslümanlar ve İslâm'a yönelik yeterli derecede bilgiye sahip olmadıklarını ifade etmiştir. Renan'ın İslâm ve felsefe ilişkisi, Müslüman ve Arapların bağnaz ve cahil oldukları gibi iddialarına Hıristiyanlıktan ve İslâm'dan mukayeseli örnekler ile yanıtlar vermiştir. Müdâfaanâme, tarafların uzman olduğu alanların farklı olması ve kısıtlı imkânlar ile yazılmış olması gibi nedenlerle Renan'a net bir cevap olamamış olsa da bilhassa Türkiye'de ilgi görmüştür. Bu çalışmada Renan'ın iddiaları din-bilim ilişkisi bağlamında Namık Kemal'in reddiyesi esas alınarak tahlil edilmiştir. Çalışmanın giriş kısmında Namık Kemal ve Renan'ın hayatları, eserleri ve dünya görüşleri ele alınmıştır. Birinci bölümde oryantalizm ve din-bilim ilişkisinin kavramsal çerçevesine yer verilmiştir. İkinci bölümde Renan'ın iddiaları ve Namık Kemal'in Müdâfaanâmesi maddeler halinde ele alınarak din-bilim ilişkisi açısından âyet ve hadisler ışığında tahlil edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Namık Kemal, Renan, İslâm, Bilim, İslâm ve Bilim, Renan Müdâfaanâmesi

ABSTRACT

MASTER THESIS

ERNEST RENAN'S CLAIMS IN THE CONTEXT OF RELIGIOUS-SCIENCE RELATIONSHIP AND ANALYZED IN TERMS OF RELIGIOUS FOUNDATIONS (NAMIK KEMAL EXAMPLE)

ENSAR HACISÜLEYMANOĞLU

April-2023

Many critical and denial publications have been made regarding the conference titled "Islam and Science" given by Ernest Renan at the Sorbonne University in 1883. Namık Kemal, an Ottoman intellectual, is among the authors who published a refusal to Renan. Three months after the conference, Namık Kemal started the "Renan Müdâfaanâmesi" pamphlet and completed his research in 4 months. He did not publish his research, which he started on the island of Lesbos with limited means but with great enthusiasm, on the grounds that he could not bring the books he ordered to the level he wanted. The article named "Renan Müdâfaanâmesi" was published for the first time 20 years after the death of its author (died, 1888) and other editions were published afterwards. Generally, based on Renan's claims, he stated that the religion of Islam does not prevent science and that orientalists like Renan do not have sufficient knowledge about Muslims and Islam. In the refusal, Renan responded to the claims of the relationship between Islam and philosophy, that Muslims and Arabs are bigoted and ignorant, with comparative examples from Christianity and Islam. Although there was no clear answer to Renan, due to reasons such as the different areas in which the parties are experts and the fact that it was written with limited opportunities, Müdâfaanâme attracted particular attention in Turkey. In this study, Renan's claims are analyzed based on Namık Kemal's refusal in the context of religion-science relationship. In the introduction part of the study, the lives, works and world views of Namık Kemal and Renan are discussed. In the first part, the conceptual framework of the relationship between orientalism and religion-science is given. In the second part, Renan's claims and Namık Kemal's Müdââfanâme are handled as items and tried to be analyzed in the light of verses and hadiths in terms of religion-science relationship.

Key Words: Namık Kemal, Renan, İslâm, Science, İslâm and Science, Renan Defense

TEŞEKKÜR

Batı dünyasının İslâm dinine ve doğu kültürüne olan ilgi ve alakası her zaman artarak devam etmiştir. Bu durum birçok alanda gerçekleşmesinin yanısıra özellikle XVIII. yüzyıl ve sonrasında özellikle oryantalistlerin çalışmalarıyla hız kazanmıştır. Tarihi süreçte Batı dünyasının özellikle Haçlı seferleriyle İslâm dünyasına karşı yaşadıkları mağlubiyetleri İslâm dünyasına olan ilgiyi daha da artırmış İslâm dünyası müsteşriklerin ilgi odağı haline gelmiştir. Müsteşrikler İslâm dünyasını ve medeniyetini tanıdıkça güç kazanacaklarının farkına varıp bu amaca yönelik bilimsel çalışmalara ağırlık vermişlerdir. Müsteşrikler İslâm'ın temel kaynaklarından çok toplumun yaşama biçimine yönelerek İslâm dinine haksız ve yersiz suçlamalarda bulunmuş ve İslâm'ın bilime ve bilimsel çalışmalara engel olduğunu iddia ederek İslâmiyet'i eleştirmişlerdir.

Biz de bu çalışmamızda 18. yüzyılda Fransa'da müsteşriklerin önde gelenlerinden olan Ernest Renan'ın Sorbonne Üniversitesi'nde vermiş olduğu "İslâm ve Bilim" adlı konferansı ve bu konferansa karşı reddiye yazmış olan Namık Kemal'in "Renan Müdâfaasını" ele alacağız. Bu yönde birçok reddiye yazılmış olsa da çalışmamızın hacmi ve kapsamı dışına fazla çıkmamak için Renan Müdâfaası üzerinden hareketle bu itirazları değerlendireceğiz.

Bu çalışmamız giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında; Namık Kemal'in ve Renan'ın hayatı, eserleri ve edebi yönleri ile birlikte düşünce dünyaları ele alınmaktadır. Birinci bölümde; kavramsal çerçeve çizilerek müsteşrikler hakkında genel bilgiler, oryantalizm tanımı ve din-bilim ilişkisi hakkında bilgiler yer almaktadır. İkinci bölümde ise Ernest Renan'ın din-bilim ilişkisi bağlamında iddiaları ve Namık Kemal'in "*Renan Müdâfaası*"nda O'na karşı cevapları bulunmaktadır. Akabinde ise Renan'ın iddialarının dinî temeller açısından tahlili yapılarak tezimiz tamamlanacaktır.

Akademik çalışmaların her yönden kendine mahsus bazı güçlükleri ve zorlukları vardır. Tabiki bizim de bu çalışmamızda kendilerinden destek aldığımız birçok kişi olmuştur. Özellikle bana yönlendirmeleriyle katkılarda bulunan, tecrübelerinden istifade ettiğim Danışman hocam Prof. Dr. Mehmet Kenan ŞAHİN'e teşekkürü bir borç bilirim. Yüksek Lisans döneminde beraber okuduğumuz değerli arkadaşım Onur ÇAKICI kardeşime de hassaten teşekkür ediyorum. Aynı zamanda yüksek lisans sürecinde iyi ve zor zamanlarda her zaman yanımda durup bana destek olan değerli eşime de ayrıca teşekkür ediyorum.

ENSAR HACISÜLEYMANOĞLU

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
TEZ KABUL SAYFASI	ii
ETİK BEYANI	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR DİZİNİ	xii

GİRİŞ

GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Konusu	1
2. Araştırmanın Amacı ve Kapsamı	2
3. Araştırmanın Önemi.....	3
4. Namık Kemal ve Ernest Renan	4
4.1. Namık Kemal'in Hayatı, Edebi Yönü ve Eserleri.....	4
4.1.1. Namık Kemal'in Hayatı	4
4.1.2. Namık Kemal'in Edebi Yönü.....	6
4.1.3. Namık Kemal'in Eserleri.....	7
4.1.3.1. Tiyatro Türünde Yazdığı Eserler.....	7
4.1.3.2. Romanları	8
4.1.4. Namık Kemal'in Din Anlayışı	8
4.1.5. Allah Tasavvuru:	9
5. Renan'ın Hayatı, Edebi Yönü ve Eserleri	10
5.1. Ernest Renan'ın Hayatı	10
5.1.1. Eserleri.....	12

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ORYANTALİZM VE DİN-BİLİM İLİŞKİSİNE AİT KAVRAMSAL ÇERÇEVE.....	14
1.1. Kavramsal Çerçeve ve Din-Bilim İlişkisi	14
1.1.1. Oryantalizmin Tanımı ve Ortaya Çıkışı	14
1.1.1.1. Oryantalizmin Tanımı.....	14
1.1.1.2. Oryantalizmin Ortaya Çıkışı.....	15
1.2. Müsteşrikler Hakkında Genel Bilgiler	18
1.2.1. Müsteşriklerin Amaçları.....	18
1.2.2. Tarihsel ve Ticari Faktörler	18
1.2.3. Dini Faktörler	19
1.2.4. Siyasi Faktörler.....	19
1.2.5. Bilimsel Faktörler.....	20
1.3. Müsteşriklerin Kullandıkları Yöntemler	23
1.3.1. Müsteşrikler Tarafından Sunulan Argümanlar.....	23
1.3.2. Yahudi Din Adamlarının Oryantalizmi Bir Yöntem Olarak Kullanmaya Çalışması... ..	25
1.4. Oryantalistlerin Yöntemleri.....	25
1.4.1. Kullanılan Metotlar	26
1.5. Müsteşriklerin İslâm İlmine Etkisi	28
1.6. Müsteşriklerin Din-Bilim İlişkisi Bağlamında İddiaları	29
1.7. Din ve Bilim Arasındaki İlişki	30
1.7.1. Din.....	30
1.7.2. Bilim.....	33
1.7.3. Din ve Bilim Arasındaki İlişki	34
1.8. Din ve Bilim İlişkisine Etki Eden Unsurlar.....	56
1.8.1. İnsan.....	58

1.8.2. Evren ve Doğa	61
1.8.3. Akıl.....	63
1.9. Din ve Bilimin Ayrıldıkları Yönler	65
1.9.1. Konu ve Gayeler Açısından	65
1.9.2. Yöntemler Açısından.....	65
1.9.3. Sonuçları Açısından	66

İKİNCİ BÖLÜM

2. ERNEST RENAN'IN DİN-BİLİM İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA İDDİALARI VE NAMIK KEMAL'İN RENAN MÜDÂFAASININ DİNÎ TEMELLER AÇISINDAN TAHLİLİ	67
2.1. Renan'ın Din-Bilim İlişkisi Bağlamında İddiaları	67
2.1.1. Pozitivizm Tanımı	68
2.1.2. Ernest Renan'ın İddiaları.....	69
2.1.2.1. Müslümanların Bilim ve Düşünce İstibatlarının Olmadığı Fikri.....	70
2.1.2.2. İslâm ve Arap Medeniyeti Kavramlarını Tenkit	72
2.1.2.3. İslâmiyet'in Milletlerin Fikirlerini Dondurması İddiası	72
2.1.2.4. İran'ı İslâm Devletleri İçinde Farklı Bir Yere Yerleştirip İlerlemenin Asıl Kaynağı Göstermesi	73
2.1.2.5. Bilimin Öneminden Anlatarak İslâm'ı Bilime Engel Göstermesi	76
2.2. Namık Kemal'in Müdâfaasının Dini Temeller Açısından Değerlendirilmesi.....	79
2.2.1. Namık Kemal'in Renan Müdâfaası'nın Önemi ve Mâhiyeti	79
2.2.2. Namık Kemal'in Reddiyeyi Yazma Amacı.....	80
2.2.3. Namık Kemal'in Müdâfaa'da Renan'a Karşı Cevapları	85
2.2.3.1. Birinci Reddiye: Renan'ın Dinlere ve İslâm'a Bakış Açısı ve Eksik Bilgisine Cevap.....	86
2.2.3.2. İkinci Reddiye: Dil ve Arapça Konusundaki Düşüncesine Cevap	90
2.2.3.3. Üçüncü Reddiye: Kavimlerin Aynı Özellikte Kalmadığı Düşüncesine Cevap. 91	

2.2.3.4. Dördüncü Reddiye: Müslüman İlim Adamlarının Tabiat ve Matematik İlmi ile Uğraşmasına Cevap	92
2.2.3.5. Beşinci Reddiye: Müslümanların Kendilerini Üstün Görmesi ve Milliyetçilik Meselesine Cevap	93
2.2.3.6. Altıncı Reddiye: İran Meselesine Cevap	94
2.2.3.7. Yedinci Reddiye: İslâm Âleminin İlk Yüzyıllarda Bilime Katkısını Kabul Edip Daha Sonra Olmayacağına Cevap	95
2.2.3.8. Sekizinci Reddiye: Arapların Ulaştığı Bilim Aşamaları ile İlgili İddiası	100
2.2.3.8.1. İslâm'ın Birinci Asırdan Sonra Felsefeden Uzak Kalması Meselesi:.....	100
2.2.3.8.2. İslâm Âlimlerini Milliyetçilikle İrtibatlandırması:	102
2.2.3.8.3. Memun'un Lanetlenmesi:	103
2.2.3.9. Dokuzuncu Reddiye: Mezhep Çatışmaları ile İlgili İddiası	103
2.2.3.9.1. Dini Taassup ve Cevabı	103
2.2.3.9.2. Engizisyon Meselesine Cevap:.....	104
2.2.3.10. Onuncu Reddiye: İslâm'ın Bilime Engel Olmadığına Dair Özet Cevapları..	105
2.2.3.10.1. Abbasi Döneminin Yüksek İlmi Derecesi	106
2.2.3.10.2. Haçlılar ve Moğolların İslâm'a Zararları.....	106
2.2.3.10.3. Engizisyonun Gelişmeyi Sağlaması İslâm'ın da Tekrar Sağlayabileceği ..	106
2.2.3.10.4. Müslümanlar İçin İlim Öğrenmek Dini Bir Vecibedir	107
2.2.3.10.5. Renan'ın İslâm Düşüncesi ve Câmi Tezâtı.....	107
2.2.3.10.6. İslâm Araştırmaya Engel Değildir	107
2.2.3.10.7. İslâm Dünyasının Pratikteki Uygulamaları İddiaları Yalanlıyor	108
2.3. Renan'ın İddialarının Tahlili ve Dini Temeller Açısından Değerlendirilmesi	109
SONUÇ	124
KAYNAKLAR	127
EK-1	137
EK-2	141
ÖZGEÇMİŞ	150

KISALTMALAR DİZİNİ

Kısaltmalar

a.s.	: Aleyhisselam
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İsam	: İslâm Araştırmaları Merkezi
md.	: Maddesi
nr.	: Numara
nşr.	: Neşreden
öl.	: Ölüm tarihi
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
Sad.	: Sadeleştiren
s.a.s	: Sallallâhu aleyhi ve sellem
Thk.	: Tahkik eden
tsz.	: Tarihsiz
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri
vs.	: Vesaire
Yay.	: Yayın evi

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu

Tarihte İslâmiyet'in doğuşundan itibaren İslâm'a karşı olan saldırılar ve bu yönde yapılan mücadele, 19. yüzyılda modern Oryantalizm'in meydana gelmesi ile farklı bir boyut kazanmıştır. Çünkü Pozitivizm, Sanayi Devrimi ve Aydınlanma Çağının meydana gelme süreçlerini yaşamış olan Batı'da Oryantalistler Doğu ve değerlerine yönelik bizzat ulaşmış oldukları orijinal kaynaklara ve ortaya sunmuş oldukları bilimsel bilgilere rağmen söz konusu mesele Hz. Peygamber, müslümanlar ve İslâm dini olunca taraflı olmaktan geri durmamışlar, karalayıcı ve saldırgan davranmaktan da çekinmemişlerdir. Bu konu hakkındaki en meşhur örnekler arasında Fransız şarkiyatçı Ernest Renan gelmektedir. Renan, bundan tam 140 yıl önce 29 Mart 1883 tarihinde Paris'te vermiş olduğu "İslâm ve Bilim" adlı konferansta temel olarak İslâm dininin bilime karşı çıktığını iddia ederek kendince bu durumu izah etmeye çalışmıştır. Birçok tartışmaya yol açan bu konferansın ardından, İslâm âleminin değişik bölgelerinden ve Osmanlı'dan aydınlar muhtelif reddiyeler yaparak Renan'ın savunduğu iddiaların gerçekte bir alâkası olmadığını göstermeye çalışmışlardır. Bahsedilen bu reddiyelerden biri de Namık Kemal'in "Renan Müdâfaanâmesi" adlı risalesidir. Şunu belirtmek gerekmektedir ki Renan siyer, İslâm medeniyeti ve tarihine yönelik oldukça kapsamlı bir araştırma yapmamış gözükmemektedir, daha çok Hıristiyanlık tarihi ile ilgilenmiştir. Kilisenin himayesi altında büyümüş olmasına rağmen Hıristiyanlığa karşı çıkmış ve bilimi din olarak kabul etmiştir. Ancak daha sonrasında çıkmış olduğu Doğu seyahatleri sonucunda adeta Hıristiyanlık ile barışarak Müslümanları ve İslâm dinini Hıristiyanların en büyük düşmanı şeklinde algılamaya başlamıştır. Bu açıdan Renan Konferansı bahsedilen durumun dışı vurumu şeklinde de yorumlanabilmektedir. Namık Kemal ise bir bilim insanı olmanın yanı sıra daha çok siyaset ile uğraşmış, daha sonrasında da edebiyatçı kimliği ile meşhur olup tanınmış bir Osmanlı entellektüelidir. Bundan dolayı Renan'ın iddialarını ve Namık Kemal'in yanıtlarının mâhiyetini bu bakımdan değerlendirmek daha doğru olacaktır.

Renan, bilimle-din arasında bir karşıtlık oluşturmuştur. Söz konusu karşıtlığın sebebi; bilimlerin iş gördüğü gözlem, deney, dinlerin temeli olarak bilinen doğaüstünü gerileterek onların sahasını daraltmaktadır. Nitekim dinlerin özellikle İslâm dininin insanlığın

elinden tutarak kaldırdığı, zayıf yönlerini kuvvetlendirdiği güzel ve önemli yönleri bulunmaktadır.

Renan'ın Hıristiyan kültüründe büyümesi, o çevrede yaşaması O'nun Hıristiyanlığa ve geleneksel öğretilerine getirmiş olduğu eleştirileri sürekli belli bir ölçülülük ve nezaket içerisinde yapmasını netice vermiştir. Fakat İslâm dini gündem olduğunda ise Hıristiyanlık dinine göstermiş olduğu ölçülü tutumu bir yana bırakarak pervasızlaştığını, İslâm dünyasından Namık Kemal'in ifadesiyle “*Zulu kabilesinden bahseder gibi*” söz ettiği görülmektedir. Araştırmamızın konusu bu yönüyle de Namık Kemal'in Renan'ın dile getirmiş olduğu mesnetsiz iddialarına karşı verilen cevapların ortaya konulması ve değerlendirilmesi şeklinde olacaktır.

2. Araştırmanın Amacı ve Kapsamı

Bu araştırma, Ernest Renan'ın din ve bilim ilişkisi kapsamında İslâmiyet'e yönelttiği iddiaları ve Namık Kemal'in Renan'a reddiyesini ele almakta ve İslâmî temeller açısından da tahlilini amaçlamaktadır. Renan'ın iddiaları, İslâm'ın başvuru kaynakları Kur'ân-ı Kerim ve hadisler ışığında değerlendirilmeye çalışılmaktadır. Renan'ın İslâm'ın bilime karşı olduğu tezini işlediği konferansı verdikten sonra ona karşı birçok reddiyenin yazıldığını görmekteyiz. Malum olduğu üzere İslâm akaidinin en temel savunuculuğunu yapan kelâm ilmi yönünden de konumuz önem arz etmektedir. Kelâm ilminin başta gelen özelliklerinden biri de fizik ve kozmolojiye dair tartışmaların kelâm ilminde önemli yer tutmasıdır. Klasik İslâm medeniyeti muhiti içinde fizik bilimlerini, özellikle de madde, boşluk, zaman, mekân ve hareket gibi konuları ilk defa tartışmaya başlayan kelâmcıların, bu türden konulara ilgi duymalarının sebebi İslâm'ın itikâdî esaslarını temellendirip savunmak olarak görülse de kelâmcılar tarafından geliştirilen fizik teorilerinin gelişmiş yapısı onların bu türden konularla birer hakikat arayıcısı olarak da meşgul olduklarını ortaya koymaktadır. Bu yüzden hakikate ulaşmak ve İslâm'ı savunmak için de din-bilim ilişkisi kelâmın ilgi alanına girmektedir. Bu açıdan bakacak olursak, Renan'ın İslâm dini hakkındaki iddiaları kelâmî açıdan da ele alınmayı hak etmektedir. Konuya bu yönüyle de bakınca birçok İslâm düşünürünün bu meseleye bigâne kalmadığı görülmektedir. O bakımdan Renan'ın konferansı birçok reddiyeye konu olmuştur. Kısaca bu meyanda yazılan eserleri şu şekilde sıralayabiliriz; İstanbul'da Celal Nuri (1918), “İslâmiyet Mâni'-i Terakkî midir?”, Petersburg'ta Atâullah Bâyezidof (1993) “Renan'a Reddiye”,

Paris'te Cemaleddin Afganî (1995) “Cemâleddin Afganî'nin Renan'a Cevabı”, Paris'te Ali Ferruh, Hindistan'da Emir Ali, Kahire'de Reşid Rıza, Düccane Cündioğlu (1996), “Ernest Renan ve “Reddiyeler” Bağlamında İslâm-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı”, Fulya İbanoğlu (2019), “İslâm'a ‘Terör’ İsnadının Oryantalist Temelleri: Ernest Renan'ın 1883'te İrad Ettiği Konferans” Renan'a karşı reddiye sadedinde yazılan bu eserlerin her biri Namık Kemal gibi İslâm'ın bilime engel olmadığı üzerinde dururlar.¹

3. Araştırmanın Önemi

Bu araştırma, müsteşriklerin -özelde- Ernest Renan'ın din ve bilim ilişkisi bağlamında iddiaları ve dini temeller açısından değerlendirilmesi bakımından Namık Kemal ve Renan incelenerek gelecek dönemdeki nesillere bilgi aktarımı ve yapılacak çalışmalara kaynak teşkil etmesi açısından önem arz etmektedir. Her düşünürün doğduğu, yetiştiği ve yaşadığı çevre ve fikrî ortamlarla düşünür arasında yakın bir bağ bulunmaktadır. Renan'ın ve Namık Kemal'in din-bilim ilişkisi bağlamında dile getirdiği görüşlerine geçmeden önce her iki düşünürün yaşadığı dönemin sosyo-kültürel özelliklerini de bilmek önem arz etmektedir. Konumuza geçmeden önce burada onların hayatı ve eserleri hakkında bilgi vermekte de yarar vardır.

¹ Düccane Cündioğlu, “Ernest Renan ve ‘Reddiyeler’ Bağlamında İslâm-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı”, *Dîvân İlmi Araştırmalar* 2 (1996), 8.

4. Namık Kemal ve Ernest Renan

4.1. Namık Kemal'in Hayatı, Edebi Yönü ve Eserleri

4.1.1. Namık Kemal'in Hayatı

Gerçek ismi Mehmed Kemal olan Namık Kemal, 21.12.1840 tarihinde Tekirdağ'da dünyaya gözlerini açtı. Babası tarafından kökeni I. Mahmut Devrindeki Sadrazam Topal Osman Paşa'ya dayanmaktadır. En eski bilinen atası ise "Konyalı Bekir Ağa" adlı bir zattır. Annesi de günümüzde Makedonya sınırlarında yer alan ve Konya'dan buraya gelmiş oldukları için adı Koniçe olarak bilinen, Müslüman Türk bölgesinin ileri gelen isimlerinden Abdülatif Paşa'nın kızı, II. Abdulhamid'in müneccimbaşı olan Mustafa Asım Beyin torunudur.²

Namık Kemal, sekiz yaşındayken annesini kaybetmiştir. Dedesi Abullatif Paşa da onu kendi kızınının bir hatırası kabul ederek on yedi yaşına kadar yanından ayırmamıştır. Böylelikle Namık Kemal bu dönemleri, dedesinin ta'yin olduğu memuriyetler nedeniyle Osmanlı'nın çeşitli bölgelerinde geçirmiştir. İstanbul'da bulunduğu dönemlerde Bayezid ve Valide Rüştüyesi'nde sekiz ay kadar eğitimini sürdürmüştür. Dedesinin 1846 senesinde Afyonkarahisar Kaymakamlığı'na tayin edilmesinden sonra o da onunla birlikte Afyon'a giderek orada üç seneye yakın kalmıştır.

Abdülatif Paşa ta'yin edilmesinden sonra torunu Kemal'i de yanına almış ve beraberinde götürmüştür. Kars'ta kalmış oldukları bir buçuk seneye yakın bir dönemde yaşlı bir dervişten edebiyat ve tasavvuf öğrenmiştir. O dönemlerde şiir yazmaya yönelik içinde bir heves oluşmuş ve ilk beytini orada yazmıştır. 1855 senesinin mayıs ayında Abdülatif Paşa, bu sefer Sofya kaymakamlığına atanmıştır. Namık Kemal'in gerçek fikrî olarak gelişimi ise burada başlamıştır. Burada çeşitli şairlerle tanışmış ve bunların yardımıyla eski şairlerin yazdıklarını okumuştur. Şiire ise ilk kez ciddi bir biçimde Sofya'dayken başlamıştır. Sofya'da dedesinin yanında dört yıl kadar kalan Kemal, oradan ayrılma vaktine yakın Nesîme Hanımla evlenmiştir.³

² Tefik Sütçü, "Namık Kemal'in Yaşamında ve Eserlerinde Gelibolu", *Turkish Studies* 8/13 (2013), 1411-1426.

³ Sütçü, "Namık Kemal'in Yaşamında ve Eserlerinde Gelibolu", 1411-1426.

İstanbul'a döndüğünde babasının evinde kalmaya başlayan Namık Kemal, burada büyük dervişlerden hadis, tasavvuf, tefsir, fıkıh, Fars ve Arap edebiyatı ile ilgili dersler almıştır. 1860 senesinde Ramazan ayında Ziya Paşayla tanışmıştır ve "Leskofçalı Galip ile Hersekli Arif Hikmet" gibi klasikleşmiş şiirin o dönemdeki büyük temsilcilerini tanıyarak, 1861 senesinin yaz aylarında yeni ve eski nesilden farklı şairlerin bir araya toplandıkları "Encümen-i Şuaraya" girmiştir. Burada bir sene kadar faaliyette bulunduktan sonra Encümen-i Şuara dağılmıştır. Bu dönemlerde Leskofçalı Galib'in Namık Kemal üstündeki etkisi ise oldukça fazladır.

24 Kasım 1870' de İstanbul'da bulunan Namık Kemal, Ali Paşa'nın 7 Eylül 1871'deki ölümünden sonra Yeni Osmanlılar'dan Ebuzziya, Nuri ve Reşad Tevfik Beyler ile beraber "İstiklal" isimli bir gazete yayımlamak istemiştir. Ancak gerekli izinleri alamadığı için bu sefer de "İbret"⁴ gazetesini kiralamışlardır. 13 Haziran 1872 tarihinde tekrardan yayım hayatına başlayan Namık Kemal, "İbret" gazetesinin baş yazarı olmuştur.⁵ En parlak ve olgun makalelerini de bu gazetede yayımlamıştır. Buna ek olarak Ebuzziya Tevfik Bey'in çıkardığı "Hadika" gazetesine de "N. K. – Namık Kemal" imzası ile makaleler yazmıştır. Bu dönemlerde "Evrak-ı Perişân'ın" üç farklı kitabını neşretmiş ve "Vatan Yahut Silistre" piyesini yazmaya başlamıştır. İbret'te giderek dozunu arttıran sert bir üslup ile yönetime karşı sansür konusunda ağır eleştiriler yazmıştır ve bunun neticesinde "İbret" 2 Haziran 1873 tarihli yüzüncü sayısında kapatılmıştır. Namık Kemal ise bu sırada "Vatan Yahut Silistre" piyesini bitirmiş ve ismi sonrada Gülnihal olan "Râz-ı Dil" isimli ikinci piyesini kaleme almaya başlamıştır. Bunlar gerçekleşirken İbret'in kapanma süreci bitmiş ve gazete tekrar yayım hayatına başlamıştır.⁶

⁴ 1870 yılında yayım hayatına başlayan gazetenin adı iki yıllık çalkantılı bir dönem geçirdikten sonra Ahmet Mithat Efendi tarafından kiralanır ve 1872'den başlayarak Namık Kemal, Ebuzziya Tevfik gibi ünlü adların bulunduğu kadrosuyla çıkmaya başlar. Başyazarı Namık Kemal'dir. Özellikle Namık Kemal'in yazıları nedeniyle ilgi gören gazete, yine Namık Kemal yüzünden 1873'te kapatılır. Sebebi de yazarın "Vatan yahut Silistre" adlı oyunudur. Oyunu beğenen ve tezahüratlarla İbret gazetesi önünde toplanan halkın heyecanı, Osmanlı Sarayı'nı ayağa kaldırınca gazete 1873 yılı Nisan ayında kapatılır. Ebuzziya Tevfik ile Ahmet Mithat Efendi Rodos Adası'na gönderilir. Gazete ancak 132 sayı yayımlanabilmiştir. Namık Kemal bu gazetede, özgürlükçü fikirleri savunmuş, basının işlevlerini ve önemini vurgulamıştır. Bkz. *Eskieserler*, "İbret gazetesi" (Erişim 1 Nisan 2023).

⁵ Bedri Aydoğan, "Namık Kemal'in Mektuplarından Yansıyan Kıbrıs Yaşamı", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 30/1 (2021), 157-165.

⁶ Aydoğan, *Namık Kemal'in Mektuplarından Yansıyan Kıbrıs Yaşamı*, 157-165.

4.1.2. Namık Kemal'in Edebi Yönü

Yahya Kemal'in belirttiği gibi Namık Kemal “meydan adamı” bir kişiliğe sahiptir. Namık Kemal bir sanatçıdan ziyade da‘va adamı olarak nitelendirilmektedir. Tanzimat Dönemi içerisinde ortaya çıkan bağımsızlık, meşrutiyet, hürriyet, vatanseverlik vb. kavramlara sıkıca bağlıdır. Namık Kemal'e göre Batılılaşmak gerekmektedir, fakat Batılılaşırken özün kaybedilmemesi gerekmektedir.⁷

Ona göre edebiyat, geniş topluluklara ulaşılması, milletin uyandırılması için bir araçtır. Namık Kemal, tiyatroya ve gazeteciliğe bu nedenle önem vermektedir. Türk tasvir gücüne ve nesrine farklı bir soluk getirmiştir. Namık Kemal'in düşünce açısından gelişim göstermesinde, Fransızca öğrenmesi, Avrupa'yı görmesi ve Şinasi'yle tanışması etkili olmuştur. Eserleri ve makalelerinde Fransız eğitimcisi J. J. Rousseau ve İngiliz düşünür Locke'den yararlanmıştır.⁸

Batı etkisi, Namık Kemal'in nesirlerinde belirgin bir şekilde görülmektedir. Sanata ve edebiyata estetik olarak bakmamakta ve sanatı toplum için kullanmaktadır. Eski edebiyat anlayışına en fazla hücum eden ve yeni edebiyat anlayışını en fazla savunan kişidir. Dilin sade bir hale getirilmesi gerektiğini savunmuştur. Namık Kemal'in üslubu, eserlerinin yapısına göre farklılık göstermektedir. Renkli, hareketli ve canlı bir anlatım özelliğine sahiptir. Seciler, söz oyunları, mübalağa eserlerinde görülmektedir. Bahsedilen durum eski edebiyat anlayışının etkisinden kurtulamamış olduğunu göstermektedir. Onun nesir dili de nazım dili gibi heyecanlı ve sağlamdır. Nesir dilinde tekrar sanatına çok fazla yer vermektedir. Sade bir üslup ve dil ile yazmış olduğu tiyatroları haricinde, diğer eserlerinde sanatlı üslubu dikkat çekmektedir.⁹

Namık Kemal, Tanzimat dönemi edebiyatı birinci neslin en önemli isimleri arasında yer almaktadır. Makale, mektup, tarih, eleştiri, tiyatro, roman ve şiir benzeri çeşitli türlerde eserler yazmıştır. “Vatan edebiyatı” çığırını başlatmış; yalnızca kendi dönemini değil, kendinden sonra gelecek olan nesilleri de etkilemiş; millet ve vatan sevgisi ile doldurmuş olduğu gönüllerde “vatan şairi” olarak yaşatılmıştır. “Sanat toplum içindir” görüşünü

⁷ Osman Varsak, “Namık Kemal'in Dini Yönü Ve Din Eğitimi Görüşleri/The Religious Aspect of Namık Kemal and His Views on Religious Education” *İlahiyât Akademik Araştırmalar Yıllığı* 4 (2021), 35-50.

⁸ Necip Fazıl Kısakürek, *Namık Kemâl* (Ankara: Büyük Doğu Yayınları 2014), 20-34.

⁹ Abdullah Uçman, “Tanzimat'tan Sonra Edebiyat Ve Siyaset: Nâmık Kemal Ve Ziya Paşa Örneği”, *Türkiyat Mecmuası* 24/1 (2014), 113-128.

savunarak millete doğru ve iyiyi anlatmayı hedeflemiştir. Romantizm akımından etkilenmiştir. Namık Kemal, eserlerinde millet ve vatan sevgisinin yanında aile, ahlak, adalet, hukuk, hak, meşrutiyet, özgürlük kavramlarına da oldukça geniş yer vermiştir.¹⁰

Tanzimat dönemi edebiyat anlayışında coşkulu şairler arasında yer alan bir şair olarak nitelendirilmektedir. Türk edebiyatının vatan şairleri arasında yer almaktadır. Yazdığı eserlerinde hürriyet ve vatan sevgisinden sık sık bahsetmiştir. Şiirlerinde sık sık aruz ölçüsünden faydalanmıştır. Tiyatro eserlerinde, kimi zaman da şiirlerinde hece ölçüsünden faydalanmıştır. Ona göre şiirler, fikirleri aktarmak amacıyla kullanılan bir araçtır. Şiirlerinde çoğunlukla sosyolojik konulardan söz etmiştir.¹¹

4.1.3. Namık Kemal'in Eserleri

Yeni edebiyat türlerinin Türk edebiyatına girmesinde ve yaygın hale gelmesinde öncülük görevi üstlenen Namık Kemal'in en önemli eserleri şu şekildedir.¹²

4.1.3.1. Tiyatro Türünde Yazdığı Eserler

1. **Vatan Yahut Silistre:** Toplamda dört perdeden oluşan bir dramdır. 1853 ve 1856 seneleri arasında patlak veren Kırım Savaşı'nda Silistre Muhasarası'nı konu edinmiştir.
2. **Akif Bey:** Toplamda beş perdeden oluşan bir oyundur. Yiğit karakterli bir kocaya ihanette bulunan kadının, toplum ve aile yaşamındaki olumsuz etkilerini konu etmiştir. Eser içerisinde lirik söyleşiye ve vatan sevgisine örnekler bulunurken hece vezni ile yazılan makaleler de görülmektedir.
3. **Zavallı Çocuk:** Toplamda üç perdeden oluşan bir oyundur. Anne ve babasının zoru ile görücü usulü evlendirilen bir genç kızın hayatını anlatır. Eser içerisinde Victor Hugo'nun "Hermani" isimli eserinin etkisi bulunmaktadır.
4. **Gülnihal:** Öteki ismi "Râz-ı Dil" olan bu eser, toplamda beş perdeden oluşmaktadır. Zulme karşı çıkan ve intikam alma fikrini benimseyen bu oyun, kırsal bölgede "Kaplan Bey" isimindeki zâlim sancak beyinin toplumuna yaşattığı

¹⁰ Sütçü, "Namık Kemal'in Yaşamında ve Eserlerinde Gelibolu", 1411-1426.

¹¹ Mehmet Aydın, "Namık Kemal'de 'Terakki' ve 'Maarif' Düşüncesi". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 53/2 (2013), 451-477.

¹² Kısakürek, *Namık Kemâl*, 20-34.

eziyetler karşısında gerçekleştirilen direniş konusunu etmektedir. Eserin tekniğı ve kompozisyonu oldukça sağlamdır.

5. **Celalettin Harzemşah:** Toplamda on beş perdeden oluşan bir oyundur. Harzemşahlar devletinin son yöneticisi olan *Celalettin Harzemşah*'in yaşamından, Moğollara karşı yapmış olduğı savaşlardan ve kahramanlıklardan esinlenilmiştir. Eser içerisinde Shakespeare ile benzer taraflar görülmektedir.
6. **Kara Bela:** Toplamda beş perdeden oluşan bir oyundur. Yazarın eserleri arasındaki en zayıf eser olarak kabul edilmektedir. Hindistan'da Babürlüler'in sarayındaki harem ağalarının çevirmiş oldukları entrikalardan bahsetmektedir.

4.1.3.2. Romanları

1. **İntibah:** Namık Kemal'in yazmış olduğı ilk romandır. İyi yetiştirilmiş olan genç bir erkeğın kötü bir kadına kapılması sonucu uğramış olduğı manevi ve maddi yıkımdan duymuş olduğı pişmanlığı konu edinmektedir. Bu nedenle eser ilk başta "Son Pişmanlık" ismini almış fakat eserin basımı sırasında bu isim "İntibah" olarak değiştirilmiştir. Eserin baskılarından birkaçı bu değişik isimler ile gerçekleştirilmiştir. Bu roman Türk edebiyatının batılı anlamda ilerlemesinde oldukça katkı sağlamıştır ve ilk edebi roman örneğidir.¹³
2. **Cezmi:** Namık Kemal tarafından yazılan ikinci romandır. 16. yüzyılda İran, Kırım ve Osmanlı tarihlerini konu eden bu roman, temelde İslâm Birliğı fikrini savunan tarihi bir romandır. Bugün dahi günümüzde pek çok baskısı yapılmaktadır.¹⁴

4.1.4. Namık Kemal'in Din Anlayışı

Namık Kemal, her ne kadar yaşadığı çağda şiir ve romanlarıyla; daha çok edebiyatçı yönüyle adından söz ettirmiş olsa da esasında o İslâm düşünce geleneğinden haberdar, dinî bilgi birikimine sahip Allah'a ve Peygamber'ine samimi duygularla bağlı bir mü'min ve düşünürdür. Her şeyden önce Namık Kemal'in bir kelamcı, bir fakîh ya da müfessir gibi temel İslâm bilimlerine vakıf bir din âlimi olmadığını belirtmekte fayda vardır. Namık Kemal Osmanlı'nın gerilediğı, İslâmcı, Batıcı ve Osmanlıcı şeklinde farklı fikir cereyanlarının etkin olduğı bir dönemde yaşamış ve bu tartışmaların içinde dinin itikâdî

¹³ Kısakürek, *Namık Kemâl*, 20-34.

¹⁴ Gülay Sarıçoban, "Namık Kemal ve Hürriyet Fikri." *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23/2 (2019), 515-535.

ve ahlâkî ilkelerini yeri geldikçe eserlerinde dile getirmiştir.¹⁵ Lakin İslâm'a karşı yapılan saldırılar da edebiyatçı ve şair kimliğini bir tarafa bırakıp cansiperane imanın nişanesi olan islâmiyeti savunmakta kalemini çekinmeden kullanmıştır. Dolayısı ile Namık Kemal'in Renan'a yazmış olduğu reddiyede bu yönü belirgin bir şekilde görünür.¹⁶

4.1.5. Allah Tasavvuru:

Namık Kemal, her ne kadar dinî ve felsefî ilimlerde derinliği olan bir din âlimi ya da bir düşünür kadar dinî ve felsefî ilimlere vakıf olmasa da esasında O, dinî bir bilgi birikimine sahip bir düşünür olarak, dinin itikâdî ve ahlâkî esaslarını eserlerinde sade ve anlaşılır bir dille ifade etmiştir. İnandığı dine karşı haksız eleştirilere duyarsız kalmamış, şiddetle karşı çıkmıştır. Namık Kemal, vatan, meşveret, hürriyet ve adalet gibi kavramlara Batı'nın verdiği anlamı değil, İslâmiyet'in yüklediği anlam üzerinde durmuştur.¹⁷ Örneğin Namık Kemal'e göre hürriyet, Allah'a kulluktan geçmektedir. Namık Kemal eserlerinde ve şiirlerinde dönemin siyasî ve toplumsal sorunlarına çareler üretmeye çalışırken de inancın gereğine, dinî ve ahlâkî değerlerin önemine değinmiştir.

Namık Kemal, iyi ve kötünün din ile bilinebileceğine inanmış ve Allah'ın nimetlerinden yararlanırken de tek ölçünün adalet olması gerektiğini düşünmüştür. Ona göre İslâm dini adalete, medeniyete ve terakkiye tamamıyla uygun bir dindir. Bu düşünceleri doğrultusunda Ernest Renan'ın "Din ve Bilim" adlı makalesinde İslâmiyet hakkında ileri sürdüğü iddiaları da eleştirmiş ve İslâmiyet'in hakikati ile bağdaşmayan bu görüşlerin doğru bilgilere dayanmadığını ve İslâm tarihini tahrif ettiği gerekçesiyle şiddetle karşı çıkmıştır. Batı'nın İslâm hakkındaki yanlış algılarına "Renan Müdâfaanâmesi" adında bir reddiye kaleme almıştır. Namık Kemal'e göre Renan İslâmiyet'i orijinal yönüyle bilmemektedir. Onun İslâm hakkındaki telakkileri gerçeği yansıtmaktan uzaktır. Zira İslâm'ın bizzat kendisi onun düşündüğü gibi değildir.¹⁸

¹⁵ Mehmet Kenan Şahin, *Namık Kemal'in Din Anlayışı ve Oryantalizmle Mücadelesi*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 319-328.

¹⁶ Şahin, *Namık Kemal'in Din Anlayışı*, 319-328.

¹⁷ Şahin, *Namık Kemal'in Din Anlayışı*, 319-328.

¹⁸ Şahin, *Namık Kemal'in Din Anlayışı*, 319-328.

5. Renan'ın Hayatı, Edebi Yönü ve Eserleri

5.1. Ernest Renan'ın Hayatı

Ernest Renan, 28 Şubat 1823 tarihinde Fransa'nın Bretagne bölgesinde bulunan Treguier kasabasında doğmuştur. Babası Philibert fakir kesimden bir denizci ailesindedir. Renan'ın annesi ise oldukça dindar bir insandır. Babası, Renan beş yaşındayken öldüğü için kız kardeşi ve annesi tarafından zor koşullar altında yetiştirilmiştir.¹⁹

Çocukluğundaki yaşadığı olaylar ve aldığı çelişkili eğitim, Renan'ın tüm yaşamında belirleyici bir rol oynamıştır. Treguier'de Katolik bir okulu bitirmiş ve sonrasında din eğitimi için Paris'e gitmiştir. Renan, "Nicolas-de-Chardonnet Katolik Semineri" bünyesinde üç sene kaldıktan sonra "Saint-Sulpiceye" kayıt yaptırmış ve burada doğu dilleri, felsefe, tarih ve ilâhiyat eğitimi almıştır. Almış olduğu bu yoğun eğitimler Renan'ın zaman içerisinde de dinlere karşı olan şüpheciliğinin ve çelişkili tavrının temelini hazırlamıştır. Özellikle İncil'i okuduğu sıralarda bu kitabın hata ve çelişkiler ile dolu olduğunu düşünmüştür. Bu nedenle dünyevî ve dinî ilimleri birleştirmede başarılı olarak gördüğü Protestanlık'a yönelmiştir.²⁰

1845 senesinde din adamı olmaktan vazgeçen Renan, 1846 senesinde lisans eğitimini bitirmiştir. Ertesi sene ise Sami dillerinin mukayeseli yapısı ve tarihi üstüne yapmış olduğu çalışmayla "Volney" ödülünü almıştır. Derinden etkilenmiş olduğu 1848 Sosyalist İhtilali üstüne, dininin ilim olduğu ve bu ilmin insanların problemlerini çözeceğini belirttiği "L'Avenir de la science: Pensées de 1848" (Bilimin Geleceği: 1848'den Düşünceler) adlı kitabını yazmıştır.²¹

Kariyerine zarar vereceği şüphesi ile yaşamının sonlarına doğru yayımlamış olduğu bu eserde, sadece akla ve ilme inandığını belirtmiş ve şu ifadeleri kullanmıştır; "İlim bir dindir, bundan sonra simgeleri yalnız ilim yapacak, insanlığın sorunlarını sadece ilim çözebilir."²²

¹⁹ Carol J. Singley, "Race, Culture, Nation: Edith Wharton and Ernest Renan", *Twentieth Century Literature* 49/1 (2003), 32-45.

²⁰ Singley, *Culture, Nation: Edith Wharton and Ernest Renan*, 32-45.

²¹ John Marenbon, "Ernest Renan and Averroism: the story of a misinterpretation." *Renaissance Averroism and Its Aftermath: Arabic Philosophy in Early Modern Europe*. Springer, Dordrecht, (2013), 273-283.

²² Marenbon, *Ernest Renan and Averroism: the story of a misinterpretation*, 273-283.

Renan doğrunun ve güzelin karşısında gençliğinde tatmış olduğu dinî hazzın hiçbir şey ifade etmediğini belirtmiştir. Bu değişiminde etkili olan en önemli kişilerin ise kız kardeşleri “Henriette” ve “Marcelin Berthelot” olduğu düşünülmektedir. İbn Rüşd ve felsefesi ile ilgili tezini düzenlerken doğu dillerinde yazılan metinleri incelemesi için İtalya’ya gönderilen Renan, burada Vivence, Padoue, Venedik, Ferrare, Bologne, Ravenne ve Rimini isimli kütüphanelerde araştırma yapmıştır. Bu esnada din ile ilgili düşünceleri de biraz yumuşamıştır. 1851 senesinde “Bibliothèque Nationale” (Ulusal Kütüphane)’ye Arapça ve Yunanca yazmalar görevlisi olarak atanan Renan, burada çalışırken bir taraftan da “Histoire générale et système comparé des langues sémitiques” (Sami dillerinin genel tarihi ve karşılaştırmalı sistemi) isimli eserini kaleme almış, bir tarafta ise “Révue des deux mondes”²³ dergisinde makaleler yayınlamaya başlamıştır.²⁴

Hıristiyanları Dürzilere karşı korumak adına 3. Napolyon tarafından Lübnan’a gönderilen altı bin kişilik askerin yanında Renan da bu dönemde arkeolojik kazılar yapmak için kız kardeşi ile beraber yola çıkmıştır. Henüz o dönemlerde Lübnan’ın Türklerin elinden çıktığını ve geleceğini belirsiz olarak gördüğünü söylemiş olan Renan, Lübnan’daki kazılarda elde ettiği arkeolojik eserleri Fransa’ya göndermiştir.²⁵ Bu seyahat sırasında, Maruniler ile yakın ilişkilere girmiştir ve kazılarda kendisine yardımcı olmak isteyen müslümanlara nefret ile yaklaşarak onları kötü ırk olarak nitelendirmiştir. O dönemlerde Renan’ın kafasını oldukça fazla meşgul eden konulardan birisi de Hazreti İsa konusu olmuştur. Renan’ın yaşamındaki şaheser olarak değerlendirdiği “Histoire des origines du Christianisme” (Hıristiyanlığın Kökenlerinin Tarihi) isimli kitabın ilk bölümü “Vie de Jesus” (İsa’nın Hayatı) bu seyahat sonucunda ortaya çıkmış bir bölümdür. Özellikle Filistin’e yapmış olduğu ziyaretin bu eseri yazmasında rolü büyüktür.²⁶

İlk seyahatinden yaklaşık dört sene sonra Hıristiyanlığın asıl yayıcılarından olan Saint Pavlus’un izlerini takip ederek, Anadolu, Yunanistan, Mısır, Lübnan ve Suriye’yi kapsayan bir yolculuğa çıkmıştır. 1870 senesinde “College de France” kürsüsüne geri dönerek Almanya ile Fransa’nın barış imzalaması için uğraşan Renan 1878 senesinde Fransız Akademi üyesi olarak görev almaya başlamıştır. 29 Mart 1883 senesinde

²³ Revue des Deux Mondes (İki Dünya’nın Eleştirilmesi) 1829 yılından beri Fransa’nın başkenti Paris’te basılan aylık bir edebiyat ve kültür dergisidir. Günümüzde derginin çoğunluk hissedarı Marc Ladreit de Lacharrière’dir. *Wikipedia*, “Revue des Deux Mondes” (Erişim 1 Nisan 2023)

²⁴ Lewis Freeman Mott, *Ernest Renan*. D. Appleton, 1921.

²⁵ Ömer Radwan, *Ârâü’l-Müsteşrikîn Havle’l-Kur’âni’l-Kerîm ve Tefsîruhû*, (Riyad: Dâru’t Taybe, 1992).

²⁶ Radwan, *Ârâü’l-Müsteşrikîn Havle’l-Kur’âni’l-Kerîm ve Tefsîruhû*, 1-7.

Sorbonne Üniversitesinde “İslâm ve Bilim” isimli meşhur konferansı düzenlemiştir. 1884 ve 1892 seneleri arasında “Journal Asiatique” (Asya Gazetesi) başkanlığını yapan Renan, yaşamının sonlarına doğru “Histoire du peuple d’Israël” (İsrail Halkının Tarihi) isimli kitabını yazmıştır. 12 Ekim 1892’de ölmüştür.²⁷

5.1.1. Eserleri

Ernest Renan'ın (1823-1892) te’lif ve tercüme olarak kırkı aşkın eseri bulunmaktadır ve bu eserlerin önemli bir kısmı, başka dillere de çevrilmiştir. Henriette Psichari'nin editörlüğünde Fransızca yayımlanan 10 ciltlik (Euvres complètes (Paris, 1947-1961), eserlerinin yetkin bir edisyonu olarak kabul edilmektedir. L'avenir de la science (Bilimin Geleceği), Histoire du peuple d’Israel (İsrail Halkının Tarihi), Vie de Jésus (İsa'nın Hayatı) ve Études d’histoire religieuse (Din Tarihi Çalışmaları) adlı kitapları; The Future of Science, History of the People of Israel, The Life of Jesus ve Studies in Religious History adlarıyla İngilizce’ye çevrilip neşredilmiş ve ayrıca iki otobiyografik eseri İngilizce’de The Memoirs of Ernest Renan (London, 1935) adıyla yayımlanmıştır. Ernest Renan’ın, son baskısı Fuad Sezgin tarafından gerçekleştirilen Averroés-et l’averrois’me (Frankfurt, 1985) adlı meşhur tedkiki, Âdil Zuaytir tarafından İbn Rüşd ve'r-Rüşdiyye adıyla Arapça’ya (Kahire, 1975), Edmundo Gonzales Blanco tarafından da Averroes yel averroismo adıyla İspanyolca’ya (Madrid, 1977) çevrilmiştir.²⁸

Ernest Renan’ın eserlerinin, Türkçe çevirilerine gelince, tespitlerimize göre kendisinin - biri iki kez olmak üzere- Türkçe’ye beş kitabı çevrilmiştir ve yine ilki hariç, hepsi Milli Eğitim Bakanlığı’nın yayımlamış olduğu Dünya Edebiyatından Tercüme/Seçmeler dizisinin Fransız Klasikleri bölümü içerisinde yer almaktadır. Bu eserleri şu şekilde sıralayabiliriz: 1. Hayat-ı Yesû 2. İsa’nın Hayatı 3. Nutuklar ve Konferanslar 4. Bilimin Geleceği I-II 5. Çocukluk ve Gençlik Hâtıraları 6. Havariler

Renan hayatta iken, konferansı, 1) Charles Mismar, 2) Cemaleddin Afganî 3) Namık Kemal, 5) Atâullah Beyazidof 6) İbnu’r-Reşad, Ali Ferruh tarafından değerlendirilmiş ya da kendisine doğrudan cevap verilmiş olup bunların içerisinde sadece Namık Kemal’in

²⁷ Singley, *Culture, Nation: Edith Wharton and Ernest Renan*, 32-45.

²⁸ Cündioğlu, “Ernest Renan ve “Reddiyeler”, *Divan İlmi Araştırmalar* 2/11 (1996), 11.

reddiyesi o dönemde neşredilmemiştir.²⁹ Mismar ile Afgani, konferanstan metnin Journal des Débats'daki neşri vasıtasıyla haberdar olurlarken; Afgani, metni Fransızca'sından değil, 'aşağı-yukarı aslına sadık' Arapça bir çeviriden mütalaa etmiş, Namık Kemal ile İbnu'r-Reşad Fransızca ayrı basımı, Bayezidof ise Rusça çevirisi vasıtasıyla bu metne muttali olmuşlardır. Afgani ile İbn'ur-Reşad'ın yazdıkları müstesna, bu reddiyelerin hepsi birbirinden habersiz olarak yazılmışlardır. Afgani ile İbnu'r-Reşad ise sadece Mismar'in makalesini okumuşlardır. İbn'ur-Reşad'ın, Afgani'nin cevabından haberdar olması ihtimali yüksek ise de risalesinde bu makalenin sözünü etmemiştir.³⁰

²⁹ Ernest Renan'ın "İslâm ve Bilim" konferansına yazılan reddiyeler konusunda daha geniş bilgi için bkz.: Celal Nuri (1918), "İslâmiyet Mâni'-i Terakkî midir?", Edebiyât-ı Umûmiye Mecmuası, IV/88, 1037-1041 (5 Teşrîn-i Evvel 1918): V/89, 1053-1056 (12 Teşrîn-i Evvel 1918): V/90, 1069-1072 (19 Teşrîn-i Evvel 1918): V/91, 1085-1088 (26 Teşrîn-i Evvel 1918), İstanbul: Celal Nuri (2002), "İslâmiyet Mâni'-i Terakkî midir?", yay. haz. Ali Ertuğrul, Tabula Rasa Felsefe&Teoloji Dergisi, yıl 2, 5/241-26. Atâullah Bâyezidof (1993), "Renan'a Reddiye" (İslâm ve Medeniyet içinde), sad. İbrahim Ural, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1-40.: Atâullah Bâyezidof, (1993), "İslâm'ın İlimlerle İlişkisi" (İslâm ve Medeniyet içinde), sad. İbrahim Ural, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 42-126. Cemaleddin Afgani, (1995), "Cemâleddin Afgani'nin Renan'a Cevabı" (Cemâleddin Afgani'nin içinde), çev. Alaeddin Yalçınkaya, İstanbul: Sebil Yayınları, 169-178. Düccane Cündioğlu, (1996), "Ernest Renan ve "Reddiyeler" Bağlamında İslâm-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı", Divan İlmî Araştırmalar, sayı 2/1-94. Düccane Cündioğlu, (2004), "XIX. Yüzyılın Sonlarından İtibaren "İslâm Mâni'-i Terakkidir" Tartışmaları: Bir Kaynakça Denemesi", Düşünen Siyaset Düşünce Dergisi, sayı 19, 41-58. Fulya İbanoğlu, (2019), "İslâm'a 'Terör' İsnadının Oryantalist Temelleri: Ernest Renan'ın 1883'te İrad Ettiği Konferans", Din ve Hayat, yıl 12, sayı 38 (İlkbahar), İstanbul, 76-79.: Nâmık Kemâl (2014), Renan Müdâfaanâmesi (Günümüz Türkçesi, Yeni Türk Harfli Metin – Osmanlı Harfli Metin), yay. Prof. Dr. Nurullah ÇETİN, Ankara: Akçağ Yayınları. 2018.

³⁰ Cündioğlu, "Ernest Renan ve "Reddiyeler", 26.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ORYANTALİZM VE DİN-BİLİM İLİŞKİSİNE AİT KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Kavramsal Çerçeve ve Din-Bilim İlişkisi

1.1.1. Oryantalizmin Tanımı ve Ortaya Çıkışı

1.1.1.1. Oryantalizmin Tanımı

Türkçede *oryantalizm* şeklinde yazılan *orientalisme* kelimesi, Latince “orient” kelimesinden türetilmiştir. Orient kelimesi, bilinen dört yönden Güneş’in doğuş yönüne ad olarak verilmiş olup, genelde doğu anlamında kullanılmaktadır. İlk harfi büyük yazılınca terim haline gelir ve “doğu ülkeleri” anlamında kullanılır.³¹ Bazıları bu kelime için Türkçe karşılık olarak “Doğubilim” ifadesini kullanmaktadır. Arapça’da ise oryantalist kelimesine “istişrâk”, bu işle meşgul olana da “müsteşrik” denir. Türkiye’de “şarkiyatçılık” tabiri de kullanılmaktadır.³²

Oryantalizm doğululuk, doğu beğenisi, doğu bilimleri, şarkiyat anlamlarına gelip, doğu tarihi, dil ve edebiyatıyla uğraşan ilim kollarına toplu olarak verilen isimdir.³³ Fakat, bizi bu geniş anlamdan ziyade Müslüman doğunun edebiyatıyla, tarihiyle, inançlarıyla, hukuk yapısıyla ve genel olarak medeniyetiyle ilgilenen Batı araştırmaları anlamındaki oryantalizm ilgilendirmektedir. İslâm dünyasında oryantalizm veya oryantalist dendiği zaman ilk akla gelen ve oryantalistlerin kendi çalışmalarında yaygın olarak anlaşılan mânâ da budur.³⁴

Oryantalizm, bir düşünce biçimi ve uzmanlık alanıdır. Bu sebeple ilk olarak Avrupa ve Asya arasında değişken tarihsel ve kültürel ilişkiyi, ikinci olarak 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren çeşitli Doğu kültürlerinin ve geleneklerinin incelenmesinde uzmanlaşmayı ifade eden Batı’daki bilimsel disiplini, üçüncü olarak da dünyanın Doğu olarak isimlendirilen bölgesi hakkındaki ideolojik varsayımları, imgeleri ve hayali

³¹ Selahattin Sönmezsoy, *Kur’an ve Oryantalistler* (Ankara: Fecr Yayınları, 1998), 25.

³² Suat Yıldırım, *Oryantalistlerin Yanılgıları Oryantalistlerin İslâm Araştırmaları Üzerine Düşünceler* (İstanbul: Dia Yayınları, 2003), 19.

³³ Sönmezsoy, *Kur’an ve Oryantalistler*, 25.

³⁴ Mahmud Hamdi Zakzuk, *Oryantalizm veya Medeniyet Hesaplaşmasının Arka Planı*, trc. Abdülaziz Hatip (İzmir: Nil Yayınları, 1993), 8.

resimleri içerir.³⁵ Oryantalizmin kökleri yaklaşık olarak geçen bin yılın derinliklerine kadar uzanmasına rağmen, kavram olarak Avrupa’da ancak 18. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmıştır. İlk defa 1779’da İngiltere’de, daha sonra 1799’da Fransa’da kullanılmaya başlanmıştır. “Orientalism” kelimesi Fransız Dil Akademisi’nin sözlüğüne ise 1838’de kaydedilmiştir.³⁶

Kudüs asıllı Hıristiyan yazar Edward Said (öl. 2003)’in yazdığı, “Oryantalizm: Sömürgeciliğin Keşif Kolu” isimli eserinde, oryantalizme farklı bir bakış açısı getirmiştir. Said, Batı’da yapılan şarkiyat çalışmalarının eserinin adından da anlaşılacağı gibi masum bir bilgiden ziyade Batı’nın Doğu üzerindeki hegemonya arzularına hizmet ettiği düşüncesindedir. Bu amacın gerçekleştirilmesi için tarih boyunca olumsuz bir Doğu imajı ortaya konmuş, ilâhiyattan filolojiye, resimden güzel sanatlara kadar bu imaj tutarlı ve birbirini tamamlayacak şekilde işlenmiştir.³⁷

1.1.1.2. Oryantalizmin Ortaya Çıkışı

Oryantalist hareketin başlangıç noktasında kesin bir kanıt bulunmamaktadır. 10. yüzyılda ortaya çıkmış olan örgütlenmemiş bazı girişimlerin varlıklarından bahsetmekle beraber 16. yüzyıldan başlayarak bu hareketin çok daha düzenli bir duruma geldiği ifade edilmektedir.

Ordularının yenilmesiyle beraber Endülüs’te İslâmiyet’in hâkim olması sonucunda Batı, bütün dikkatini zaferi kazanan ve topraklarına giren bu gücü tanımaya yöneltmiştir. Bu nedenle İslâm topraklarına bilim ve ilim öğrenmesi için birçok öğrenci gönderilmiş, Kur’ân’ın yanında birçok eser de çevrilmeye çalışılmıştır.

Batıda doğunun konuştuğu dilleri öğrenme ihtiyacını belirtenler arasında Roger Bacon (öl. 691/1292) gibi ünlü bilim insanları da bulunmuştur. Viyana Konsili’nde 1312 yılında bu konu ile ilgili öneri ve fikirler onaylanarak Sorbonne, Salamanca, Bologna, Oxford ve Paris gibi üniversitelerde Arapçayla alakalı kürsüler açılmıştır.³⁸ Oryantalizm kavramının ortaya çıkmasını sağlayan faktörler bilimsel, politik, dini ve ekonomik nedenlerden kaynaklanmıştır.

³⁵ Yücel Bulut, “Oryantalizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 1 Nisan 2023)

³⁶ Zakzuk, *Oryantalizm veya Medeniyet Hesaplaşmasının Arka Planı*, 25.

³⁷ Ali Şükrü Çoruk, “Oryantalizm Üzerine Notlar”, *Sosyal Bilimler Dergisi* 2/2 (Aralık 2007), 193.

³⁸ Radwan, *Ârâü'l-Müsteşrikîn Havle'l-Kur’âni'l-Kerîm ve Tefsîruhû*, 1/24.

Dini nedenler bu hususta net ve açıktır: Hıristiyanlığı dünyaya yaymak. Bu sebeple “*Misyonerlik ve Oryantalizm*” sıklıkla iç içe olarak kabul edilmiştir. Siyasi nedenlere gelince müsteşrikler, batıdaki ülkelerin doğuda bulunan temsilcileridir ve temel görevleri doğunun daha yakından tanınması ve bu bilgilerin batıya aktarılmasıdır. Çağımızda bu uygulamaların kimlik değiştirdiği fakat aynı şekilde devam ettiğini Şentürk şöyle ifade etmektedir:

Son gelişmeler artık Doğu'nun kendilerine oryantalist unvanı verilen ilim adamları tarafından değil, toplumbilimciler tarafından incelenmesinin yaygınlık kazandığını göstermektedir. Doğu toplumları artık oryantal çalışmalardan ziyade antropoloji, sosyoloji, ekonomi ve siyasal bilimin konusudur.³⁹

Ekonomik faktör ise pek çok entellektüel, oryantalizmi başarılı bir iş ve meslek olarak özümsemiştir. Son faktör olan bilimsel faktör ise, o dönemlerde fen, bilim ve ilimde ileri düzeylerde olan doğu ile ilgili bilimsel belgeler sebebiyle bu saha ile ilgilenen çok az miktardaki entelektüellerden sayılarak, saygı kazanabilmek için ortaya çıkmıştır.

Oryantalizmin ortaya çıkışındaki temel nedenler arasında bahsi geçen bu faktörler ve farklı bazı faktörler bulunmaktadır. Yapılan ilk oryantalizm çalışmalarıyla alakalı Kılıç⁴⁰ şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Emeviler döneminde yaşamış olan Doğu Kilisesi teologlarından Şamlı John of Damascus (öl. 132/749) ilk oryantalistlerden birisi olarak düşünülebilmektedir.” Ayrıca belirtmiş olduğu diğer bir husus ise şu şekildedir:

Papalığın oluşumunu ve yükselişini sağlayan Cluny Hareketi ise ülkelerin aşırı parçalanmışlığının üzerinde durmaktadır. Cluny hareketi 10. Yüzyıl başlarında Cluny manastırından yayılmaya başlayan ve keşişliğin reformuna çalışan bir harekettir. Bu hareket ruhban olmayan her türlü etkiyi dışlamakta ve Papalıkla sıkı bir ilişki tesis etmektedir. Papalığın orta çağdaki iktidar mücadelesinin başlangıcı kabul edilmektedir.⁴¹

³⁹ Recep Şentürk, “Oryantalizm ve Sosyal Teori”, *Oryantalizmi Yeniden Okumak Batı'da İslâm Çalışmaları Sempozyumu*, Tertipleyen: DİB - SÜİF, (Ankara: Diyanet İşleri Yayınları, 2003), 51.

⁴⁰ Ahmet Faruk Kılıç, “Oryantalizm ve Sosyal Teori Başlıklı Tebliğin Müzakeresi”, *Oryantalizmi Yeniden Okumak Batı'da İslâm Çalışmaları Sempozyumu*, Tertipleyen: DİB - SÜİF, (Ankara: Diyanet İşleri Yayınları, 2003), 53.

⁴¹ Kılıç, “Oryantalizm ve Sosyal Teori Başlıklı Tebliğin Müzakeresi”, 61.

Rahipler, Endülüs'ten yurtlarına döndükleri zaman, gittikleri ülkedeki Müslüman kişilerin kültürünü, bilimlerini ve ünlü bilim insanlarının kitaplarını enstitülerinde okuyarak yaklaşık altı yüz sene boyunca bu kitapları incelemeye devam etmişlerdir. Bunun sonucunda da “*Reconquista*”⁴² hareketini başlatmasına karar vermişlerdir.⁴³

19. yüzyılın son zamanlarında yapılan “*İlk Oryantalistler Konferansı*” Paris şehrinde 1873 senesinde yapılmış ve içerisinde bu döneme dek bulunan doğu medeniyetleri ve dinleri üstüne yapılmış olan çalışmaların bulunduğu konferanslar düzenlenmiştir.⁴⁴ Son zamanlarda ise Kur’ân’da yer alan hadis terimleri ve âyetlerle alakalı sözlük çalışmalarına yoğunluk verildiği görülmektedir.

Oryantalizmle ilgilenen yükseköğretim kurumlarının başında, Britanya’daki “Londra Üniversitesi” ve Fransa’da kurulan “Sorbonne Üniversitesi” gelmektedir. Bu kurumların genellikle doğu çalışmaları, özelde ise İslâm dini ile ilgili çalışmalar alanında unvan ve diploma vermişlerdir. Bu diplomaları vermeleri sonucunda Yahudiler bunu hedeflerine ve amaçlarına ulaştıracak bir araç olarak görmüşlerdir. Dolayısıyla bu alana yoğun ilgi göstermişlerdir. Buna ek olarak Yahudi asıllı Goldziher⁴⁵ (öl. 1921) gibi bazı şahıslar bu bölümlerde başkanlık görevine dahi yükselmiştir.⁴⁶

Bulut⁴⁷ ise bu konu ile ilgili olarak şu ifadeleri kullanmaktadır:

Bugün birçok yönüyle meşruiyeti tartışılan bir disiplin haline gelen oryantalizmde araç, yöntem ve söylem düzeyinde yaşanan değişikliklere, 1973 yazında Paris’te toplanan XXIX. Uluslararası Oryantalistler Kongresi’nde oryantalist teriminin kullanılmaması hakkında alınan karara ya da dünyanın dört bir yanından yükselen oryantalizm eleştirilerine bakarak oryantalizmin sona erdiğini düşünmek yanıltıcı olacaktır. Tam

⁴² **Reconquista**; Endülüs döneminde İber Yarımadasındaki Hristiyanların, yarımadaadaki Müslümanların varlıklarını ortadan kaldırma amaçları ve çabalarına verilen addır. 1492 yılında son Endülüs devletinin yıkılmasıyla başarıya ulaşan Reconquista, İspanyolcada “Yeniden fetih” anlamına gelir. Bk. Mehmet Özdemir, “Endülüs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (Erişim 1 Nisan 2023).

⁴³ Muhammet Enes Midilli, “Ulemânın Memlûk Coğrafyasına Yönelmesi ve Memlûkler Döneminde Kahire İlim Kurumları”, *İslâm Tetkikleri Dergisi* 10/1 (2020), 389-412.

⁴⁴ Ahmet Yücel, “Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları* 1/1 (2021), 17-22.

⁴⁵ Bahsi geçen kişi: Yahudi asıllı Macar şarkiyatçısı (1850-1921) Şarkiyatçıların gözünde İslâmî araştırmaların ustası kabul edilmiştir. Bk. Mehmet S. Hatiboğlu, “Goldziher, Ignaz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/102-105.

⁴⁶ Radwan, *Ârâü'l-Müsteşrikîn Havle'l-Kur'âni'l-Kerîm ve Tefsîruhû*, 1-7.

⁴⁷ Yücel Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*. (İstanbul: Küre Yayınları, 7. Basım, 2017), 1-3.

aksine oryantalist çalışmalar hâlâ sıkı bir ilişki ağı içerisinde güçlü ve sistemli bir şekilde sürdürülmektedir.⁴⁸

Oryantalizm, sonuç olarak misyonerliğin temelinde oluşan ve Siyonizm sayesinde büyüyen bir hareket haline gelmiştir diyebiliriz.

1.2. Müsteşrikler Hakkında Genel Bilgiler

1.2.1. Müsteşriklerin Amaçları

Müsteşriklerin hedeflerini, yapmış oldukları eylemlerle misyonerlik ve oryantalizm faaliyetleri arasında oluşan bağa bakarak öğrenebiliriz. Bu kapsamda ilk olarak oryantalist hareketin sebeplerinin belirlenmesi gerekmektedir. Önceki bölümde kısa bahsedilen bu faktörler hakkında daha ayrıntılı bilgiler irdelenerek bu başlıklar altında verilmektedir.

1.2.2. Tarihsel ve Ticari Faktörler

Oryantalist hareketin psikolojik ve tarihsel olarak açığa çıkmasındaki en büyük sebep, Doğunun ve medeniyetlerinin araştırılmasına duyulan istektir. Batı ve Doğu arasında bulunan etkileşim oldukça eskilere dayanmaktadır. Bazı dönemlerde iki tarafın yaşamış olduğu savaş ve düşmanlıklar, askerî ve entellektüel alanlarda dahi karşısındaki tarafa üstünlük kurma isteğini içerisinde bulundurmıştır. Oryantalizmin gelişme sebeplerinden, hedeflerinden ve amaçlarından bir tanesi hatta en önemlilerinden birisi de budur.⁴⁹

Batılıların kendi sahip oldukları malları pazarlarda tanıtarak Doğu'nun sahip olduğu doğal kaynakları kendilerine alabilmek için Doğu ile başa çıkma isteği bu kapsamda etkili olmuştur. Bunlar, Doğu'ya Batı'nın ilgi duymasını ve onunla alakalı her şeyi, öncelikli olarak coğrafyasını ve coğrafya içerisindeki özelliklerini tanımaya yönlendiren temel faktörlerdir.⁵⁰

⁴⁸ Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, 1-3.

⁴⁹ Bryan Turner, S.- İbrahim Kapaklıkaya. "Oryantalizm, Postmodernizm ve Globalizm." (2003) 45.

⁵⁰ Mehmet Yüksel, "İslamofobinin Tarihsel Temellerine Bir Bakış: Oryantalizm ya da Batı ve Öteki." *Journal of Istanbul University Law Faculty* 72/1 (2014) 189-200.

1.2.3. Dini Faktörler

Oryantalizm, Vatikan’da başlayarak 19. yüzyıla kadar ilâhiyatçılar ve kilise adamları öncülüğünde faaliyet göstermiştir. Buna ek olarak İslâm’a karşılık üç taraftan mücadele girişiminde bulunmuştur. Bunlar sıralı olarak:

1. İslâm’ın gerçeklerini değiştirerek farklı yalanlar ile karalama yapmaya çalışmak,
2. İnsanların İslâm’dan uzaklaşmasını sağlamak,
3. Misyonerlik faaliyetleri sayesinde Müslümanları kendi dinlerine çekmeye çalışarak onların inanışlarına olan güvenini zedelemek şeklindedir.

Bu amaç kapsamında, İslâm’ı çok daha yakından öğrenebilmek için Batı’da bulunan yükseköğretim kurumlarında Arapça öğretilmesi için kurslar açılmış, farklı konferanslar düzenlenmiştir. Ayrıca, entrikalarını ve fikirlerini çok daha kolay yayabilmek adına 1911 senesinde Orta Doğu’da başkanlığının “*Baş Misyoner Samuel Marinus Zwemer*” tarafından yapıldığı “*The Moslem World*” adında bilimsel dergiler yayınlanmıştır.⁵¹ Nitekim Zwemer (öl. 1372/1952), Batı tarafından “apostle to İslâm” yani *İslâm’ın elçisi* olarak kabul edilmiş ve tüm dünyanın İncil’i öğrenmesinde Zwemer gibi kişilerin ciddi katkılarının bulunduğu belirtilmiştir.⁵²

1.2.4. Siyasi Faktörler

19. yüzyılın sonuna dek İslâm ülkelerinin büyük bir bölümü Batı ülkelerinin sömürgeciliğine maruz kalmıştır. Batı bu yerlerde kontrol sahibi olabilmek ve ülkeleri sömürmeyi sürdürebilmek için doğu ülkelerinin inançlarını, dillerini ve tarihini incelemek ve öğrenmek zorunda olmuştur.

İslâm dünyasının sömürgecilikten kurtarılmasından sonra batılı bazı politikacılar, sömürgeciliğin farklı bir karakterinin bulunması gerektiğini, bunun ise ideolojik sömürgecilik sayesinde gerçekleşebileceğini belirtmişlerdir. Bunun da propagandalar yapmak ve kafa karışıklığı oluşmasını sağlamak amacıyla yapıldığı düşünülmüş ve sonucunda bazı faaliyetlere adım atılmıştır.

⁵¹ Radwan, *Ârâü'l-Müsteşrikîn Havle'l-Kur'âni'l-Kerîm ve Tefsîruhû*, 1-32.

⁵² Ali Murat Yel, “Zwemer, Samuel Marinus”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 1 Nisan 2023).

Bunlar arasında: Müslümanların şahsi değerlerinden şüphe etmesine neden olması için özgüvenlerini kaybetmesini ve Batının medeniyeti buyruğuna girmesini sağlamak, etnik bazı kavramları istismar etmek kaydıyla Müslümanlar arasında bazı ırkçılık eylemlerinde bulunmak, halk içerisinde mezhep kavgaları oluşturmak, komşu ülkeler içerisindeki çatışmaları ateşleyerek “*Böl ve Yönet*” politikası ile milletlerin birliğini bozmak gibi yöntemler bulunmaktadır.⁵³

DİB (Diyanet İşleri Bakanlığı) ise bu konu hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır:

Bu bağlamda dini istismar eden örgüt veya kişiler direkt olarak dinin kendisini hedef almakta, insanların İslâm’a yönelmesini engellemeye çalışmakta, dinî kavramların içeriğini boşaltmakta ve bu kavramların anlam kaybına uğramalarını yöntem olarak benimsemektedirler. Ayrıca din istismarı konusu günümüzde İslâm ümmetinin birlik ve beraberliğini tehdit eden ciddi bir güvenlik meselesine dönüşmektedir.⁵⁴

1.2.5. Bilimsel Faktörler

Müsteşriklerin çok küçük bir kısmı bilimsel açıdan incelemek amacıyla bu alana yaklaşmıştır. Bu bölümde çalışma yapan kişiler Doğu’nun medeniyetlerini, dilini, kültürünü ve dinini inceleyebilmek için farklı bilimsel çalışmalar yapmıştır. Fakat bu çalışmalar Doğunun atmosferinden ve Arapçanın yöntemlerinden uzak olarak yapıldığı için hatalar kaçınılmaz olmuştur. İçerisinde bulunulan çevrenin mevcut atmosferinden ayrılarak doğruluk ve gerçeklik ilkeleriyle uygun olacak şekilde araştırma ve çalışma yapmayı hedefleyen oryantalistlerin arasında “*The Preaching of İslâm (İslâm’ın Tebliğ Tarihi)*” (Londra 1896) isimli eserin sahibi “Sir Thomas Walker Arnold”⁵⁵ (öl. 1349/1930) örnek verilebilir.⁵⁶

⁵³ Yücel, *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi*, 75-80.

⁵⁴ Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) *Din Hizmetleri Raporu*. 80.

⁵⁵ Bu eserde başlangıçtan XX. yüzyıla kadar İslâm’ın yayılış tarihini müsbet bir bakışla ele alan Arnold, sağlam inanç esaslarına sahip bulunmasının İslâmiyet’in yayılışında en önemli faktör olduğunu, diğer din mensuplarına büyük müsamaha gösterildiğini ve Müslümanlığı benimsemeleri için kendilerine asla baskı yapılmadığını belirtmekte ve müsteşriklerin İslâmiyet aleyhine birçok iddialarına cevap vermektedir. Arnold’un gözden geçirerek yaptığı yeni ilâvelerle 1913 yılında tekrar neşredilen bu eser daha sonra New York, Londra ve Lahor’da defalarca basılmıştır. bk. Semavi Eyice, “Arnold, Sir Thomas Walker”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 1 Nisan 2023)

⁵⁶ Radwan, *Ârâü’l-Müsteşrikîn*, 1/36-37.

Arnold, zaman zaman İslâm ile ilgili övgülerde bulunmuş, İslâm'ın Hindistan gibi bölgelerde zor kullanarak değil, hoşgörü ile yayıldığından söz etmiştir.⁵⁷ Buna ek olarak İslâmiyet'in erdemli ve hoşgörülü davranışlara telkin ve teşvik etmesinden de bahsetmiştir.⁵⁸

Müsteşriklerin yaptığı çalışmalardaki temel hedefler dokuz maddede sıralanabilmektedir. Bunlar ise şu şekildedir:

1. İslâm'ın zaafalarını bulmaya çalışmak, İslâm'ın Yahudilik ve Hıristiyanlıktan yararlanarak ortaya çıkan bir din olduğunu belirtmek, peygamberlerin küçük düşmesini sağlamaya çalışmak ve böylece İslâmiyet ile mücadele etmek.
2. Hıristiyanların İslâm dininden uzaklaşmasını sağlamaya yönelik çaba sarf etmek.
3. Müslümanların, dinini misyonerlik faaliyetleriyle sorgulatmaya yöneltmek ve kendi değerlerine karşı olan güvenleri sarsmaya çalışmak. Bu hedefi açıklığa kavuşturmakta olan en önemli kanıt 1312 senesindeki Viyana Konsilinde verilen kararlardır.⁵⁹
4. Kilisenin mevcut yönetimini koruyabilmek adına İslâm'ın Avrupa ve farklı bölgelerde yayılmasının önüne geçmek. Müsteşrikler, Avrupa'da hız kazanan Osmanlı genişlemesine eşlik eden savaşlar sebebiyle bundan faydalanmak istemişlerdir.
5. İslâm topluluğunun dirliğini ve birliğini dağıtmak. Bunun gerçekleşmesi için ise Arapçaya yönelik bazı çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarda: Arapçanın modernliğe ayak uyduramadığı, farklı dillerden alınan birçok sözcüklerden oluştuğu ve zor bir dil olduğuna yönelik çeşitli propagandalarla zihin karışıklığına sebep olmuşlardır.
6. İslâm dininin tarihiyle alakalı şüpheler oluşturmak. İslâm tarihini bu sebeple incelemişler ve mevcut gerçekleri saptırmaya çalışmışlardır. Bütün bu nedenlerden dolayı bu alanda araştırma yapan Müslümanların oryantalistlerin yazmış olduğu bilgileri tekrardan gözden geçirmelidirler.⁶⁰ Bu kapsamda Regis Blachere tarafından

⁵⁷ Sir Thomas Walker Arnold, *The Preaching of Islam A History of the Propagation of the Muslim Faith* (Londra: Constable & Company Ltd, 1913), 385.

⁵⁸ Arnold, *The Preaching of Islam*, 408-427.

⁵⁹ Radwan, *Ârâü'l-Müsteşrikîn*, 1/38-39.

⁶⁰ İlyas Canikli, "Ignaz Goldziher'in 'İslâm Kültürü ve Araştırmaları I-II'Eseri Bağlamında Hz. Peygamber ve Hadisler Hakkındaki Görüşlerine Yeniden Bakış", *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2020), 339-364.

iddia edilen “Asr Sûresinin üçüncü âyetinin sonradan eklendiği” fikri buna örnek teşkil etmektedir.⁶¹ Bunun gibi konularda müsteşriklerin sübjektif ve keyfi yorumlamalarda bulunmaları şüphesiz olarak Hz. Peygamber’e ve Kur’ân’a olan gizli ve sinsî düşmanlıklarını göstermektedir. Bu nedenle Radwan’ın tespit ve kanaatleri oldukça yerindedir. Müslümanlar bahsi geçen eserleri inceledikleri esnada tekrardan düşünmeli ve oldukça dikkatli davranmalıdırlar.

7. Müslümanları kendi dinlerinden döndürerek, bir arada bulunmalarını sağlayan entelektüel ve kültürel birliği bozmaya çalışmak. Bu kapsamda İslâm memleketlerinin modern batıdan geri kalmasının nedeninin İslâm olduğunu ifade etmişlerdir.
8. İslâm direnişini ortadan kaldırmak ve Müslüman ülkeleri sömürge altına almak. Müsteşrikler kendi ideolojilerini taşıyan öğrencileri mezun ederek amaçlarına ulaşabilmek için üniversiteler tesis etmiştir. Müsteşriklerin yapmış olduğu bu propaganda ve politikalar sonucunda İslâm devletlerinde bu kişilere bağınaz bir özenme ve bilinçaltı olarak bağımlı olma kompleksi gelişmiştir.
9. Müslümanları bilimsel ve kültürel mirasları ile ilgili şüpheye itmek. Müsteşrikler İslâmiyet’in Roma’dan etkilendiğini, Müslüman ilim ve bilim adamlarının ise bu felsefeden faydalandığı şeklindeki iddiaları yaygınlaştırmaya çalışılmıştır. Bu söylemler sonucunda da Müslümanların kendi kültürel ve bilimsel değerlerinden koparak Batı medeniyetlerinden etkilenmesi hedeflenmiştir.

Çözüm olarak ise, oryantalist faaliyetlerin tehlikelerine ve sömürgeci ülkelerin ilkelerine dikkat etmek, Müslüman ülkelerden ve toplumlarından ne istediklerini öğrenmek ve bu kimselerin aslında kuzu taklidi yapan kurtlar olduğu konusunda bilinç oluşturmak gerekmektedir. Buna ek olarak Müslüman ülkelerdeki idareciler, toplumların ruhlarına karşı olan güveni tekrardan oluşturmalı, sömürgeci ülkelere karşı olan gereksinimleri mümkün olduğu düzeyde azaltmalı ve Müslüman ülkelerdeki psikolojik, ahlaki ve endüstriyel standartları arttırmaya çalışmalıdır.⁶²

Nitekim Kırca⁶³ bu konuyla alakalı olarak bazı tespitlerde bulunmuştur. Bu tespit şu şekildedir:

⁶¹ Regis Blachere, *Le Coran* (Paris: G. P. Maisonneuve et Larose, 1966), 664.

⁶² Radwan, *Ârâü'l-Müsteşrikîn Havle'l-Kur'âni'l-Kerîm ve Tefsîruhû*, 1/45-46.

⁶³ Celal Kırca, *Kur'ân ve Fen Bilimleri* (İstanbul: Marifet Yayınları, 2005), 15.

Ancak 19. yüzyılın ortalarından sonra Avrupa ile sıklaştırılan temaslar, bu düşünce ve fikirlerin İslâm âlemine de sirâyet etmesine sebep olmuş, İslâm-İlim çatışmasından söz edilir hale gelmiştir. Bu aksiyon harekete karşı, İslâm âleminde reaksiyoner bir hareket başlamış, İslâm âlemindeki bu reaksiyoner hareket, tefsiri uzun seneler süren uykusundan uyandırmış ve tefsire yeni ve müstakil bir ekol kazandırmıştır.⁶⁴

Bu hususta belirtmek gerekir ki, önemli olan nokta İslâm dünyasının Batı tarafından yapılan hilelere yönelik reaksiyon gösterebilmesidir. Buna ek olarak bu tarz durumlarda reaksiyoner olarak hareket yeteneği beraberinde özgünlüğü getirmektedir. Burada en çok dikkat edilmesi gerekli olan konu, bu hareketin asıl amacı ve çizgisinden uzaklaşmamasıdır.

1.3. Müsteşriklerin Kullandıkları Yöntemler

1.3.1. Müsteşrikler Tarafından Sunulan Argümanlar

Müsteşrikler hedeflerine ulaşmak ve düşüncelerini yaymak için çeşitli yöntemler kullanmıştır. Bu kapsamda farklı kitaplar müsteşrikler tarafından kaleme alınmış, Doğu ülkelerinde yazılan eserler incelenmiş, bilimsel bazı ansiklopediler yayımlanmış ve çeviriler yapılarak sözlükler oluşturulmuştur.

Örnek vermek gerekirse; Carl Brockelmann tarafından yazılan “*Geschichte der arabischen Litteratur (Arap Edebiyatı Tarihi)*” adlı eser, İslâm dünyasının âlimleri tarafından da bilinmektedir. Nitekim bahsi geçen eserde filolojik açıdan bilgi, tarih ve künyeye kapsamlı bir yer verilmesi oldukça dikkat çekmektedir.⁶⁵ Buna ek olarak Hammer Purgstall (öl. 1273/1856) ise bu kapsamda önemli bir konuma sahiptir. Purgstall tarafından yazılan “*Geschichte des Osmanischen Reiches (Osmanlı İmparatorluğu Tarihi)*” adındaki eser Osmanlı’nın tarihini incelediği ve “*Fundgruben des Orients*” ismiyle bilinen dergide bu tarz yazıları kaleme aldığı görülmektedir.⁶⁶

Müsteşriklerin kendi düşüncelerini yayarak hedeflerine ulaşmak adına ilgilenmiş oldukları konular içerisinde Batı ülkelerindeki Farsça, İbranice ve Arapça eser ve

⁶⁴ Kırcı, *Kur’ân ve Fen Bilimleri*, 15.

⁶⁵ Carl Brockelmann, *Geschichte der arabischen Litteratur-Erster Supplementband* (Leiden: Brill, 1937), 491-547.

⁶⁶ İlber Ortaylı, “Hammer-Purgstall, Joseph Freiherr Von”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 1 Nisan 2023).

çevirileri yayarak matbaalar açılması, derneklerin kurulması, süreli yayın ve dergilerin çıkarılması da yer almıştır.

Müsteşriklerin yayımladığı süreli yayınların temelde üç ana amacı bulunduğu söylenebilir. Bunlar şu şekildedir:

1. İslâmiyet'in temelleri ile ilgili kafa karışıklığı ve şüphe ortaya çıkarmak. Bu yayınların yapısı genellikle bilimsel olarak hazırlanmıştır.
2. Müslümanların Batı ülkelerinin medeniyetine gereksinim duydukları fikri aşılaraq sömürge algısını yerleştirmek. Bu kapsamda siyasi dergilerin daha sık yayınlandığı görülmektedir.
3. Müslümanları dönüştürmek. Bu hususta kullanılan araçlar genellikle süreli yayınlar, kamuoyu ve gazete oluşturma uğraşları olarak ortaya çıkmıştır.

Müsteşrikler kendi fikirlerini basitçe aktarabilecekleri eğitim tesisleri de açmışlardır. Papa 2. Sylvester (öl. 394/1003) Doğu medeniyetini ve Arapçayı öğretmek adına birincisi Roma ve diğeri Ramis'te olacak şekilde iki farklı Arap okulu açtırmıştır. Daha sonra ise "Chartz"⁶⁷ isminde üçüncü bir okul açılmış ve sonraki dönemlerde siyasi hedeflere yönelik bazı özel okullar açılmıştır. Müsteşrikler İslâm ve Arap ülkelerinde de kendi hedeflerine yönelik hizmet sunabilecek şekilde olan okullarını açmak ile de ilgilenmişlerdir. Bu kapsamda Türkiye, Lübnan, Ürdün, Mısır ve Suriye'de farklı okullar açmışlardır.⁶⁸

Enstitülere gelindiğinde, bunlar daha fazla olmuştur. Enstitüler genelde batı dünyasında yer alan üniversitelerden birisine bağlı olmuştur. Enstitülerin misyonu, bu bölümlerde bulunan öğrencilere akademik unvanlar sağlayarak eğitimlerini tamamladıktan sonra Batı'nın ekonomik ve siyasi amaçlarına yönelik Doğu'da hizmet verecek erkek ve kadınları hazır hale getirmektir. Buna ek olarak müsteşrikler İslâm ülkelerinde bulunan bilim akademilerinin bazılarında yer almışlar, farklı illerde toplantı, seminer ve konferanslar düzenlemişlerdir. Bunların içinde Goldziher ve Joseph Schacht (öl. 1389/1969) gibi pek çok isim yer almıştır. Buna ek olarak İslâm ülkelerinde bulunan yazma eserlerin bir bölümünü de kendi ülkelerine giderken yanlarına almışlardır.⁶⁹

⁶⁷ Necîb el-Akîki, *el-Müsteşrikûn* (Kahire-Mısır: Dârü'l-Maarif, 1964), 1/120.

⁶⁸ Ahmet Dülger, *Müsteşriklerin Görüşlerinin Kur'ân İlimleri Işığında İncelenmesi (Â'râ'ül Müsteşrikîn Havle'l Kur'Âni'l Kerîm Özelinde)*. Diss. Necmettin Erbakan University (Turkey), 2022, 39-43.

⁶⁹ Radwan, *Ârâü'l-Müsteşrikîn*, 1/58-64.

Burada dikkat edilmesi gereken farklı bir konu da müsteşriklerin bir bölümünün misyonerlik eylemleri sonucunda okullar, hastaneler, misafirhaneler, hayır kurumları, yetimhaneler ve diğerleri şeklindeki bazı insancıl yardım hareketleri de dahil olarak çeşitli sloganlar ile bölgeye girmeleridir. Ancak burada bulunan temel amaç insancıl destek adı ile bölgenin resmen fotoğraflarını çekerek, o bölgelerde bulunan çocukları Hıristiyanlaştırma uğraşısıdır. Buna ek olarak, bu bölgedeki zeki çocukları tespit ederek düşünce ve fikirlerine hizmet edebilecek insan gücünü elde etmek farklı hedeflerinden birisi olmuştur.⁷⁰

1.3.2. Yahudi Din Adamlarının Oryantalizmi Bir Yöntem Olarak Kullanmaya Çalışması

Şüphesiz ki Yahudiler, oryantalizm sayesinde siyasi ve dini amaçlarına ulaşmak adına bir fırsat elde etmişlerdir. Yahudiler dini amaçlarına ulaşmak için hareketlerini İslâm'ın ilk kaynağının Yahudilik olduğunu belirtmeye yoğunluk vermişlerdir. Buna ek olarak oryantalizm ciddi bir konuma ulaşana kadar, Yahudi yerine bir Avrupalı gibi hareket etmiş oldukları görülmüştür. Goldziher ise buradaki en büyük örnektir. Günümüzde dahi kitapları bütün oryantalistler tarafınca saygı duyulmakta ve beğenilmektedir.

Goldziher tarafından yapılan İslâm'la alakalı hareketler çok fazla olduğu için ona karşı İslâm dünyasında tarafsız şekilde tavır alanlar olduğu gibi övgü ile bulunan isimler de bulunmaktadır. Bununla birlikte O'na karşı sert bir tavır takınanlarda olmuştur. Hususen Dr. Mustafa es-Sıbâî (öl. 1384/1964) buna örnek gösterilebilir.⁷¹

1.4. Oryantalistlerin Yöntemleri

Müsteşriklerin İslâmiyet ile ilgili çalışmaları incelendiği zaman çeşitli görüş, inanç ve ırklara sahip insanlardan bir araya geldikleri görülmektedir. Buna ek olarak yaptıkları çalışmaların da çeşitli sahalarda yapıldığı sonucuna ulaşılmaktadır. Müsteşriklerin bir bölümü çalışmalarında özellikle dil konusuna yoğunluk verirken, bir bölümü de fanatik olarak Siyonizm ve Hıristiyanlık ekseninde eserleri kaleme almıştır. Bazı müsteşrikler objektif olarak kalmış, bazıları da ilk başta taraf tutarken daha sonraki dönemlerde tarafsız kalmayı desteklemişlerdir. Bazı müsteşrikler ise okuyucuların akıllarında

⁷⁰ Radwan, *Ârâü'l-Müsteşrikîn Havle'l-Kur'âni'l-Kerîm ve Tefsîruhû*, 1-7.

⁷¹ Canikli, *Ignaz Goldziher'in 'İslâm Kültürü ve Araştırmaları I-II*, 339-364.

karışıklık oluşturmamak adına kendi düşüncelerini gizlemeyi tercih etmişlerdir. Müsteşriklerin yine bir kısmı İslâm kültürü, medeniyeti ve tarihi üstüne çalışmalar yürütmüş, bu çalışmaları yürütürken sınıflandırma ve araştırma yöntemleri kullanmışlardır. Bazıları da komünizm ve ateizm bakış açısında çalışmalar yapmıştır.

1.4.1. Kullanılan Metotlar

Müsteşriklerin İslâm ile ilgili yaptıkları araştırmalarını incelediğimiz zaman, araştırmaların bilimsellik adı altında sistematik bir şekilde Müslümanlara ve İslâm'a yönelik eleştiri ve savaş çıkırtkanlığı yöntemi olduğu görülmektedir.

Özellikle orta çağ döneminde metodoloji eksikliği sebebiyle İslâm ile ilgili nefret ve hakaret söylemleri oldukça fazla olmuştur. 11. ve 12. yüzyılda ise çok daha fazlasıyla Kur'ân'a yönelik iftiralar atılmıştır. 20. yüzyıla gelindiği zaman bu aslı bulunmayan sloganlar çok daha düzenli bir şekil almıştır.

Modern dönemlerde Hz. Peygamber'e ve özellikle Kur'ân'a yönelik bireysel ve dağınık nefret söylemleri yerini, içinde sorgulama ve şüphe bulunduran düzenli ve bilimsel şekildeki hareketlere bırakmıştır. Afrika'da bulunan oryantalist ve misyonerlik faaliyetleri de bunun en önemli örneğidir.⁷²

Modern dönemlerde oryantalist olarak yapılan faaliyetlerde kullanılan farklı bir metod da Müslüman çocukları mevcut düşüncelerine göre eğitmek kaydıyla, zihinlerine ve bilinçaltılarına İslâm'ın geri kaldığını, Batı'nın bilim ve ilim yuvası olduğunu aşlamak olmuştur. Buna ek olarak Goldziher şeklindeki müsteşrikler de İslâm âleminde ün salmış Ebu Hanîfe (öl. 150/767) gibi isimlere şüphe duyuracak bazı araçlar kullanmıştır.⁷³ Bu kapsamda Wensinck tarafından Ebu Hanîfe ile alakalı oldukça kapsamlı bir değerlendirme yapıldığı göze çarpmaktadır.⁷⁴

Özellikle Goldziher tarafından kullanılan metod oldukça tehlikeli olmuştur. İlk başta İslâm'a oldukça objektif bir biçimde yaklaştığı görülse de İslâm'ın dini ve ma'nevi

⁷² Midilli, "Ulemânın Memlük Coğrafyasına Yönelmesi ve Memlükler Döneminde Kahire İlim Kurumları", 389-412.

⁷³ Canikli, "Ignaz Goldziher'in 'İslâm Kültürü ve Araştırmaları I-II'", 339-364.

⁷⁴ Yücel, "Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi", 107-115.

değerleri ile ilgili şüphe oluşturma uğraşısı içinde olduğu bilinmektedir.⁷⁵ Örnek vermek gerekirse, İslâm'ın Hazreti İbrâhim peygamberden geriye kalan kalıntılardan beşerî bir biçimde oluşturulduğu gibi tartışma konuları ortaya çıkarma çalışması bunlardan birisidir. Farklı bir örnek ise İslâm ile ilgili sahih kaynaklar yerine zayıf kaynaklara başvurarak bu kaynaklarda yer alan konuları tartışmaya dönüştürme çalışmasıdır.⁷⁶

Buna örnek teşkil edecek şekilde Kur'ân-ı Kerîm'in anlamı ile okunmasının da caiz olduğunu belirtirken, bu fikrine delil olarak ise İbn Şenebüz (öl. 328/939) ve Ebü Bekir El-Attar'dan (öl. 354/965) bazı rivâyetler aktarmıştır. İbn Şenebüz temelde şaz kıraatleri ile bilinen bir isimdir. Attar ise genellikle yanlış ve aykırı okuyuşları nedeniyle tövbe ederek bu yaptığı hatalardan vazgeçmiş ve af dilemiştir.⁷⁷

Goldziher gibi davranan müsteşriklerin kullanmış oldukları tekniklerde aslında bilimsel bir çalışma ismi ile İslâm'ın mevcut değerlerini (kültürel ve dini) küçük düşürmek şeklinde bir yöntem bulunmaktadır. Örnek vermek gerekirse, İslâmiyet'in Hıristiyanlığı ve Yahudiliği taklit etmekte olan bir pagan dini olduğuna yönelik fikirleri, İslâm Hukukunun temelde Roma Hukukundan, Aile ve Miraslara dair hukuku ise Câhiliye dönemi Araplarından aldığı ve Hazreti Peygamber'in karşı cinse zaafı olduğu şeklindeki iddiaları bulunmaktadır.

Müsteşriklerin yazmış oldukları yazılar incelendiğinde, İslâmiyet'i savaş ve kan dini olarak tanıtmaya çalıştıkları, Hıristiyanlığı da merhamet ve hoşgörü kaynağı şeklinde sunmaya yönelik çaba sarf ettikleri görülmektedir. Buna ek olarak İslâm'ın temelde kılıç dini olduğunu, çok eşliliğin bulunduğu şeklindeki konuları tartışma haline getirerek, bu konularda bazı yanlışlıklar ortaya çıkarmaya çalıştıkları bilinmektedir.

Müsteşrikler buna ek olarak İslâmiyet'in temelde bölgesel bir inanç olduğuna yönelik iddialarını sıkça gündeme getirmiş, Kur'ân'ın ve Arapçanın kaynağının farklı dil ve dinler olduğunu belirtmişlerdir. İslâm tarihinde bulunan sahabeler arasındaki çatışmaları gündeme getirerek abartmak kaydıyla gizli bazı düşmanlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu sayede ulaşmayı hedefledikleri amaçları ise Müslümanların sahip oldukları göz

⁷⁵ Goldziher'in eserinde Kur'ân-ı Kerîm'de şarabı haram kılan bir ayet bulunmadığına dair bir hikâye yer alması da oldukça ilginçtir. Bk. Goldziher, *Muhammedanische Studien - İslâm Kültürü Araştırmaları* 1, 1/73.

⁷⁶ Selim Çelik, *Alman Oryantalist Gregor Schoeler'in Hadis Hakkındaki Görüşlerinin Değerlendirilmesi* (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021). 4-12.

⁷⁷ Midilli, "Ulemânın Memlûk Coğrafyasına Yönelmesi", 389-412.

kamaştırıcı ve etkileyici tarihlerine yönelik kafalarındaki algıyı bulanık hale getirmeye çalışmaktadır.⁷⁸ Aynı zamanda bütün bu çalışmalar bilimsellik adı altında yapılmış gibi gözüksede aslında İslâm'ın bilimden uzak olduğunu bilime değer vermediği algısını oluşturmaya yönelik çalışmalar olduğu gözükmektedir.

1.5. Müsteşriklerin İslâm İlimine Etkisi

İslâm tarihinin ilk 300 yılı ya da istisnalar ile birlikte 500 yılı siyaset ve ilim açısından “altın çağ” olarak isimlendirilebilecek bir dönemdir. Ancak sonrasında gelmiş olan dönemler, ilmî taklit ve siyasî karışıklıklar dönemi olarak ifade edilebilir. Bahsi geçen bu iki dönemin ilkinde olumlu bütün sıfatlara değinilirken, ikinci olan dönemde ise bilimsellikten uzak, akılcı olmayan ve sönük sıfatlardan bahsedilir.⁷⁹

Bunun gibi gelişmeler İslâmiyet'e yöneltilmiş olan eleştirilerin düzeyini arttırmıştır. Taklitçiliği süren Müslümanlar, Osmanlı İmparatorluğunun çöküşünden sonra ve Cumhuriyetten sonra bilinçlenerek müsteşriklerin amaçlarını öğrenmiştir.

Batının dönemin gereksinimlerine göre yapmış olduğu çalışmalara Müslümanlar yetişememiştir. Bağnazlığın ve taklidin yeterli olmadığını, İslâmiyet'i savunmak adına yeni yöntem ve yollar bulmanın gerekli olduğunu anlamışlardır. Bu nedenle müsteşrikler, Müslümanların uyanmasını sağlamış ve döneme ayak uydurmaları gerektiğini hatırlatmıştır.⁸⁰

Burada belirtilmesi gereken önemli bir konu da her müsteşrikin İslâm düşmanı olmayabileceğidir. Bu tarz bir genel yaklaşım, yanlış sonuçlar ortaya çıkarabilir. Yaşamını İslâm bilimlerini öğrenmeye vermiş ve İslâm'a birçok hizmette bulunmuş kişiler de bulunmaktadır. Müsteşriklerin yapmış oldukları seyahatler, toparlamış oldukları belgeler, açığa çıkarmış oldukları kitaplar esasında ilim ve bilim dünyasına sunulmuştur. Bu hususta bazı örnekler vermemiz gerekirse bunlar şu şekildedir: “Thomas Walker Arnold (1964- 1930); The Preaching of İslâm (İslâm'a Davet) kitabını yazmıştır. “Stanley Edward LanePoole (1854-1931); Selahaddin Eyyubî adlı kitabın yazarı. Aloys Sprenger (1813-1893); İbn Hacer el-Askalânî'nin eseri olan el-İsâbe fi Temyîzi's-

⁷⁸ Çelik, *Alman Oryantalist Gregor*, 4-12.

⁷⁹ Ahmet Kütükoğlu. “Ahmed b. Muhammed el-Harrâd'a (d. 1948-?) Göre Kıraat Farklılıklarının Mânaya Etkileri”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44 (2020), 19-41.

⁸⁰ Ali Hançer, *Erken Dönem İslâm Tarihinde İktisadi Olaylar ve Mevalinin Mezheplerin Oluşumuna Etkisi*, (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 42-45.

Sahabe'ye harika bir İngilizce mukkadime yazmıştır.” “Edward William Lane (1801-1876); Arabic –English Lexicon isimindeki sözlüğün yazarıdır.”⁸¹

1.6. Müsteşriklerin Din-Bilim İlişkisi Bağlamında İddiaları

Müsteşrikler tarafından yapılan çalışmalar incelendiği zaman Hazreti Peygamber (s.a.s.) yaşamına ve Kur'ân'a yöneltmiş oldukları eleştiriler çok açıktır. Bu eleştirilerin temelinde yatan pek çok neden sıralayabiliriz. Tarihin gidişatını anlayamamak, vahyin neler getirdiğinden haberdar olmamak, neden bir vahye gereksinim duyulduğunu tahlil edememek ve Arapçaya hâkim olmamak şeklindeki nedenler, oryantlizmin mevcut hatalarını beraberinde yanında getirmiştir.⁸²

İslâm kültürü, sürekli olarak eleştiriye açıktır. Hazreti Peygamber'in yaşamı incelendiğinde vahyin tebliğcisi olarak bulunan Hz. Peygamber (s.a.s.) yeri geldiği zaman toplum tarafından eleştirildiği de bilinmektedir. O (s.a.s.), kendisine karşı yapılan eleştirilere tavır almadan gerek duyulan cevabı vermiştir. Ona karşı yapılan eleştiriler toplum tarafından anlaşılmayan konulardandır. Fakat dönemimizde elimizde birçok eser, gerçekliği tescillenmiş birçok bilgi bulunurken aynı konularda eleştiri yapılması açık bir şekilde art niyet göstermektedir.⁸³

Türkiye'de ve dünya genelinde de bu konulara ilmî kapsamda cevaplar verilerek İslâm'ın şeref ve izzetini payidar etmiş olan bazı âlimler bulunmaktadır. Kısacası müsteşriklerin temel hedefi, İslâm'ı etkisiz hale getirerek, Müslümanları da genel olarak dünya üzerinden silmektir. Ancak unutmuş oldukları nokta ise İslâm'ın bâtılı zâil edeceği ve hak olduğudur. İslâm ilk geldiği dönemlerde nasıl müşrikleri zâil etmişse, aynı yolda bulunan müsteşriklere yani oryantlistlere de gerekli olan cevabı vermiştir. Bundan sonra da vermeye devam edecektir.

⁸¹ Mehmet Tözluyurt, “İstihza Eylemi Ve Müslümanlar Üzerindeki Etkileri Hakkında Bir Analiz”. *Kader Kelam Araştırmaları Dergisi*, 14/1 (2016), 119-145.

⁸² Dülger, “Müsteşriklerin Görüşlerinin Kur'an İlimleri Işığında İncelenmesi”, 15-32.

⁸³ İsmail Altun, “Müsteşrik Alfred Guillaume'nin Mescid-i Aksâ'nın Yerine Dair Görüşlerine Eleştirel Bir Yaklaşım”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 52 (2019), 287-309.

1.7. Din ve Bilim Arasındaki İlişki

1.7.1. Din

İslâm'ın din tanımı ve Tanrı tasviri diğer iki semavi dinden biraz farklıdır. Önce din tanımına değinelim. Kur'ân'da din terimi “yol, hayat tarzı, hesap günü, kanun, hüküm” ve benzeri anlamlarda kullanılmaktadır. Buna göre din, insanın her türlü inancını, düşüncesini, tavır ve davranışlarını ifade eden, insanın yaşam tarzı ya da yaşamında izlediği yol anlamına gelmektedir.”⁸⁴ İslâm'ın din tanımına çok benzer bir başka din tanımı da Schleirmacher'e (1768-1834) aittir. Ona göre “ne zekâ ne irade bizi dinin alanına sokabilir. Din ne bir bilgi ne bir düsturdur; o, bir hayattır, bir tecrübedir. Bu hayatın kaynağı da varlığımızın en derin kısmında, duygudadır.”⁸⁵ Bu şekilde tanımlanan din belli bir kurumsallığı ifade etmekten ziyade bir yaşam biçimine vurgu yapmaktadır. İslâm'da bu yaşamı düzenleyen, insana gitmesi gereken yolu çizen Kâdir-i Mutlak bir İlah anlayışı vardır.

İslâm âlimlerine ait din tarifleri Kur'ân-ı Kerîm ve İslâm'ın temel inançları göz önünde bulundurularak yapılmıştır. İslâm ansiklopedisindeki tanımlara baktığımızda şu açıklamaları görmekteyiz: Öncelikle Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin din tanımı verilebilir: “Din, akıl sahiplerini peygamberin bildirdiği gerçekleri benimsemeye çağıran ilâhî bir kanundur.” Aynı tanım daha sonraki bazı kaynaklarda da tekrar edilmiştir. Zebîdî'de yer alan diğer bir tanım şöyledir: “Din, akıl sahibi insanları kendi tercihleriyle bizzat hayırlı olan şeylere götüren ilâhî bir kanundur.” Tehânevî ise kısmen farklı bir din tanımı verir: “Din, akıl sahiplerini kendi iradeleriyle şimdiki halde (dünyada) salâha, gelecekte (âhirette) felâha sevkeden, Allah tarafından konulmuş bir kanundur.” Aynı müellife göre din kaynağı itibarıyla Allah'a, tebliği yönünden peygambere, uygulanması bakımından da ümmete nisbet edilir. Hamdi Yazır, yukarıdaki klasik tarifleri de dikkate alarak dini “akıl sahiplerini hüsn-i ihtiyarlarıyla bizzat hayır ve nimete sevkeden bir vaz-ı ilâhî, şeriat ve millet, beşerin ihtiyarî fiillerinin hayır ve saadet gayesine doğru cereyanını temin eden bir yol, bir kanun, bir âmil-i ma'nevî” şeklinde tanım etmiştir. Ayrıca İslâm kavramının da belli başlı anlamlarına işaret ettikten sonra müslüman bilginlerinin geleneksel din

⁸⁴ Şinasi Gündüz (ed.), *Dinin Anlam ve Değeri Yaşayan Dünya Dinleri*, (İstanbul: DİB Yayınları, 2. Baskı, 2007), 19.

⁸⁵ Emile Boutroux, *Çağdaş Felsefede İlim ve Din*, çev. H. Katipoğlu, (İstanbul: MEB Yayınları, 1997), 132-136.

tarifleriyle İslâm kavramı arasında açık bir uyum olduğuna dikkat çekilir. Zira geniş anlamda İslâm “teslimiyet, kurtuluş” gibi mânaları yanında “müsâleme” (karşılıklı güven ve barış) anlamını da ifade eder. Din de insanlar arasında ihtilâf ve çekişmeleri önleyerek müsâlemeyi temin eden bir kanundur. Dinde yalnız insanlar arasında değil insanlarla Allah arasında da bir ahid ve barışıklık (selem) vardır. Bu sayede Hâlık’ın iradesiyle mahlûkun iradesi arasında uygunluk sağlanmış olur.”⁸⁶

Dinin en saf ve orijinal şeklinin İslâm dininde olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Ferit Kam’a göre: “Çünkü biz her neye O’nu tarif etmek için Tanrı işte budur diyorsak onun Tanrı olmadığı prensibi O’nu tek ve yegâne yapmaktadır. Bu Hıristiyanlıktan farklıdır. Yine o mutlak iyi, her şeyi bilen, her şeye gücü yeten, evrenin her zerresine hükmeden bir Tanrı’dır. İslâm düşünürleri arasında, bu Tanrı inancının dışında görüşlere rastlansa da genel olarak kabul gören görüş bu şekildedir.” Bu tanımlamalarda dikkat etmemiz gereken nokta agnostisizme gitmemektir. Nitekim şöyle tanımlamalar yapılabilmektedir: “O varlık, hakikatine aklın ve nazarın nüfuz etmesine imkân olmayan Ulu Yaratıcıdır. O’nun ne olduğu bilinmez, yalnız varlığı tasdik olunur.”⁸⁷ Yalnızca varlığının tasdik edilmesi, fideist⁸⁸ bir yaklaşımı göstermektedir. İnsan bilgisinin sınırlılığından hareketle, âleme karşı agnostik bir tavır içerisinde “bilmediğim için inanıyorum” şeklinde özetleyebileceğimiz fideizmin İslâm’ın akıl dini olduğu ve Allah’ın delillerinin âlemde aranması gerektiği yönündeki öğretileriyle uyuşmamaktadır. Fideist Tanrı inancının bilimle de herhangi bir münasebetinin olmayacağını göz önüne alırsak, üzerinde duracağımız “din” fideist bir din olmayacaktır.⁸⁹ Yani burada anlatılanlara göre akli kesinlikle dinden ayıramayız. Bu bizim düşündüğümüz dini inancın tam zıddı bir durum ortaya çıkartır ki din-bilim ilişkisi bağlamında bütün tezimizin zıddı bir durumu ortaya çıkartır.

Bizim din–bilim ilişkisini irdeleyeceğimiz çalışmamızın bu kısmında din derken kastımız tam olarak İslâm dinidir. Bu tartışma tarihsel olarak daha çok Hıristiyan kaynaklı olarak

⁸⁶ Günay Tümer, “Din”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 1 Nisan 2023).

⁸⁷ Ferit Kam, *Dini Felsefi Sohbetler*, sad. Süleyman Hayri Bolay, (Ankara: DİB Yayınları, 1987), 94.

⁸⁸ Fideizm, inancın akıldan bağımsız olduğunu veya akılla çatıştığını ve belirli gerçeklere ulaşmada akıldan üstün olduğunu savunan teori. Latince “inanç” anlamına gelen “fide” kelimesinden türetilmiştir. Bk. *Wikipedia*, “Fideizm” (Erişim 1 Nisan 2023).

⁸⁹ Kenan Sevinç, *Kuantum Fiziği Bağlamında Din-Bilim İlişkisi* (Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 19.

yürütülüyor olsa da teist yapısı ve akla yaptığı güçlü vurgular gereği İslâm dini ve Ernest Renan'ın bu konudaki iddiaları ele alınacaktır.

Bilim ile ilişkisi açısından dine yüklenmiş olan mâna fazlasıyla önem arz etmektedir. Bunun sebebi, sorunun boyutu gerek dine gerekse bilime yüklenmiş olan anlam ile paralellik göstermektedir. Tüm bilimsel disiplinlerin kendine has bir cevabı olmak ile beraber bir dine inanmayan ya da inanan tüm insanların dine ilişkin farklı algıları bulunmaktadır. Çoğu düşünür dini farklı şekillerde tanımlamaktadır. Bazı düşünürler dini; dayandığı metafizik faktör, kimileri insan üzerindeki etkileri kimileri de konusu ve amacı açısından değerlendirmektedir.⁹⁰ Dinin teoloji, tıp, doğa yasaları, sosyoloji, insan psikolojisi, ekonomi, savaş, siyaset ve ahlâk ile yapılmış çeşitli tanımlamaları bulunmaktadır.⁹¹ Dinin belirli bir mantığı bulunmaktadır ve söz konusu mantığın değişmesi ile bile değişmemektedir. Fakat dinin dönemsel tanımlamaları zamanın değişmesi ile beraber değişmektedir. Eski dönemlere ait olan din tanımlamaları ve “modern seküler döneme” ait olan din tanımlamaları da bulunmaktadır. Nitekim din, modern rölativizmin tehdidi altında kalmıştır. Bu nedenle sabit bir tanımı olmayan bir hal almış ve bu durum sonucunda meydana gelen tüm yeni ideolojiler ve fikirler dinin tanımını etkilemektedir.⁹² Ayrıca bilim, dine etkide bulunmuştur. Pozitivizm, analitik felsefe, ampirizm, mantıkçı pozitivizm düşünürlerin dil anlayışını oldukça ciddi biçimde etkilemiştir. Dinin tecrübi ve tümevarımsal tanımlamaları dahi yapılmıştır. Özetle dine ilişkin doğru bir tanımlama yapılması için yöntem gereksinim duyulmaktadır.⁹³ Bununla beraber dinin, geçmiş dönemlerde ve günümüz döneminde bilinen tüm disiplinleri kapsamakta ve dine ait olan değişmeyen faktörleri barındıran bir tanımını yapılmak istenmektedir. Fakat tanımlamalar arasında ne kadar farklılık olsa bile temelinde dinin insan ürünü felsefi ideolojilerden ve akımlardan farkı mevcuttur. Ayrıca dinin felsefi tanımlamaları da bulunmaktadır. Bunlar daha çok dinin insan ürünü olduğunu savunan antropolojik, psikolojik ve sosyolojik bakımdan yapılan tanımlamalarıdır. Bilim ve din ilişkisi bağlamında yapılan dine ilişkin tanımlamaların yanlışı, dini tarihsel bir şekilde ele alarak tanımlamaktır. Olması gerekli olan, tarihsel olayların analizinden din kavramını çıkarmak değil, kutsal kitapların referansları aracılığıyla dini algılamaya çalışmak veya

⁹⁰ Willem B. Drees, “Religion” in *public debates: who defines, for what purposes?* Religion: 2008, 464-472.

⁹¹ Drees, *In Public Debates: Who Defines, For What Purposes*, 464-472.

⁹² Asım Yapıcı, *Toplumsal Cinsiyet Din ve Kadın*. (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2020), 52-64.

⁹³ İsmail Çalışkan, *Kuran'da Din Kavramı*. (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 25.

dini herhangi bir bilimin amaç ve yöntemleri kapsamında tanımlamaya kalkmamaktır. Dini tanımlamak bu şekilde mümkün olmaktadır. Fakat söz konusu din tanımının kapsayıcı olmaması gerekmektedir. Bu nedenle dinin nasıl tanımlanacak olduğuyula alâkalı bir yöntem belirlemek gerekmektedir.⁹⁴ Dinin yanlış algılamaları psikolojik ve sosyal bazı sorunlara neden olduğu gibi, bilim ve din ilişkisi kapsamında da çatışmaya yol açmaktadır. Dinin daha çok doğa ve kutsallıkla ilişkisi açısından yapılan tanımlamaları bulunmaktadır. Din, evreni yönetmekte olan ilâhi bir irade ve akılla beraber insanlar ile bazı ahlakî ilişkileri kapsamında barındıran ebedî bir yaratıcıya inanmaktır.⁹⁵

1.7.2. Bilim

Tüm sosyal olaylarda olduğu gibi, bilime de tam mânasıyla bir tanım vermek neredeyse mümkün değildir. Bunun sebebi, sadece çalışmalarını tamamlamış ve kanunlarını saptamış bir bilim ya da disiplinin tarifi tam anlamıyla yapılabilmektedir. Fakat henüz çalışmalarına devam eden, kesin sonuçlarını tam anlamıyla ortaya sunmamış, daha ne olacağı bile belirli olmayan bir disiplinin belki sadece “*tasvîri*” bir tanımı yapılabilmektedir. Bilim kavramının bahsedilen şekilde birçok tarifleri yapılmıştır.⁹⁶ Bahsedilen tanımlar arasından bilim kavramının tüm farklılıklarını içerisinde barındıran ve konuya ilişkin özlü bir yaklaşım getiren Aydın’a göre bilim, mekan ve zaman dünyasında bulunan şeylerin, olay ve olguların yapılarını, olay ve olgular arasında bulunan sebep ve sonuç bağlantılarının oluşturduğu düzeni fark etmeyi; bu konuya yönelik ulaşılan bulguları dedüktif bir sistemde toplamayı ve nihâyet tüm olan bitenlerin hangi temel ilkelere göre oluştuğunu belirlemeyi amaç edinmiş olan faaliyetlerdir.⁹⁷

Bahsedilen tanımlamada belirtildiği üzere, bilim kavramının araştırma alanı nesnelere, objelere dünyasıdır. Bu sebepten dolayı da bilimde genel yasalardan değil gözlem ya da deney ile saptanmış belli olgulardan genel bir yasaya varılmaktadır. Eğer söz konusu kurallar doğru ise, bu olgular o kişinin görüşleridir.⁹⁸

⁹⁴ Yapıcı, *Toplumsal Cinsiyet Din ve Kadın*, 52-64.

⁹⁵ Şükrü Keyifli, “Eğitim Ve Din Eğitimi.” *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 13/2 (2013), 31-54.

⁹⁶ Bertrand Russel, *Bilim ve Din*, çev. Hilmi Yavuz (İstanbul: Cem Yayınevi, 1972). 45-65.

⁹⁷ Mehmet Aydın, *Din felsefesi*. (İzmir: İlahiyat Vakfı Yayınları, 1987), 25-29.

⁹⁸ Russel, *Bilim ve Din*, 45-65.

Tanımda yer alan bilim kavramının diğerk bir özelliği de kendini bir bütünlük ve birlik içerisinde sunan, olay ve eşyalarda görülen sayısız hakikatler arasında bulunan değişmeyen münasebetleri saptamasıdır. Varlığı incelemeyi görev olarak edinmiş olan bilimler arasında yer alan psikoloji, ruhsal alanı; biyoloji, biyolojik varlık alanını; fizik, fiziki varlık alanını vb. bu fırsatlar ile araştırmakta ve bu varlık alanlarının doğru bilgilerine erişmeye çalışmaktadır. Söz konusu doğru bilgiler, mantık ve matematik kanunlarını, pozitif yönlü tabiat bilimlerinde nesnelliğe dayanmakta olan tabiat kanunlarını, manevi bilimlerdeyse olay ve olguların belgeye dayanmakta olan açıklama bilimlerini sunmaktadır. Tüm bu ilimlerin varlık alanları sınırlı ve belirlidir. Bahsedilen bilgiler de sınırlı ve belirli varlık alanlarının bilgisidir.

1.7.3. Din ve Bilim Arasındaki İlişki

Batı dünyasında şekillenen modern bilim, bilim çevresi tarafından günümüzde hakikatin tek ve tartışılmaz kaynağı olarak kabul edilmektedir. Modern bilimin temellerini oluşturan dünya görüşü hakikate ve doğru bilgiye ulaşma iddiasını, dini dışarda tutarak gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Yalnızca nesnel, deneysel ya da gözleme dayalı yöntemlerle doğru bilgiye ulaşılabileceğini iddia etmekte; metafiziği ve vahyî bilgiyi kategorik olarak reddetmektedir. Bu bakış açısı, dini ve bilimi birbirine zıt ve uyuşamayacak iki ayrı olgu olarak değerlendirmektedir.⁹⁹

Din ve bilim genellikle karşılıklı bir ilişki ve etkileşim içinde olmuştur. Dinin bilimi etkilediği gibi, bilim de dini farklı şekillerde etkiler. Bu etkileşim, uluhiyet anlayışının çeşitliliğine ve dinlerin temel inançlarına bağlı olarak olumlu yönde, bazen olumsuz yönde gelişmiştir. İslâm dini, ulusların kültürel dokularının oluşumunda ve güçlendirilmesinde etkin rol oynadığı gibi, bilim ve bilimin gelişmesinde ve yayılmasında da aktif rol oynamıştır. Özaslan'a göre:

Din, Yüce Allah'ın insanları iyi ve güzele yöneltmek, kötü ve çirkin davranışlardan alıkoymak için peygamberler aracılığıyla bildirdiği ilahi kurallardır. Dinin aslı gayesi, insanoğlunu hem bu dünyadaki hem de öteki dünyadaki hayatlarında mutluluk ve huzura erdirmektir. Bilim ise kâinata bütün olup bitenlerin hangi aslı kanunlara göre meydana geldiğini tespit etmeyi amaçlayan insanî faaliyetlerin genel

⁹⁹ Semih Ceyhan, "Bilim, Batı ve İslâm", *İstanbul Sebahattin Zaim Üniversitesi Yayınları* 1/22 (Aralık 2018), 460-472.

adıdır. Bilimin ya da ilmin gayesi ise, tabiatı tam ve eksiksiz olarak anlamak, eşyanın/ varlığın hakikatini kavramak, gerçeği bilmektir. Neticede din ve bilimin nihai amacı dünyaya gelen insanın huzur ve mutluluk içerisinde yaşamasına yardımcı olmaktır.”¹⁰⁰

Müsteşriklerin İslâm’a yönelttikleri en önemli itirazların başında da maalesef İslâm dininin bilimle çeliştiğini ileri süren iddialar ortaya atmış olmalarıdır. Bu şüphe ve iddiaları, ilk emri “İkra (Oku)”¹⁰¹ olan Kur’ân-ı Kerîm ve Hadislerde geçtiği şekliyle “İlim Çin’de de olsa ona tâlip olun. Çünkü ilim her Müslümana farzdır.”¹⁰² emirleri, onların bu iddialarının ne kadar yersiz olduğunu göstermektedir.¹⁰³

Tarihsel süreçte, Müslümanların bilimsel çalışmalara verdiği önemi ve bu yolda ortaya koydukları çabanın olumsuz yönde değişen seyrine bağlı olarak İslâm dünyasında da birtakım sorunlar ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda İslâm dinine yönelik dışarıdan gelen eleştirilere cevap vermeye çalışan veya içeride ortaya çıkan bazı şüpheleri gidermek yahut yine içten gelen bilim karşıtı fikirlere engel olmak isteyen bazı düşünürler Kur’ân’ı “bilimsel yorum” diyebileceğimiz bir yorumlama yoluna gitmişlerdir. Geçmiş asırlarda da izdüşümlerine rastlamak mümkün olmakla birlikte yakın dönemde ve günümüzde bu bilimsel tefsir veya bilimsel yorum dediğimiz yöntem, bazı yorumcular tarafından kullanılmaktadır. Şunu net olarak ifade etmeliyiz ki İslâm ve Kur’ân-ı Kerîm bilime engel değildir. Ancak bilimsel buluşları ve teorileri, dinden ve Kur’ân’dan çıkarmaya çalışmak yerine bilimin kendi iç dinamiklerini ve yöntemini gözeterek çalışmalar yapmak gerekmektedir.¹⁰⁴

Bilindiği üzere, bilimsel veriler her daim birikimsel ve değişkendir. Dolayısıyla bilimsel veriler değiştikçe âyetlere yapılan yorumlar da değişecek ve aynı âyet bugün bir şey söylerken, yarın bugünküne zıt olan başka bir şey söyleyebilecektir. Ne yazık ki, yapılan

¹⁰⁰ Selim Özarıslan, “Din-Bilim İlişkisinin Serencamı Hristiyanlık ve İslâm Örneği”, *Diyanet İlmî Dergi* 56/3 (2020), 883-902.

¹⁰¹ el-Alak suresi, 96/1.

¹⁰² Beyhakî, Şuabu’l-İman-Beyrut, 1410, 2/253.

¹⁰³ Bkz. “De ki: Ey Rabbim! İlmimi artır.” et-Tâhâ 20/114, “De ki: Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?” ez-Zümer 39/9, “Allah içinizden iman edenlerin ve kendilerine ilim verilenlerin derecelerini yükseltir.” el-Mücâdele 58/11, “Allah’tan kulları içinde ancak ilim sahibi olanlar korkar.” el-Fâtır 35/28, “Allah, hakkında hayır dilediği kimseye din hususunda büyük bir anlayış verir.” (Buhârî, İlim 10, Humus 7, İ’tisâm 10; Müslim, İmâre 175, Zekât 98, 100. Ayrıca bk. Tirmizî, İlim 4; İbni Mâce, Mukaddime 17) Bu ve bunun gibi pekçok âyet ve hadislerde ilmin üstünlüğü zikir edilmiştir.

¹⁰⁴ Mustafa Doğan Karacoşkun, “İslâm Düşünce Geleneğinde Din-Bilim İlişkisi”, *Uluslararası İslâm Düşünce Geleneğinde Din-Bilim İlişkisi Sempozyumu*, ed. Mahmut Çınar vd. (Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Matbaası, 2019), 2.

bu tarz yanlış yorumlama yöntemleri ve yanlış yorumlar yüzünden Kur'ân âyeti bilimle çelişiyor gibi bir izlenim oluşturmaktadır. Bu gibi durumlara neden olmamak için hem Kur'ân-ı Kerîm'i usulüne uygun bir şekilde ve “*din dili*”ni dikkate alarak anlamaya çalışmak hem de bilimin, bahsettiğimiz özelliklerini göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Bu sayede İslâm dininin ve onun kitabı olan Kur'ân-ı Kerîm'in bilimle çelişmediği ve bilime engel olmadığı gösterilebilir ve ancak bu şekilde Müslümanlar bilimsel gelişme kaydedebilirler. Dolayısıyla burada, İslâm düşünce geleneğinde din-bilim ilişkisinin tartışılması daha da önem kazanmaktadır.¹⁰⁵

Bu bölümde öncelikle din ve bilim kavramları analiz edilerek tezimizin konusuyla uyumlu bir çerçeve çizilecektir. Çünkü gerek din gerekse de bilim kavramları oldukça geniş iki alanı ifade etmektedirler. Birbirinden çok farklı sayısız din ve bunların sayısız evren, Tanrı, yaratma, mu'cize, cennet, cehennem, yeniden diriliş, özgürlük, evrenin işleyişi vb. kavramları vardır. Teizm, deizm, politeizm, panteizm gibi birbirinden farklı din anlayışları vardır ve bunların bilimle olan ilişkileri itikadî yapılarıyla ilintilidir. Din derken tam olarak kastımızın ne olduğu belirtmek bu bakımdan önemlidir. Aynı şekilde bilim denilince de yöntem ve elde edilen bulgular bakımından ve de en önemlisi dinlerle ilişkileri bakımından bilimlere sınıflandırmak mümkün olduğu için bilimin de çerçevesini çizmek tartışmamız açısından önemli olacaktır.¹⁰⁶

Her ne kadar bizler bugün bilim derken 17. yüzyıl sonrasında şekillenmiş, kendine has bir metodu ve mantık örgüsü olan faaliyeti kastediyor olsak da insanın doğaya yönelerek rasyonel bilgi elde etme çabası şeklindeki antik dönem doğa felsefesini de bilim olarak ele alıp, din ile bilim arasındaki ilişkinin insanlık tarihi kadar eski olduğunu söyleyebiliriz. Bu ilişki antik dönemde bir tarafın baskınlığı adına belli bir karakteristiğe sahip değilken sonrasındaki iki dönemde baskınlıkları görmek mümkündür. 19. yüzyıl anlayışına göre eğer nesnelere doğasından çıkan yasalarca evren idare ediliyorsa o zaman doğaüstü bir gücün varlığına inanmak gerekmiyordu.¹⁰⁷ Farklı bir görüşe göre ise dinle bilim arasında olan görünürdeki bu çatışma ancak tarihsel bir olgudur ve aydınlanma dönemindeki tutumla beraber bilimdeki baş döndürücü gelişmenin orta çağda

¹⁰⁵ Karacoşkun, “İslâm Düşünce Geleneğinde Din-Bilim İlişkisi”, 3.

¹⁰⁶ Sevinç, *Kuantum Fiziği Bağlamında Din-Bilim İlişkisi*, 19.

¹⁰⁷ Albert Bâyet, *Dine Karşı Düşünce Tarihi*, çev. Cemal Süreya, (İstanbul: Broy Yayınları, 4. Baskı, 2004), 24.

yaşanmamasının sebebi din değil,¹⁰⁸ tahrif edilmiş din algısıdır ve kutsal metinler bilimsel bulgularla tam bir uyum içerisindedir.

Orta çağdan önce din-bilim arasındaki ilişkiden söz etmek epeyce zordur. Bunun sebebi, o dönemde Yunan felsefesinin en aydınlık dönemi yaşanmış ve matematik, astronomi ve tıp, din ile anlaşmazlık ve uyuşmazlığa düşecek konular ile uğraşmamış, dinin karşısına sadece felsefe çıkmıştır.¹⁰⁹ Plinius, Ptolemaios, Lukrez, Arkhimedes ve Euklides'in yaptıkları araştırmalarda önemli bir din-bilim ilişkisinden söz edilememektedir. Lukrez'in Epikürcü atomlar ile alakalı yaptığı araştırmaları Roma'nın hoşuna gitmese de hiçbir ilişkiden söz etmeye değmeyecek olan bir faktördür. Ancak Çicero'nun Roma ülkesinde batıl inançlara ilişkin vermiş olduğu mücadelesi ve Galenos'un Yaratıcı tarafı olarak oluşturduğu tıbbi ufak bile olsa din-bilim ilişkisi bakımından bu iki alanın birbirlerine ilk tesirleri olması nedeniyle dikkate değer bir konu olarak nitelendirilmektedir.¹¹⁰

Miladi 3. yüzyıldan itibaren karanlık çağa giriş yapılmıştır. Bu çağa giriş nedeni, Hıristiyanlık dini; Yaratıcı haricindeki her şeyin, tüm tabiatın ve tabiatın içinde yer alan her şeyin önemsiz olarak algılanması şeklinde düşünülebilmektedir.¹¹¹ Söz konusu hayat felsefesinin yaygın bir hale geldiği dönemde bilimin, Hıristiyanlık dininin mücadele ettiği putperestlik ile bir tutulmaya başlanmış olduğu görülmektedir. Kilise babaları arasında yer alan Saint Ambroise, yeryüzünün durumu ve niteliğine yönelik tartışmanın ahirette herhangi bir işe yaramayacak olduğunu belirterek bu durumun gereksiz olduğu ifade etmektedir. 390 senesinde İskenderiye'de bulunan kütüphanenin Serapium bölümünün Piskopos Theophilos tarafınca yakılması da Hıristiyanların dini anlayışının bilimdeki negatif yönlü etkisini gözler önüne sermektedir. Bu sebepten dolayı, bahsedilen dönemde bilimle din arasında bir tartışmanın yaşandığını ifade etmek fazlasıyla zordur. Bunun sebebi tabiatı incelemek ve gözlemlene için kimsede güç ve istek kalmamıştır.¹¹²

Orta çağ döneminde İslâm dünyasında bilimin gelişimi sürerken, Hıristiyan dünyasında öğreti yalnızca kilise ve manastıra bağlı olan okullarda, din insanları tarafınca verilmiştir. İtalya ülkesinin Bologna şehrinde bir grup genç, hukuka yönelik bir eğitim almak adına

¹⁰⁸ Murat Arabacı, *Kur'an'ın Terk Edilen Emri Bilim*, (Ankara: Krypto Yayınları, 2009), 233-234.

¹⁰⁹ Adnan Adıvar, *İlim ve Din*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2. Basım, 1980), 12-27.

¹¹⁰ Adıvar, *İlim ve Din*, 12-27.

¹¹¹ Enis Doko, *Dahi ve Dindar: Isaac Newton din ve bilim ilişkisinde konuşma sırası Newton'da*. (İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2019), 32-38.

¹¹² Adıvar, *İlim ve Din*, 12-27.

öğrenci loncası oluşturmuşlardır. Bu öğrenciler, parayla kendilerine öğretmen tutarak söz konusu loncaı bir üniversiteye dönüştürmüşlerdir. Sonrasında bahsedilen üniversitede felsefe ve tıp alanında okutulmaya başlanmıştır. Bahsedilen dönem içerisinde papazlar, üniversitelerde verilen derslere müdahale etmek için tüm yetkilere sahiplerdi. Örnek olarak 1163 senesinde papazlar fizik eğitimini kilise mensubu olan kişilere yasaklamışlardır. O dönemde bilim adına kayda değer herhangi bir gelişme yaşanmamıştır.¹¹³

12. yüzyılın sonlarına gelindiğinde birtakım ilmî gelişmeler meydana gelse bile o dönemin donuk atmosferinden ötürü gelişme gösteremeyerek sönmüştür. Bahsedilen yüzyılda ardından meydana gelen bazı aklı gelişmeler, Müslüman bilim adamlarının Batı'ya aktarmış oldukları eserler ile vuku bulmuştur. Müslümanların kendi dinlerinden de bazı şeyler katarak Yunan ilminden aktarmış oldukları bilgiler batı ülkelerinde yayılmış, bu yayılma neticesinde İbni Rüşd ve Aristo'nun felsefesi papazlara korku salmış, 1210 senesinde Paris kentinde yapılmış olan toplantıda bahsedilen eserler öğretimden çıkarılmıştır. Fakat bahsedilen ilimlerin akla vermiş olduğu önem karşısında pek çok düşünür ilham kaynağı olmuş, 16 sene sonra Paris üniversitesi söz konusu eserleri yeniden öğretime dahil etmiştir. Albertus Magnus'un araştırmaları ve katkıları ile orta çağın ilmine bir ışık getirilmiştir. Kendisinin en eski öğrencisi olarak bilinen Saint Thomas Aquinas, akıl danışmanının ilminden ayrılarak Aristo felsefesiyle Hıristiyanların esaslarını birleştirmeyi istemiştir. Bu durum neticesinde ilâhiyatın bilim üstünde bir yetkiye sahip olmasına yol açmıştır. Aquinas'ın araştırmalarının ardından Aristo'ya ve felsefesine karşı çıkmak Hıristiyan ilâhiyatına savaş açmak şeklinde kabul görmüştür.¹¹⁴

İngiltereli bir papaz olarak bilinen Roger Bacon, serbest fikirleri ile bilime güç kazandırmış, gerçeğin bilinmesi için deney yoluna başvurulması ve deneye dayanmakta olan bilimin kabul edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Rönesans'ın habercisi şeklinde kabul görülmüş olan Bacon, bu fikirlerinden ötürü sürgün edilerek eğitim vermesi ve eser vermesi, dini tarikatların ve papaların etkisiyle yasaklanmıştır.¹¹⁵

Duns Scotus, ilâhiyat ile felsefenin birleştirilmesine karşı olarak felsefe dalının deneysel yöntemler ile yapılmasını savunmuş, felsefenin ilâhiyatın yardımcısı olmaktan

¹¹³ Doko, *Dahi ve Dindar*, 32-38.

¹¹⁴ Doko, *Dahi ve Dindar*, 32-38.

¹¹⁵ Cüneyt Coşkun, "Din-Bilim İlişkisi ve Çatışmanın Araçsallığı". *Bilimname* 2019/37 (2019), 1057-1084.

kurtulmasının gerekli olduğunu ifade etmiştir. Scotus'tan sonra Ockham'lı William, ilâhiyatın akıl ile açıklanmasının kabul görülemeyeceğini ve kilise dogmalarının akla uygun olmadığını vurgulamıştır. Papazlara ve kiliselere karşı söz konusu fikirlerinden ötürü William, hapsedilmiştir. William'ın nominalizmi savunması ve yalnızca kişilerin var olduğu düşüncesi ile bilimin yeni kanunlarına yol açmıştır. William, kendi kendine olan lüzumsuz soyut terimlerin gereksiz olduğu konusuna vurguda bulunarak meşhur "*Ockham'lı William Usturası*"¹¹⁶ kuralının meydana gelmesine yardımcı olmuştur. William'un bu fikirlerinden ötürü kilisenin baskıları ile Paris Üniversitesi William'ın eserlerinin eğitimde kullanılmasını yasaklamıştır. Ancak daha sonrasında William'ın fikirlerinin etkilerine daha çok karşı koymayarak, Luther bile William'ın fikirlerinden derslerinde faydalanmıştır.¹¹⁷

Martin Luther, 1521 senesinde kiliseye ve papazlara karşı doksan beş maddelik bir tezden meydana gelen eleştirilerini asarak ardından kiliseye karşı hareketlerin artış göstermesi gerekçesi ile reform hareketini başlatmıştır. Söz konusu hareket ile artık yalnızca kutsal kitabın referans olarak alınmasının gerekli olduğu ve kiliseyle papazların görüşlerinin önemsizliğini göstermekte olan anlayışlara kapıları aralamıştır. Böylece kilisenin gücü ve kuvveti kırılma dönemine girmiş ve papazların dini otoritelerinde bir düşüş yaşanmaya başlamıştır. Rönesansla reform hareketi kilisenin otoritesine karşılık olarak ayaklanmalar ile artış göstermiştir. Söz konusu hareketlerin ortak noktaları, kutsal kitabın yanı sıra dini meseleleri papazların öğretileri ile değil de akıl ile açıklanabilecek olduğu inancına ve aklın önemine sahip olmalarıdır. Bu duruma karşılık olarak kilise de skolastiği¹¹⁸ benimsemek zorunda kalarak Thomas d'Aquin söz konusu hareketin öncüsü olarak ifade edilmiştir. Aquin, felsefesini Aristo üzerine kurmuştur. Luther'in görüşlerine karşılık olarak Almanya ülkesinde yer alan üniversiteler de Aristo öğretilerini kullanmaya başlamışlardır. Böylelikle Almanya ülkesinde bu skolastiği benimsemiştir.¹¹⁹

¹¹⁶ Tutumluluk yasası veya basitlik yasası (Latince: Lex parsimoniae), "olasılıkların zorunluluk olmadan çoğaltılmaması gerektiği" problem çözme ilkesi. Ockham'ın usturası, bilimde de aday modeller arasında katı bir belirleyici olmaktan ziyade teorik modellerin geliştirilmesinde kaçınıcı bir buluşsal yöntem olarak kullanılır. Bk. Wikipedia

¹¹⁷ Coşkun, "Din-Bilim İlişkisi ve Çatışmanın Araçsallığı", 8-21.

¹¹⁸ Skolastik felsefe, Patristik felsefenin sürdürülmesi ve orada bir öğretiye dönüştürülmüş olan Hristiyan inancının felsefi anlamda temellendirilip sistematize edilmesi yönündeki çabalardan meydana gelmiştir. <https://tr.wikipedia.org/>

¹¹⁹ Coşkun, "Din-Bilim İlişkisi ve Çatışmanın Araçsallığı", 8-21.

Skolâstik felsefe, kilisede memnuniyet ile kabul görmüştür. Bunun sebebi mistisizm ve iman eleştirileri karşısında yalnız başına yeterli olmayarak aklın da dinin farklı bir özü şeklinde olduğunu belirterek Yunan felsefesinden yararlanılmasının gerekli olduğu görüşüne varılmıştır. Böylelikle skolastik felsefenin benimsenmesinin ardından Hıristiyanlık gittikçe dinin hakikatini mistik ve şahsi yaşamda arayan geleneksel kilise anlayışından uzaklaşmıştır. Kilisenin Yunan felsefesiyle birleştirilme gayretleri, Yunan felsefesinin kilisenin esaslarıyla harmanlanarak tekrardan yorumlanmasını gerekli kılmıştır. Böylelikle aklı yöntem bir süre daha kullanılmayı sürdürmüştür. Ancak söz konusu geçici bir çözüm olmuş ve git gide bu çözüm de etkisini yitirmeye başlamıştır.¹²⁰

Bahsedilen dönem içerisinde Colomb (öl. 1506), ABD'yi keşfetmesinin ardından dünyanın yuvarlak olduğu görüşünü savunmuş, böylelikle Hıristiyanlığın eleştirilerine maruz kalmıştır. Colomb, dünyanın yuvarlak olduğu iddiasını kanıtlayabilmek adına oldukça büyük bir seyahat planlayarak etrafındaki insanlardan maddi bir destek talebinde bulunmuştur. Çevresindeki kimse Colomb'a destekte bulunmamış ve İspanya ülkesine geldiği zaman tüm azizler tarafınca Colomb'un iddiası Hıristiyanlığa aykırı olduğu düşünüldüğünden reddedilmiştir. İspanya ülkesinde yer alan büyük kardinal, söz konusu iddianın dinsizlik olduğu ifade etmesinin ardından Colomb'u bir korku sarmıştır. Fakat Kraliçe Isebella ve Kral Ferdinand, Colomb'un isteğini kabul görmüş ve Colomb planladığı büyük seyahatini gerçekleştirmiştir. Colomb, yaptığı seyahatin ardından kesin bir şekilde dünyanın yuvarlak olduğunu kanıtlamıştır. Böylelikle kilisenin otoritesinin bir sarsılış yaşamasına neden olmuştur.¹²¹

Rönesans zamanında şüphecilik ile beraber batıl inançlarına ve kilisenin dogmalarına karşılık olarak pek çok insan bilgi açlığından ötürü görüş ve düşüncelerini belirtmeye başlamıştır. Nitekim Rönesans dönemini başlatmış olan söz konusu bilgi açlığıdır. Rönesans zamanında artık deneye dayalı olan bilgilerin önemi anlaşılmaya başlamış ve söz konusu yöntem Francis Bacon, Descartes ve Vives gibi bilim insanlarının meydana gelmesine yol açmıştır. Aynı şekilde Rönesans döneminde Leonardo da Vinci ortaya çıkarak kullandığı ilmî metotlar ile pek çok düşünürü etkilemeyi başarmıştır. Bu etkilemeler Rönesans dönemine bir hareketlilik getirmiştir. Da Vinci, Rönesans

¹²⁰ Doko, *Dahi ve Dindar*, 36-46.

¹²¹ Fatih Özkan, "Modern Dönemde Din-Bilim İlişkisi." *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (2015), 55-67.

döneminde ortaya sunduğu ilmî metotları ile ilâhiyattan ayrılmış ve tamamen bireysel düşünceleriyle hareket etmiştir. Bu durum da pek çok insana ilham kaynağı olmuştur. Da Vinci, Arkhmeden'in eserlerine karşı olan ilgisi ile onun ilmî önemini açığa çıkarmıştır. Onun hareketi ile Arkhmedes'in eserleri Latince diline çevrilmiştir. Da Vinci; sıvılara yönelik bir araştırma gerçekleştirmiş, manivela kanunu saptanmış ve suyun dalgalarını inceleyip, bu incelemeler doğrultusunda sudaki dalgalanmalar gibi dalgalanabilecek olduğunu savunmuştur. Da Vinci, astronomiyle de ilgilenmiştir. Dünyanın bir yıldız olduğunu öne sürerek ayın da dünyaya has bir ışığının olmadığını ve güneş üzerinden almış olduğu ışığı yansıttığını vurgulamıştır. Da Vinci, Galileo ve Francis Bacon'dan önce deneysel metodun bilim üzerinde en önemli ilke olduğunu ifade etmiştir.¹²²

Da Vinci, söz konusu görüş ve düşüncelerini yaşamış olduğu dönemin papazları tarafınca özgür fikirlere tanınmış olan serbestlik sayesinde yaygın bir hale getirmiştir. Fakat bahsedilen serbestlik çok az sürmüş ve bir sürenin ardından söz konusu fikir ve düşünceleri yaymaya çalışan kişiler de kilise tarafınca cezalandırılmaya başlanmıştır. Da Vinci'nin yönteminin yaygınlaşmasına da engel olunmuştur. Söz konusu engellemelerden korunabilmek amacıyla bilim adamları bir taraftan kiliseyi memnun etmeye çalışmış, diğer taraftan da yeni ilmî yöntemleri kullanarak çift kutuplu bir bilime evrilmek zorunda kalmıştır.¹²³ Söz konusu anlayış ile beraber pozitif bilim durmadan gelişimine devam etmiş ve doğayı keşfetmeye ilişkin arzu ve isteğinin temelleri atılmıştır. Felsefe alanında bu dönem içerisinde ilâhiyat ile felsefe arasında olan bağ koparak Epikürcüleri, Stoacıları ve Aristocuları kendisine referans alarak Orta çağ Aristo felsefesinin ve ilâhiyatın otoritesini reddetmiştir.¹²⁴

Bahsedilen dönem içerisinde bilimle din arasındaki ilişkiye yönelik en önemli devrim, Nicolaus Kopernik tarafınca gerçekleştirilmiştir. Kopernik, uzun seneler boyunca yaptığı araştırma ve çalışmalarının neticesinde 1543 senesinde yeni bir döneme giriş yaparak Dünya'nın Güneş'in etrafında döndüğü fikri ile bilimle din arasında büyük bir kavganın başlamasına sebep olmuştur.¹²⁵ Kopernik, ilk kez Yunan astronomisiyle yeni astronomi arasında bulunan şüphelerin oluşumuna yol açmıştır. Kilise, Batlamyus ve Aristoteles'in

¹²² Özkan, "Modern Dönemde Din-Bilim İlişkisi". 55-67.

¹²³ Coşkun, "Din-Bilim İlişkisi ve Çatışmanın Araçsallığı", 13-21.

¹²⁴ Özkan, "Modern Dönemde Din-Bilim İlişkisi", 55-67.

¹²⁵ Adıvar. *İlim ve Din*, 12-27.

etkisiyle yer merkezli evren düşüncesini savunmuş ve Kopernik'in görüşü ile kilisenin savunmuş olduğu yer merkezli görüşte bir sarsılma meydana gelmiştir.¹²⁶

Giardano Bruno, Kopernik sisteminin yanı sıra, Epikür'ün evrenin sonsuz olmasının gerekli olduğu düşüncesini de kabul görerek bilimle din arasında gerçekleşen kavganın en ciddi cezalarından birine maruz kalmıştır. Bruno, maddeyi etkin bir şekilde yorumlamış, maddenin imkân durumunda olmadığı ve aldığı suretlerin maddenin haricinde değil de kendisinden çıktığını savunmuştur. Bruno'ya göre madde, değişim evrelerinden geçmekte ve ölümsüz olmaktadır. Söz konusu görüşü ile Bruno, Aristo'nun madde tanımından da bağımsız bir hale gelmiştir. Söz konusu görüş ve fikirleriyle Bruno, bir maddeci gibi gözüküyor olsa bile o maddeyi Allah ile birleştirerek evrenin her yerini kuşatan ilahi varlık anlayışı ile maddeci olmaktan uzaklaşmıştır. Bahsedilen görüşlerin ardından kendine karşı bazı tepkiler meydana gelmeye başlayınca Bruno, sırasıyla Cenevre, Paris ve İngiltere'ye kaçmıştır. Daha sonrasında kendisine değer veren birinin davetiyle İtalya'ya geri dönmüş ve bir ihbarla kilise adamları tarafından tutuklatılmıştır. Tövbe etmesi için teklif sunulmuş, fakat Bruno ısrarlı bir şekilde görüş ve düşüncelerini değiştirmedikten dolayı hapsedilmiş ve 1600 senesinde yaklaşık olarak iki yüz yıl sonra heykeli yapılacağı Compo dei Fiori'de yakılarak idam edilmiştir.¹²⁷

Başka bir düşünür olan Galileo hem matematik hem de deney metodunu kullanarak doğayı keşfetmeye çalışmıştır. O, olay ve olguları bir bir gözlemleyerek denemeye tabi tutmuş ve nicel bulgulara varmak için çalışmalarını sürdürmüştür. Galileo, sadece bu metotlara başvurarak nicel kanun ve ilkeler çıkartarak geleceğe ilişkin birtakım düşüncelerin şimdiden tespit edilebileceğini öne sürmüştür.¹²⁸ Galileo'nun ardından bilim, oldukça geniş çaplı bir evrime uğramasına rağmen, kullanılan usulde herhangi bir değişiklik yaşanmamıştır. Galileo'nun kullanmış olduğu ilmî yöntemin yaşamış olduğu dönem bakımından ne derece önem arz ettiği ve kendisinden sonra meydana gelecek ilmî gelişmelere ne ölçüde büyük bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Galileo, yaptığı gözlem ve deneyler ile düşme ilkelerini tekrardan çıkararak Aristo'nun düşme ilkesinin geçersizliğini ispat etmiştir. Galileo, bu duruma benzer deney ve çalışmalar ile doğadaki kanun ve ilkelerin etkinlik düzeyini keşfetmiş, bu kanun ve ilkelerin de deney ve

¹²⁶ Özkan, "Modern Dönemde Din-Bilim İlişkisi", 55-67.

¹²⁷ Coşkun, "Din-Bilim İlişkisi ve Çatışmanın Araçsallığı", 13-21.

¹²⁸ Coşkun, "Din-Bilim İlişkisi ve Çatışmanın Araçsallığı", 13-21.

matematik ile açıklanabilecek olduğunu öne sürmüştür. Böylelikle Galileo, gerçekliğin akıl yardımıyla bulunabilecek olduğunu dile getirerek skolastiğin haricinde bir bilgi anlayışı ortaya koymuştur. Galileo, doğa kanunlarının deney ve matematikle açıklanabilecek olduğunu düşünmüş olsa bile, Galileo'ya göre yaratıcı bu kanun ve ilkelere dayanarak aleme müdahalede bulunmaktadır. O'nun bu düşünce ve fikirleri sonunda Galileo'yu dinle karşı karşıya getirmiştir.¹²⁹

Galileo, yukarıda bahsedilen düşünce ve görüşleri ile birlikte Kepler'in ilkelerinin de etkisiyle Kopernikçi teorisine katılmış olmasına rağmen 1610 yılına kadar bu konuya yönelik tartışmalara herhangi bir şekilde dahil olmamıştır. Yaptığı teleskop gözlemlerinin ardından 1613 yılında yayımladığı eseri ile Kopernik teorisini kabul gördüğünü açık bir şekilde beyan etmiştir. Daha sonrasında Galileo mahkeme huzuruna çıkarılmış ve işlemiş olduğu günahlardan ötürü tövbe etmesinin gerekli olduğu, aksi takdirde oldukça ağır cezaların kendisine uygulanacağı belirtilmiştir. Galileo, kendisine verilmiş olan metni çaresizce okuyarak tövbe etmiştir.¹³⁰ Tövbe etmesine rağmen mahkeme ibret alınması için Galileo'ya birkaç sene hapis cezası vermiş ve ardından da Arcetri'ye sürgün edilerek ev hapsi cezasına maruz bırakmıştır.¹³¹ Blackwell, "*Galileo ile Roma Katolik Kilisesinin 17. yüzyılın ilk yıllarında karşı karşıya gelişini, batı bilimi ile din arasındaki çatışmanın klasik örneği*" şeklinde ifade etmektedir.¹³² Galileo, bu olayın bugüne kadar bilim ve din arasındaki ilişkiye kara leke sürmüş olduğunu kabul görse bile aslında Galileo'yla kilisenin yaşamış olduğu savaşı, bilim ve din savaşı olarak değil, tündengelim ve tümevarım anlayışının savaşı şeklinde görmek çok daha yerinde olacaktır.

17. yüzyılın başlarında Francis Bacon'un fikirleri, bilim ile din arasındaki ilişkiye yeni bir dinamik kazandırmıştır. Bacon'un hem bilim hem de felsefeyle ilgilenmesi, bu konu açısından Bacon'un fikirlerinin incelenmesini çok daha önemli kılmıştır. Bacon, Descartes benzeri matematiğe karşı herhangi bir sempati beslememiş, matematiği ilmin merkez noktasına koymamıştır. Bacon, matematiği fizik biliminin bir uygulaması şeklinde kabul etmiştir. Bu sebepten dolayı Bacon bazı insanlar tarafından eleştirilmiştir. Ancak Bacon'un bu düşünceye sahip olan kişilerin haksız olduklarını gösteren en önemli

¹²⁹ Özkan, "Modern Dönemde Din-Bilim İlişkisi", 55-67.

¹³⁰ Adıvar, *İlim ve Din*, 12-27.

¹³¹ Adıvar, *İlim ve Din*, 12-27.

¹³² Richard J Blackwell, "*Galileo Galilei*", *Batı geleneğinde Bilim ve Din Tarihi*, Gary B. Ferngren (Ed). (İstanbul: Say Yayınları, 1. Baskı, 2016), 177-178.

görüşü, Bacon'un tümevarım metodunu şiddetli bir şekilde savunmasıdır. Bu doğrultuda Bacon'un, bilimin gelişmesine ilişkin önemli bir rol oynadığı söylenebilmektedir. John Stuart Mill'de kullandığı tümevarım metodunda Bacon'dan etkilenmiş olduğunu ifade etmiştir. Bacon, ilâhiyatla felsefenin karıştırılmamasının gerekli olduğunu ifade ederek felsefenin sadece deneycilik olduğunu savunmuştur. Bacon'a göre iman; gücünü duygulardan ve yaratıcının ilhamından almaktadır. Ona göre hiçbir şekilde tümevarımsal metotların ilahi prensiplere uygulanmaması gerekmektedir. Bacon, bu şekilde yapıldığı durumda ilahi otoritenin sarsılacak olduğunu ifade etmektedir.¹³³ O'na göre tümevarımsal metotların sadece bilimsel bilgiye ulaşabilmek amacıyla kullanılması gerekmektedir. Ona göre tümevarım yöntemini kullanan bilim insanlarının görevi, deneylerde bulunarak, bu deneyleri gözlemlenmelerinin ardından elde ettikleri bilgiler doğrultusunda hipotezler oluşturmaktır. Bahsedilen görüşleri ile Bacon, 18. yüzyılda İskoç felsefecilerinin Baconculuk şeklinde isimlendirdiği bir akımın meydana gelmesine etkiye bulunarak "*İskoç Sağduyu Felsefesi*"nin kurulmasını sağlamıştır. İskoç Sağduyu Felsefesi de ABD'nin Protestanlığında etkili olmuştur. 19. ve 20. yüzyıllarda Amerikan Protestan ilâhiyatçıları, bilim ve dini bağdaştırmak amacıyla yapmış oldukları araştırmalarda bu felsefe yöntemini kullanmıştır. ABD kültüründe "*İskoç Sağduyu Felsefesi*" ve Baconculuk fazlasıyla etkili olmuş, ayrıca Evanjelik Protestanlar kaderci görüş ve düşüncelerini söz konusu felsefeler üzerine kurmaya çalışmışlardır.¹³⁴

Descartes, orta çağ felsefesini tamamen reddederek onun yerine akla dayalı bir felsefenin temellerini oluşturmuştur. Descartes, felsefesini inşa ederken akla fazlasıyla güven duymuş ve duyduğu güveni felsefesine yansıtmıştır. Kişinin Allah ve Allah'ın âlemlerle ilişkisini akılda aramıştır. Descartes'e göre akıl, tüm insanlar üzerinde doğuştan eşit seviyede bulunmaktadır. Descartes âlemdeki tüm gerçekleri madde ve ruh üzerinde birleştirmiştir. Nitekim Descartes, madde ve ruhu birbirinden ayırmaya çalışmış, fakat Descartes'in felsefesi gerçekler arasında bağlantılar kurmaya dayandığından dolayı bu konuda bir ikilik olması normal bir şekilde karşılanmıştır. Descartes'in ikiliğini, bilim ve din arasındaki ilişkiye yaklaşımında da görebilmek mümkündür. Descartes, aklın birbirlerinden farklı olan gerçekleri bağlayabilen ilkeleri olduğunu öne sürmektedir. O'na göre bilim ve din birbirlerinden tamamen bağımsızdır. Aynı zamanda Descartes'e göre

¹³³ Adıvar, *İlim ve Din*, 12-27.

¹³⁴ J. H. Jonser, "*Baconculuk*", *Batı geleneğinde Bilim ve Din Tarihi*, Gary B. Ferngren, (Ed). (İstanbul: Say Yayınları, 1. Baskı, 2016), 262.

bilimin konusu doğa olup, bu konuya ilişkin deney ve matematik yöntemi ile doğa yasalarından yararlanmayı sağlamaktır. Fakat din, gerçekler alemi ile bir ilişkisi olmakta ve ölümden sonraki hayat ve ruhla ilgilenmektedir. Bu sebepten dolayı din ve bilim arasında bir üstünlük kurmaya çalışması oldukça yanlıştır. Descartes'e göre din, herhangi bir şekilde bilim ve felsefenin yerini almamalıdır.¹³⁵

Descartes'in fikirleri, Rönesans dönemine oldukça önemli bir canlılık getirmiştir. Ayrıca kendinden sonraki akli ve deneyi önemseyen anlayışların kuvvetlenmesine fazlasıyla katkıda bulunmuştur. Ona göre bilim, deney ve matematiği kullanarak doğa, olay ve olgularını incelemektedir. Bu doğrultuda bilim ve dinin kullanmış olduğu yöntemler farklılık göstermektedir ve bunlar birbirlerinden tamamen bağımsızdır. Orta çağ döneminde bilim ve dinin bağımsızlığından bahsetmek pek de mümkün değildir. Bunun sebebi orta çağ döneminde felsefe ve ilim ilâhiyata tabi olduğu için in dayatmalarının etkisiyle özgür olamamıştır. Bahsedilen dönemde artık din ve bilim özgürlüğüne kavuşmuştur. Ayrıca birbirlerinden bağımsız olarak ilerleyebilmektedirler.¹³⁶

Descartes'in güçlendirmiş olduğu rasyonalizm 17 ile 18. yüzyılın felsefesinin temelini oluşturmuştur. Descartes'in "*Düşünüyorum o halde varım.*" önermesinden çıkarılan sonuca göre akıl, bazı zorunlu bağlantıların temelini oluşturmaktadır. Descartes, akla oldukça ciddi bir önem yükleyerek bilim ve din arasındaki ilişkide aklın oynadığı rolü belirlemiştir. Ona göre akıl, evrenin ve insanın yaratıcısıyla olan ilişkisini anlamaya yönelik önemli bir yere sahip olmaktadır.¹³⁷

17. yüzyıl, "*Newton dönemi*" olarak da isimlendirilmektedir. İsaac Newton, oluşturmuş olduğu sistemle hem yeryüzünde hem de gökyüzündeki cisimlere açıklık getirmiştir. Newton'un bahsedilen sistemi yalnızca bilim değil, felsefeyle de alakalı görüşleri fazlasıyla etkilemiştir.¹³⁸ Newton, bilim üzerinde oldukça önemli bir çığır açmıştır. Birçok araştırmacı, bilim tarihini ele alırken Newton'dan öncesi ve sonrası şeklinde bahsetmektedir. Newton, küçük yaşlarından beri etrafındaki insanların dikkatini epeyce çekmiş ve ilmî hayranlık uyandırmıştır.¹³⁹

¹³⁵ Aydın, *Din felsefesi*, 25-29.

¹³⁶ Jonser, "*Baconculuk*", *Batı geleneğinde Bilim ve Din Tarihi*, 262.

¹³⁷ Wilson, D. B. "*Bilim ve Din Tarih Yazımı*", *Batı geleneğinde Bilim ve Din Tarihi*. ed. Gary B. Ferngren (İstanbul: Say Yayınları, 1. Baskı, 2016), 19-21.

¹³⁸ Şafak Ural, *Bilim Tarihi* (İstanbul: Çantay Kitabevi, 9. Baskı, 2016), 18-20.

¹³⁹ Ural, *Bilim Tarihi*, 18-20.

Galileo'nun cisimlerin hareketleriyle alakalı yapmış olduğu keşiflere yönelik açıklamalarda bulunmuş ve kitle korunum yasasıyla moment yasasını keşfederek cisimlerin belirli kanunlar ile hareket ettiğini saptayarak bu ilkeleri "*Principia*" isimli eserinde ifade etmiştir. Newton, uzun seneler boyunca yaptığı araştırmalarının ardından gezegenlerin nasıl hareket ettiğine yönelik açıklamalarda bulunarak yer çekim kanununu bulmuştur. Çekim kanununun bulunmasıyla pek çok felaketin habercisi şeklinde düşünülen kuyruklu yıldızlar ile ay hareketlerinin nedeni anlaşılmıştır. Newton, kendinden önce Kopernik teorisini kabul gören insanlar gibi kilise tarafınca kınanmış olsa bile herhangi bir cezaya maruz kalmamıştır. Bunun nedeni bahsedilen dönem içerisinde meydana gelen birtakım siyasal olaylar ve odakların söz konusu olaylara yönelmiş olmasından kaynaklanmaktadır.¹⁴⁰

Newton, dinin ibadet ve inançlarından her zaman saygıyla söz ederek dine karşı herhangi bir düşmanlıkta bulunmamış, bilim ve din arasındaki ilişkiyi çatışmacı bir yaklaşımla incelememiştir. Yaptığı eserlerde Tanrı'nın ilk yaratıcı ve sebep olduğu konusuna vurgu yapmıştır. Newton, doğada yaşanan olayları ifade ederken deneye ve fizik teorilerine dayanmıştır. Fakat Allah'ın yaratıcı olduğu konusunu hiçbir şekilde inkâr etmemiştir. Ona göre evrende bir düzen bulunmaktadır ve söz konusu düzenin kaynağı her şeye gücü yeten Allah'tır. Ancak Newton'dan sonra gelen kişilerden bazıları Newton'un keşiflerini çeşitli yorumlamalarda bulunarak evrenin Tanrı olmadan doğa yasaları ile idare edilebilecek olduğu sonucuna ulaşmışlar ve Tanrı'yı inkâr etmişlerdir. Ancak Newton, fizik kanunlarıyla doğaüstünü daima birbirinden ayırmıştır. Bu sebepten dolayı bazı ilâhiyatçı kişiler tarafınca düşünceleri yanlış anlaşılmıştır. Newton, bahsedilen ilâhiyatçı olan kişiler tarafından birtakım itirazlara maruz kalmış olsa bile kendinden önce Kopernik sistemini kabul gören kişiler gibi herhangi bir şekilde cezalandırılmamıştır. Bunun nedeni, Newton açıkça doğa kanunları ile Allah'ın varlığını evrende bulunan düzenden hareketle ispatlamaya çalışmış ve pek çok zaman dinin bir tarafa atılmış olduğu bilim ve din arasındaki ilişkiyi savunmamıştır.¹⁴¹

18. yüzyılın en önemli isimlerin en başında Kant gelmektedir. Kant, 18. yüzyıl düşünürü olarak nitelendirilse bile fikirleri ve bu fikirleri sonucunda ulaştığı sonuçlar açısından Kant, o dönemin haricinde kabul görmüştür. Kant, Leibniz'in rasyonalizmini ve Hume'ın

¹⁴⁰ Ural, *Bilim Tarihi*, 18-20.

¹⁴¹ Aydın, *Din felsefesi*, 25-29.

empirizmini birleştirmiştir. Kant'ın en önemli katkıları arasında deneycilikle akılcılığı birleştirmesi gelmektedir. Ona göre bilgiler, deneyle ulaşılmaya başlanıyor olsa bile sahip olunan tüm bilgi ve bulguların deneyden kaynaklandığı anlamını taşımamaktadır.¹⁴²

Kant'ın felsefesi, başta Almanya'da ve daha sonrasında pek çok ülkede zihni ve manevi bir devrimin başlamasına sebep olmuştur. Kant; rüzgarlar, depremler, güneş sistemi ve yıldızlar gibi pek çok farklı bilimsel meseleyle ilgilenmiştir. Kant, metafizik ve mantık kürsüsüne seçilmiş ve sonrasında kendi felsefi düşüncesini kurmaya karar vermiştir. Kant'ın felsefi düşüncesinin en önemli özelliği eleştireci olmasıdır. “*Saf Aklın Eleştirisi*” isimli eseri ile insanlar üzerinde büyük bir etki bırakmıştır. Bu eserin bilim açısından en önemli özelliği; Hume'un neden ve sonuç ilişkisini incelemiş olmasıdır. Kant, din ve bilimin sınırlarını da açıklamak için çalışmalar yürütmüştür. Kant, bilimin yönteminin duyular aracılığıyla değil deney ile bilgiye ulaşmak olduğunu savunmuştur. Kant, deney haricinde başka bilgi ve düşüncelerin varlığına yer vermediğinden dolayı, bilimi ilâhiyat konusundan tamamen ayırmış, yalnızca dini dogmalara değil, tüm dogmalara karşı bir savaş açmıştır. Bu sebepten dolayı Kant'ın felsefesi materyalizme de etkide bulunmuştur. Kendisi, dinleri yalnızca ahlaki bir kurum şeklinde görerek kiliselerin ahlaki bir durum olmanın dışına herhangi bir şekilde çıkmaması gerektiğini ve dünyadaki işlere hiçbir şekilde karışmaması gerektiğini öne sürmüştür.¹⁴³

Kant, kutsal kitapları yalnızca ahlaki niteliğe sahip olan kitaplar olarak gördüğünü ifade etmiştir. Bilhassa Hıristiyanlığın pek çok imanla alâkalı meselesini yalnızca akli temel olarak yorumlamak istemiştir. Kant'ın felsefesi anlaşılması epeyce zor olan bir felsefe olarak nitelendirilmektedir. Pek çok düşünür söz konusu kanaati desteklemektedir. Hatta Paul Ree'ye göre Kant'ın felsefesi bir panayıra benzemekte ve kim neyi isterse oradan bir şey bulabilmektedir. Bertrand Russell Kant'ın felsefesinin karışık olduğunu ve pek çok düşünürün onun felsefesini kavramaya çalıştıklarını ifade ederek, onun felsefe alanında önemli biri olmadığını, fikirlerinin felsefeye sadece karışıklık getirdiğini ve söz konusu karışıklıktan hala arınmaya çalıştıklarını, bu yönü ile Kant'ın felsefesinin bir bela olduğunu ifade etmiştir.¹⁴⁴

¹⁴² Ural, *Bilim Tarihi*, 18-20.

¹⁴³ Özkan, “Modern Dönemde Din-Bilim İlişkisi”, 55-67.

¹⁴⁴ Coşkun, “Din-Bilim İlişkisi ve Çatışmanın Araçsallığı”, 13-21.

18. yüzyıl bilim ve din arasındaki ilişkiyi inceledikten sonra şunu belirtmek gerekmektedir; Muhafazakâr Hıristiyan dinine mensup olan kişiler, 18. yüzyılda aydınlanmanın ruhsal hastalıklara yol açan ve toplumsal değerleri bozan sekülerleştirici etkisiyle başladığını savunmaktadırlar. Deistler de aydınlanma dönemini cahilliğin tamamen ortadan kalkması amacıyla izlenmesi gerekli olan bir yolun başlangıcı şeklinde görmektedirler. Söz konusu iki görüşte dini inançlara yönelik aydınlanma tutumlarına tesir edebilmekte ve aydınlanmanın öneminin kavranması konusunda yanlış anlayışların olmasına neden olabilmektedir. Kant, “*Saf Aklın Eleştirisi*” adlı kitabı içerisinde 18. yüzyılın eleştiri dönemi olduğunu ve uyandırdığı birtakım haklı şüphelerden ötürü dinlerinde bu şüphelerden nasibini alacak olduğunu ifade etmiştir. Kant, açıkça sorgulanabilen önerilerin saygı duyulmayı hak ettiğini ancak sorgulanamayan önerileri barındıran dinlere ilişkin aynı saygının gösterilemeyecek olduğu düşünmektedir. Kant, fikirlerine rağmen aydınlanma, kültürel açıdan dine katı biçimde karşı çıkmamıştır. 18. yüzyılda meydana getirilen bilimin de sekülerlik ile alakası bulunmamaktadır. Bahsedilen dönem içerisinde yazılmış olan bilimsel eserlerin dini konularla ilişkili olduğunu saptamak oldukça anlaşılabilir ve kolaydır.¹⁴⁵

19. yüzyılda daha önceki dönemlerden farklı bir şekilde pratik bilgi ve teorik bilgi birbirinden bağımsız olan iki araştırma alanı olarak gelişimlerini sürdürmüştür. Örnek olarak Maxwell’in elektromanyetik alana yönelik yapmış olduğu araştırmalar, ilerleyen dönemlerde telefon ve telgraf gibi önemli icatların yapılmasına imkân sunmuştur.¹⁴⁶ 19. yüzyılda geçen 3 asra göre bilim, dinin karşısına çok daha güçlü olarak çıkmıştır. 17. yüzyılın sonları ile 18. yüzyılda Fransa ve İngiltere’de meydana gelen gelişmeler, aslında bahsedilen duruma gelinecek olduğunun habercileri olarak nitelendirilmektedir. 19. yüzyılda din, artık akla bağlı olmaktan ayrılarak kalbe ve duyguya bağlı bir hal almaya başlamıştır. Bu durumun yaşanmasında Schleiermacher’ın ve Rousseau’nun felsefelerinin fazlasıyla etkili olduğu ifade edilmektedir. Bu duruma rağmen dini, bilimin ataklarına karşılık olarak savunan kişiler de olmuştur. Bilim, aradığı özgürlüğüne kavuşmuş ve geçmiş senelerin intikamını alıyormuşçasına dini adeta yok saymaya başlamıştır. Bunun sebebi, bilimin metodu artık belirlenmiştir. Bilim, olgu ve olayları incelemeyi, olgu ve olayların aralarında bağlantılar kurarak açıklamalarda bulunmayı ve deneysel metodu

¹⁴⁵ T. Broman, “*Aydınlanma*,” *Batı geleneğinde Bilim ve Din Tarihi*, Gary B. Ferngren, Ed. (İstanbul: Say Yayınları, 1. Baskı 2016), 251.

¹⁴⁶ Ural, *Bilim Tarihi*, 18-20.

kullanmayı kendisine alet edinin, dine yönelik bu sahada yaşama fırsatı sunmamıştır. Bilim artık fiziki dünyanın dışına çıkmayacak ve dinin herhangi bir biçimde etki edemeyecek olduğu bir araştırma sahasına sahip olmuştur. Böylelikle bilim ile din 19. yüzyılda birbirlerinden tamamen bağımsız bir hale gelmiştir.¹⁴⁷

Adıvar¹⁴⁸, a göre, 19. yüzyılda fizikî ve tabiî bilimler üzerinde dört görüş hâkim olmuştur. Bahsedilen dört görüş; 1) Uzayın boş olmayarak esir maddesi ile dolu olduğu görüşü, 2) Evrim teorisi, 3) Enerji konusundaki görüşler 4) Kimyada atom teorisi olarak ifade edilmektedir. İlk görüş, fizik bilimi üzerimde hâkim olmuştur. Işığın uzayda dalgalar ile yayılmış olduğu kuramı kabul görülmüştür. Bahsedilen görüşe göre uzayda dalgalanacak herhangi bir cisim olduğu ve bu cisminde uzayı kapsayan bir esir maddesi olduğu kabul edilmiştir.¹⁴⁹ Kimya biliminde atom kuramı John Dalton'la inşa edilmiştir. Dalton, kimyasal maddelerin atom topluluklarından bir araya geldiğini savunmuştur. Söz konusu iddiasıyla atomların ölçülebilir niceliklerden ibaret olduğu ve soyut maddeler olmadığı düşüncesi gelişmiştir. Enerji ile ilgili fikirler ise 19. yüzyılda fizik bilimine en önemli katkıyı sağlamıştır. Mayer, ısı ve kinetik enerjiyle alakalı bazı görüş ve düşünceleri ortaya koymuştur. Bahsedilen görüş ve düşünceler bilimsel çevrede kabul edilmiş ve enerjinin korunması kanunu kabul görmeye başlanmıştır. Clausius ve Lord Kelvin'in araştırmaları ile termodinamiğin ikinci yasası olarak nitelendirilen entropi kanunu kabul edilmiş ve söz konusu kanuna göre evrenin devamlı bir düzensizliğe gittiği düşüncesi savunulmuştur. Bu iddialar İngiltere'de ve çevresinde dinsizlikle suçlanmış ve sonucunda 19. yüzyıl fizik bilimi dinle çatışma haline girmiştir.¹⁵⁰

İkinci görüş olarak baktığımızda 19. yüzyıl din ve bilim arasındaki ilişkinin en önemli konusu “evrim kuramıdır.” Darwin, Galileo ve Newton'un yapmış olduğu gibi, bilim dünyasında çığır açmış ve bugüne kadar bilim ve din arasındaki ilişkiye tesir edecek bir çatışmayı başlatmıştır. Nitekim evrime yönelik düşünce ve görüşler oldukça eski çağlara dayanmaktadır. Örnek olarak Herakleitos, alemin bir akış üzerinden ortaya çıktığını ve devamlı olarak değişim gösterdiğini savunmuştur. Aristo'nun ise evrim değil fakat evrime benzeyen düşünce ve görüşleri, İslâm felsefelerine ve kimi tasavvuf eserlerine

¹⁴⁷ Adıvar, *İlim ve Din*, 35-45.

¹⁴⁸ Adıvar, *İlim ve Din*, 35-45.

¹⁴⁹ Coşkun, “Din-Bilim İlişkisi ve Çatışmanın Araçsallığı”, 13-21.

¹⁵⁰ Ali Coşkun, “Din, Bilim ve Felsefe İlişkileri”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 18/1 (2016), 213-229.

girmiştir. Son dönemlerde Hegel, Leibniz, Kant, Descartes ve Bacon'da da evrimi andıran bazı düşünce ve görüşlere rastlamak olağandır. Herbert Spencer ise felsefesini evrim üzerine inşa etmiştir. Tüm bu evrim ile ilgili görüş ve düşünceler, fikirden ileriye geçememiş ve somut bir şekilde ispat edilemediğinden dolayı ilmî herhangi bir değer kazanmamıştır.¹⁵¹

Bilimsel olarak ilk çalışmaları Linne düzenlemiş ve bu çalışmaları kutsal kitaba dayandırmıştır. Ancak Linne, Darwin gibi canlı varlıkların değişim gösterdiklerini kabul etmemiştir. Soyu biterek fosile dönüşen hayvanları ele alan bir bilim insanı da Georges Cuvier olarak bilinmektedir. Linne gibi Cuvier'de canlı varlıkların değişim göstermediğini kabul etmiş ve Darwin kuramına kadar düşünce ve görüşleri bilim dünyasında oldukça etkili olmuştur. Canlıların değişmesiyle alakalı ilk bilimsel görüş ve teoriler Lamarck'a aittir. Lamarck, tüm hayvanların çevresel koşullar ve doğa kanunlarıyla değişim göstererek bu değişimlerin neticesinde kazandığı yeni özelliklerin genler aracılığıyla aktarılmış olduğu görüşünü savunmuştur. Fakat Lamarck'ın öne sürmüştüğü iddia ve görüşleri genelleme ve düşüncelerden öteye gidememiş ve görüşlerini deneysel yöntemler ile kanıtlayamamıştır.¹⁵²

Darwin yıllarca süren araştırmalarının neticesinde “*The Origin of Species (Türlerin Kökeni)*” isimli kitabını yayımladıktan sonra bugüne kadar süren din ve bilim savaşını başlatmıştır. Darwin, söz konusu kitabında canlıların teker teker yaratılmamış olduğunu, tüm canlıların ortak bir asıldan evrimleşmiş olduğunu savunmuştur.¹⁵³

Darwin, savunduğu iddiasını kanıtlayabilmek amacıyla birtakım deneyler gerçekleştirmiş ve bu deneylerin sonucunda varlıkların doğal ayıklanmayla evrimleşmiş olduğunu kabul etmiştir. Böylelikle Darwin, çevreye uygun özelliklere sahip olan veya böyle özellikleri geliştirmekte olan varlıkların yaşamını sürdürdüğü, diğer varlıklarınsa soyunun tükenmiş olduğu göstermek istemiştir.¹⁵⁴ Darwin'in söz konusu kuramı ortaya atarken Robert Malthus'un “*Nüfusa Dair*” isimli eserini ilham kaynağı olarak aldığı düşünülmektedir. Darwin, söz konusu kuramından sonra Kutsal kitap ile yaratılışla alakalı dogmatik bilgileri araştırmaya başlamıştır. Bahsedilen araştırma Darwin'le sınırlı kalmayarak

¹⁵¹ Ahmet Çakmak - Fikrullah Çakmak - Hüsnü Aydeniz, “Din-Bilim İlişkisi Tutum Ölçeği.” *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 26/3 (2022), 955-970.

¹⁵² Charles Darwin, *İnsanın Türeyişi*, Çev. Öner Ünalın (Ankara: Onur Yayınları, 6. Baskı, 1989), 8-10.

¹⁵³ Darwin, *İnsanın Türeyişi*, 8-10.

¹⁵⁴ Darwin, *İnsanın Türeyişi*, 8-10.

iddiasından ve eserinden haberdar olan birçok kişide etkisini göstermiştir. Nitekim bilim dünyası artık Tevrat'ta yer alan varlıkların teker teker yaratılmış olduğuna yönelik âyetlerin tevillerine ve yorumlarına bile kendini kapatmıştır. Farklı türlerin bir tür üzerinden evrimleşmiş olduğu kabul görülmüş ve varlıkların tüm kompleks yapısı, evrim kuramı açıklamalarına indirgenmiştir. Avrupa'nın pek çok yerinde Darwin kuramının önemli savunucuları söz konusu kuramın yaygın bir hale gelmesini ve bilim dünyasına kök salmasını sağlamışlardır.¹⁵⁵

Nitekim Darwin, "*The Origins of Species*" isimli çalışmasında kişinin özel bir şekilde geçirdiği evrimden söz etmemiştir. Bu sebepten dolayı Darwin, ilâhiyatçı kişilere karşı cesur olamamak ile suçlanmış ve korktuğu düşünülmüştür. Daha sonrasında Darwin, "*Descent of Man (İnsanın Soy)*" isimli kitabında uzunca insanlığın evriminden ve maymunla aynı soydan geldiğini ifade etmiş, böylelikle ilâhiyatla oldukça büyük bir çatışmayı başlatmış, eserinin ardından kendisine karşı itirazlar çoğalmış, din ve bilim arasında meydana gelen en büyük çatışmanın meydana gelmesine engel olarak herhangi bir durum kalmamıştır. Evrimciler, ilâhiyatçıların itiraz edenlerine karşı cevap vermek amacıyla, bazıları sahte olarak bulmuş oldukları kanıtları göstererek kendilerince karşılık vermeye çalışmışlardır. Örnek olarak Endonezya'da yer alan Cava Adasında, İngiltere ülkesinde Piltown ve Sussex'de maymunla insan arasındaki "*kayıp halka*" olarak isimlendirilen ara geçiş formları, bahsedilen kanıtlar arasından en önemlileri olarak nitelendirilmektedir.¹⁵⁶

Bahsedildiği üzere Hıristiyanlığa mensup din insanlarının onca itirazlarına rağmen pek çok insan Darwin'in görüş ve düşüncelerini dine aykırı saymamışlardır. Bu durumun nedeni Darwin'in ateistliğe yönelik bir söyleminin olmamasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Darwin, Tanrı'nın varlığını hiçbir zaman reddettiğini dile getirmemiştir. İlk dönemlerde tıpkı Lamarck ve Wallace gibi evrimsel süreci Tanrı'nın yönetmiş olduğunu dile getirmiştir. Ne kadar dîni bilgileri sorgulamış olsa bile "*The Origin of Species*" isimli kitabında deist olduğunu vurgulamış, ancak sonrasında kendisini agnostik olarak değerlendirmiştir. Bu durumun nedeni, düşünce ve fikirlerinden ötürü çevresindeki insanların kendisini kafirlik ile suçlamış olması olarak

¹⁵⁵ Çakmak vd., "Din-Bilim İlişkisi Tutum Ölçeği", 955-970.

¹⁵⁶ Özkan, "Modern Dönemde Din-Bilim İlişkisi", 55-67.

düşünülmektedir. Kimilerine göre ise Darwin'i agnostikliğe götüren en önemli etken, kızlarından birinin ölmesinden kaynaklanan travma ve kötümserliktir.¹⁵⁷

19. yüzyılda daha öncesindeki dönemin bilimsel gelişmelerinin toplanarak düzeltilmiş olduğu 20. yüzyılın tohumlarının atıldığı bir dönem olarak nitelendirilmektedir. 19. yüzyılda kimya ve fizik alanında meydana gelen gelişmeler 20. yüzyılda bilimin temellerini atmıştır. 20. yüzyılda siyasi açıdan da gelişmeler meydana gelmiş ve Fransız Devrimi'nin etkileri tüm Balkanlar, Rusya ve Avrupa'da görülmüştür. Bilimsel olarak yaşanan gelişmeler bu yüzyılda büyük etkilere sebep olmuştur. Sanayi ve Makine devrimi, toplumun geniş kitlelerinin bilim ile ilgilenmesine ve yeni bir yapı kazanmasına yol açmıştır. Uluslararası konferanslar ile söz konusu etkinin büyümesinde önemli adımlar atılmıştır.¹⁵⁸

19. yüzyılda bilimsel gelişmeler dinden bağımsız bir şekilde materyalist açıdan gelişimine devam etmiştir. Ancak sanılanın tam tersine 19. yüzyıl bilimi materyalist bir dönem değildir. Bu durumun kanıtı 20. yüzyılda bilimsel alanda araştırma gerçekleştiren kişilerin büyük bir kısmının deizme bağlı kalması konusudur.¹⁵⁹

Din ve bilim arasındaki ilişkinin tarihsel süreç içerisindeki en önemli gelişmeler arasında yer alan bir gelişmede mantıksal pozitivist anlayışı olarak bilinmektedir. Bu gelişmede Birinci Dünya Savaşı'nın ardından yaşanmıştır.¹⁶⁰ Mantıksal pozitivism anlayışının en güçlü savunucuları Viyana'daki düşünürler olmuştur. Bahsedilen düşünürler grubuna Moritz Schillick öncülük etmiştir. Viyana'daki filozoflar, Friedrich Waismann, Carl Gustav Hemper, Herbert Feigl, Alfred Jules Ayer, Hans Reichenbach, Rudolf Carnap, Hans Hahn ve Otto Naurath'dan meydana gelmektedir. Ayer, mantıksal pozitivism İngilizcedeki en önemli savunucusu olarak görülmüştür. Mantıksal pozitivism hareketinin en ciddi iddiası metafiziğin anlamsız olduğu konusudur. Tüm teolojik ve metafizik söylemler tamamen devre dışı bırakılmıştır.¹⁶¹

Doğrulanabilirlik konusunun eleştirisi sert bir biçimde Karl Popper tarafından yapılmaktadır. Popper'a göre bilimsel kuramlar doğrulanamadığından dolayı bilim harici kabul görmek oldukça yanlıştır. Doğrulanabilirlik bilimle sözde bilimi ya da teolojiji

¹⁵⁷ Caner Taslaman, *Evrin Teorisi, Felsefe ve Tanrı*, (İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2007), 119-120.

¹⁵⁸ Ural, *Bilim Tarihi*, 20-21.

¹⁵⁹ Ural, *Bilim Tarihi*, 20-22.

¹⁶⁰ Taslaman, *Evrin Teorisi, Felsefe ve Tanrı*. 120-121.

¹⁶¹ Özkan, "Modern Dönemde Din-Bilim İlişkisi", 55-67.

ayırmaya ilişkin bir ölçüt sayılmamaktadır. Sözde bilimin içerisinde türlü türlü teolojik ve dini bilgiler de yer almaktadır. Popper, bu durum yerine yanlışlanabilirlik kuramını koymuştur. Bu duruma göre bir önerinin bilimsel olabilmesi için gözlem ve deneye başvuruda bulunarak yanlışlanabilir olmasıdır. Yanlışlanamayan kuram ve öneriler bilimin dışında kabul görülmektedir. Popper, bilimin temellerini meydana getiren kuramların ispatlanamadığı gerekçesiyle bilimin haricine itilmesini yanlış bulduğu için yanlışlanabilirlik ölçütünü getirmiştir. Ancak Popper'ın getirdiği ölçütün de aynı eleştiriye bağlı olması mümkün olmaktadır. Bunun sebebi, bilimde yer alan varlıksal öneriler yanlışlanamadıklarından dolayı bilimin haricine itilebilmektedir. Popper, bilimsel kuramın en önemli hedefinin birtakım testlerden geçemeyen öneri ve teorileri ayıklamak olduğunu ifade etmektedir.¹⁶²

Üçüncü olarak ortaya çıkan enerji konusundaki görüşlere baktığımızda şunu görmekteyiz; 20. yüzyılın başlarında fizik bilimi tekrardan yapılandırılmıştır. Böylelikle felsefi ve dini fikirlerde yeni bir etki oluşturmuş, bilim ve din arasındaki ilişkiye yeni bir bakış açısı getirmiştir. 19. yüzyılın sonlarına doğru Maxwell fizik biliminde oldukça önemli bir gelişme olarak görülen ışığın yayılmasını elektromanyetik olaylar ile beyan etmiştir. Maxwell'in elektrik salınımına ilişkin düşünceleri ve elektrik salınımının uzayda dalgalar olarak yayılmakta olduğunu konusunu savunması da fizik biliminde çığır açacak bir başlangıç olarak nitelendirilmiştir. Böylelikle Maxwell, fizikte optikle elektriği bir bütün haline getirmiştir. Hertz, sonrasında Maxwell'in elektromanyetik dalgaların varlığına ilişkin iddiasını ispat etmiştir.¹⁶³

Dördüncü olarak kimyada atom teorisi olan görüşlere baktığımızda; 20. yüzyılın en önemli gelişmeleri arasında Einstein'in ortaya sunduğu genel görelilik kuramı ve özel görelilik kuramı yer almaktadır. Özel görelilik kuramına göre zaman ve uzay göreceli olduğu gibi hareket kavramı da görecelidir. Özel görelilik kuramının ikinci prensibi boşlukta ışık hızının sabit bir hızda olmasıdır. Bu duruma göre ışığın boşluktaki hızı çıkmış olduğu kaynağın hareketine tabi tutulmamaktadır. Söz konusu prensibin kaynakları da Lorentz ve Maxwell'in yaptığı ispatlardır. Genel görelilikse kütle çekimi ve ivmeli hareketin göreceli olduğu görüşüne dayanmaktadır. Bu bakımdan genel görelilik kuramı, Newton'un çekim teorisinin düzeltilmiş hali olarak nitelendirilmektedir.

¹⁶² Özkan, "Modern Dönemde Din-Bilim İlişkisi", 55-67.

¹⁶³ Çakmak vd., "Din-Bilim İlişkisi Tutum Ölçeği", 955-970.

İki kuramda günümüz döneminde geçersiz olarak görülmemiş ve dayandığı deliller çürütülmemiştir. Ayrıca Merkür'ün yörüngesinde meydana gelen kaymalar, genel görelilik teorisiyle tahmin edilmektedir. Bununla birlikte ışığın kütle-çekim alanından etkilenecek bükülmesi de genel görelilik teorisini doğrulamaktadır.¹⁶⁴

2019 yılında “*ABD Ulusal Bilim Vakfı*”nın “*Olay Ufku Teleskopu*” ile yaptığı gözlemler ile kara delik üzerinde yapılan incelemeler de bilim dünyası tarafınca Einstein'ın genel görelilik teorisinin ispatı şeklinde kabul görmektedir. Einstein'ın görelilik teorileri bilim ve din arasındaki ilişkiye yaklaşımları bakımından fazlasıyla önem arz etmektedir. Bu kuramlar kimilerine göre evrende yaşananlar Tanrı'nın eylemleriyle değil de görelilik teorileriyle açıklanmaktadır. Bu fikre göre din ve bilim arasındaki ilişki bir savaştan ibarettir.¹⁶⁵

Yeni fiziğin en ciddi gelişmeleri arasında belirsizlik kuralı yer almaktadır. Werner Heisenberg'a göre, atom fiziğinde yaşanan garipliklerin açıklanması yalnızca eski ve aziz birtakım düşüncelerin bırakılması ile kabildir. Söz konusu düşüncelerden en önemlisi, doğada meydana gelen olayların sıkı ve tam bir kanuna bağlı olduğuna ilişkin fikir, diğer bir ifadeyle nedensellik prensibidir. Heisenberg'in bu düşüncesine göre nedenselliği fizik olaylarının açıklanmasına yönelik yetersiz gördüğü anlaşılmaktadır. Nedensellik prensibi, determinizm şeklinde ifade edilmektedir. Determinizme göre, dünyada bir neden-sonuç ilişkisi bulunmaktadır. Determinizme göre dünyada meydana gelen tüm olayların bir nedeni bulunmaktadır ve bu nedenler yaşandığı zaman belli sonuçlar doğurmaktadır. Nedensellik prensibi bilimin oldukça önemli bir yapısı haline dönüşmüştür. Bilimin iki olay arasında meydana gelen ilişkileri incelemek olduğu görüşü oldukça yaygındır ve bahsedilen görüşe göre nedensellik prensibi, bilimin temel yapısı haline dönüşmüştür. Bilimin herhangi bir olay ya da durumun neden ortaya çıktığını açıklaması, nedensellik ilkesine göre yapılmaktadır. Örnek olarak göklerde bulunan yıldızların neden döndüğü sorusuna nedensellik ilkesine dayanıp bir açıklama getirilmektedir. Nedensellik açısından açıklamada bulunmak, olay ve durumların neden olduğuna yönelik yanıt vermekten ibarettir. Nedensellik ilkesi materyalistler tarafınca da savunulmuş, Newton ve Galileo fiziğiyle bilime giriş sağlamıştır. Pek çok filozof, nedensellik ilkesinden etkilenecek doğa olaylarını nedensellik ilkesine göre doğa

¹⁶⁴ Broman, “*Aydınlanma*,” *Batı Geleneğinde Bilim ve Din Tarihi*, 251-252.

¹⁶⁵ Coşkun, “*Din, Bilim ve Felsefe İlişkileri*”, 213-229.

kanunları ile açıklamaya çalışıp, bu durumun haricinde başka bir açıklamanın olmadığı ifade edilmiştir.¹⁶⁶

Heisenberg, nedensellik prensibine belirsizlik ilkesiyle karşı çıkarak adeta bilim temellerini sarsıntıya uğratmış ve bu araştırmaları ile Nobel fizik ödülünü kazanmıştır. Bu prensibe göre örnek olarak bir atomun hızını ve konumunu ölçerken iki ölçümün de aynı zamanda yapılması neredeyse imkansızdır ve bu sebepten dolayı belirsizlik kaçınılmaz bir hal almıştır. Heisenberg'e göre belirsizlik ölçüm süreci ve aletleriyle bire bir ilgili olmamaktadır. Belirsizlik tabiatın temel bir özelliği niteliğindedir. Heisenberg rastgelelik ilkesinin tabiatının bir parçası olduğunu savunmaktadır. Belirsizliğin bilime girmesi ile artık gözlem yapılmış olan bir şeyin neticesinin önceden hatasız ve kesin bir şekilde kestirilemeyecek olduğu sonucu meydana gelmektedir. Belirsizlik prensibinin kuantum fiziği bakımından yorumu, atom altı parçacıklarının hareketlerinin daha öncesinden kestirilemeyecek olduğudur. Yerlerin belirlenmesi ve bunların ölçülmesi mümkün olmamakta ve bu konuya yönelik nedensellik ilkesi çaresiz kalmaktadır. Atom altı parçacıklarının hareket yerleri ve yönlerini belirlemede olan değişkenler bilinmemektedir. Söz konusu değişkenler saptanamamakta ve hala günümüz döneminde de sırrını korumaktadır. Bahsedilen değişkenlerin sırlarının çözülememiş olması bilim ve din arasındaki ilişki bakımından önemli sayılacak olan bazı problemlerin meydana gelmesine neden olmuştur. Bahsedilen değişkenlerin bilinmiyor olmasını kimileri doğaüstünde bir Tanrı'nın iradesine bağlamakta iken kimileri ise evrende tam bir düzensizliğin olduğu düşüncesine dayanarak Tanrı'nın iradesinin bulunmadığı konusuna bağlamaktadırlar.¹⁶⁷

Görüldüğü gibi tarihte geçmişten bugüne kadar meydana gelen gelişmeler bilim ve din arasındaki ilişkinin seyrini belirlemeye yönelik oldukça önemli bir rol oynamıştır. İlk dönemlerde bilim ve dinin karşı karşıya kaldığından bahsetmek yanlıştır. Bunun sebebi bahsedilen zamanlarda henüz bilimsel gelişmeler meydana gelmemiştir ve bilgi çok daha Hıristiyan din insanlarının tekelinde meydana gelmiştir. İlerleyen dönemlerde meydana gelen bilimsel gelişmeler ve klasik fizik biliminin temellerinin atılmasıyla gerçek bir bilim ve din ilişkisi başlamış olarak kabul görülmektedir. Bilim ve dinin en sert hali ile karşı karşıya kalması da evrenin ve dünyanın yapısıyla alakalı keşiflere ve determinist,

¹⁶⁶ Wilson, *Bilim ve Din Tarih Yazımı*, 19-21.

¹⁶⁷ Jonser, "Baconculuk", *Batı geleneğinde Bilim ve Din Tarihi*, 262.

indirgemeci bir bilgi anlayışında olan klasik fizik biliminin meydana gelmesine dayanmaktadır. Son zamanlarda klasik fizik biliminin yerini modern fiziğin alması ile klasik fiziğin determinist ve indirgemeci yapısından ayrılmaya başlanmıştır.¹⁶⁸ Kuantum gerçekliği ile birlikte bilim ve din arasındaki ilişkilere çeşitli yaklaşımlar geliştirilmiştir. Bu durumdan hem bilimsel hem de dini alanda tarih boyunca meydana gelen gelişmeler bilim ve din ilişkisinin seyrini de belirlemekte olduğu anlaşılmaktadır. Sonuç olarak Hıristiyanlığın bilimle yaşamış olduğu çatışmalar hiçbir zaman İslâm ve bilim arasında yaşanmamıştır denilebilir. Dolayısıyla, aynı endişeden hareket ederek, din ve bilimin arasını, birbiriyle ilişkisini koparacak şekilde ayırmak doğru değildir. İslâm ve bilim arasına bir mesafe koyma çabası, batının bilimde ilerlemesiyle elde ettiği başarılarla bakarak ortaya koymuş olduğu son dönemlere ait bir yargıdır.

1.8. Din ve Bilim İlişkisine Etki Eden Unsurlar

Batı'da aydınlanma dönemi ve pozitivist yaklaşımların ortaya çıkmasına sebep olan Hıristiyan din adamlarının baskıcı ve dogmalarla ortaya koymuş oldukları düzen, Avrupa'da bilimin ön plana çıkmasında büyük etken olmuştur. Çünkü Batı ne zaman Hıristiyan dinini terk edip uzaklaşmaya başladı ise o zaman bilimsel gelişmelere ağırlık verdi. İslâm dini zaten bilakisdir. Bu yaklaşımın oryantalistler tarafından daha da genişletilerek İslâm dinine de teşmil etmeye çalışılmış olduğu görülmektedir. Esasında bir din-bilim çatışmasından bahs edilecekse bu Hıristiyan dünyası için kullanılması yerinde olacaktır. Bizim bu kısımda vereceğimiz bilgiler Batının bilgiye ulaşma noktasında geçirdiği safhaları vermekten ziyade asıl hedeflenen bu çalışmalarla Hıristiyan dini ile bilim ilişkisinin ne derece irtibatlı olduğunu ifade edebilmektir. Bu açıklamadan sonra konumuza geçebiliriz.

“Din ve bilim gibi iki farklı alanı aynı başlık ve konu altında incelemeye yol açan unsurlar nelerdir?” sorusu aslında birbirinden farklı görünen iki kurumu birleştiren çatışma ile beraber ortak noktalarına vurgu yapan bir problem cümlesidir. Geçmiş zamanlarda din ve felsefe, vahiy ve akıl arasında bulunan ilişkiyi tayin ve tespit etmeye çalışan tüm epistemolojik yaklaşımlar, din ile bilim arasında bulunan mesafeyi de belirlemekte olan faktörlerdir. Din ile bilim arasındaki ilişkinin meydana gelmesine etkide bulunan unsurlar bireyin bakış açısı ve konumuna göre farklı biçimlerde kategorize

¹⁶⁸ Jonser, “Baconculuk”, *Batı geleneğinde Bilim ve Din Tarihi*, 262.

edilebilmektedir. Örnek olarak Colin Russell, din ile bilim çatışmasıyla ilgili olarak, ahlakilik, metodolojik ve epistemolojik olarak sınıflandırmalar yapmaktadır¹⁶⁹. “*Din veya bilim aracılığı ile neyi bilebiliriz?*” sorusunun yanıtı epistemolojik, teolojinin inançları ya da bilimin gerçekleri arasında dini veya doğal dünya görüşü metodolojik, nükleer güç, genetik mühendisliği gibi sorunlar etik ve ahlakî bakımdan din ile bilim arasındaki ilişkiye neden olmaktadır.¹⁷⁰ Bu noktada değinilmek istenen husus ise hem din hem de bilimin ortak hareket noktalarıdır. Bunun sebebi hem din hem de bilim ortak konuları incelemiş olmalarına rağmen, söz konusu konuları hem farklı yorumlamakta hem de farklı neticelere ulaşmaktadır. Dikkat çekmek istenen bir noktaysa din ile bilimin uzlaşabilecek olduğu konusudur. Nitekim metodolojik veya metafiziksel farklılıklar din ile bilimi uzlaştırmaz farklılığın tabiatına uygun bir şekilde birbirinden ayırmaktadır.¹⁷¹

İnsanoğlu, yaşadığı ortam (doğa ve evren) ve bu ortam ile ilişkiye sokan unsur (akıl), din ve bilimin ilişki noktaları olarak nitelendirilmektedir. Ayrıca amaç benzeri ortak noktaları da bulunmaktadır. Bunlar din ile bilimi çok daha olumlu yönde etkilemekte olan faktörlerdir. Örnek olarak “*erk mücadelesi*” denilebilen iki alanın da kötü amaçla kullanılmasına sebep olacak unsurlardır.¹⁷²

Kilisenin orta çağ döneminde siyaseti kontrol altında tutmuş olması, bilimsel teoriler ortaya koyması, savaşlar organize etmesi, vergi kurumu benzeri hareket etmesi yanlış olarak değerlendirildiği gibi, bilimin iktidar ile dirsek teması kabul görülen Nazi siyasal düşüncesi, 1. Dünya Savaş’ındaki askeri araştırmalar, toplumsal Darwincilik en belirgin örnekler olarak nitelendirilmektedir. Örnek olarak Stalin, Pavlov’un şartlandırma deneyi sırasında olduğu gibi kişilerin de “*koşullandırılarak değiştirilebileceği*” düşüncesinden yola çıkarak biyolog T. D Lisenko’yu görevlendirmiştir.¹⁷³

Lisenko, Stalin’in doğrultusunda genetiğin ve kalıtımın insan tabiatına bir faydası olmadığını ifade ederek genetiği reddetmiştir. Bu sayede çok daha sosyalist bireyler yetiştirebilecek olduğuna inanmıştır. Ayrıca yiyecek sıkıntısı olan “*Sovyetler Birliğinde*”

¹⁶⁹ Ural, *Bilim Tarihi*, 17.

¹⁷⁰ Hasan Tanrıverdi, “Din-Kültür İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme.” *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 8/3 (2018), 595-625.

¹⁷¹ Taslaman, *Evrin Teorisi, Felsefe ve Tanrı*, 119-120.

¹⁷² Coşkun, “Din-Bilim İlişkisi ve Çatışmanın Araçsallığı”, 13-21.

¹⁷³ Hasan Cansız, “Rü'yettullah Meselesi Çerçevesinde Kelam-Bilim İlişkisi”. *Diss. Necmettin Erbakan University (Turkey)* (2019), 3-8.

Sibiryaya soğukunda buğday türlerini yetiştirmeye teşebbüs etmiştir.¹⁷⁴ “*Tarihin Sonu*” eserinin yazarı Fukayama, bilimle alakalı yazmış olduğu bu esere önsözünde modern fen bilimlerin ve bu modern fen bilimlerinin meydana getirdiği teknolojinin tarihin itici kuvveti olmaya başladığı konusuna vurgu yapmakta, bilgi devrimini liberal demokrasinin yayılması konusuna katkı sağladığını, biyolojinin politika algılarını etkilediğini belirtmektedir.¹⁷⁵

1.8.1. İnsan

İnsan, beden ve ruhtan meydana gelen bir varlık olarak bilinmektedir. Beden ve ruhun kendine göre gereksinim ve ihtiyaçları bulunmaktadır. İnsan üzerine geliştirilmiş olan tüm düşünceler beden veya ruh merkezlidir. Ruhun veya bedenin gereksinimlerini karşılamaya ilişkindir. Bu nedenle insan ile alakalı olarak ileri sürülen sorunlar şunlardır¹⁷⁶;

- İnsan ile kutsal arasında bir bağ var mıdır?
- Tabiatın insanın değeri, önemi ve yeri nedir?
- İnsanda bulunan bilgiler sonradan mı elde edilmiştir yoksa doğuştan mı gelmiştir?
- Bilgi ile insan ilişkisi nasıldır?
- İnsanın doğası kötü mü, iyi mi?
- Duyuların mahiyeti bedensel mi, ruhsal mı?
- İnsan duyuları nelerdir?
- Ruhun hazları mı yoksa bedenin hazları mı önemli, önceliklidir?
- Ruh mu yoksa beden mi önceliklidir?
- Beden ile ruh ilişkisi nasıldır?
- Manevi ve Maddi boyutları nelerdir?
- İnsan nedir?
- Neden oluşur?
- Nasıl bir varlıktır?

¹⁷⁴ Ramazan Biçer - Fatma Silkin, “Din-Bilim İlişkisi Bağlamında Hüseyin El-Cis'e Göre Yaratılış”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/13 (2006), 103-129.

¹⁷⁵ Hasan Özalp - Bayram Ali Çetinkaya, *Bilim-Din İlişkisinde Uzlaşmacı Yaklaşımlar* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 1-9.

¹⁷⁶ Özalp-Çetinkaya, *Bilim-Din İlişkisinde Uzlaşmacı Yaklaşımlar*, 1-9.

İnsan çerçevesinde dönen bu ve buna benzer sorular din ile bilime konu olan sorunlardır. Din ile bilim arasındaki ilişki doğrultusunda Hıristiyanlık bakımından insan, Tanrı tarafınca yaratılmış, cennetteki asli bir suç sebebiyle günahkâr olmuş, söz konusu günahı nesilden nesile aktarılmış ve her doğan kişinin günahkâr bir şekilde doğduğu düşüncesi hâkim olmaktadır. İnsan ruhunun terbiye edilmesi gerekmektedir. Bu nedenle beden kontrol edilmesi ve hatta terk edilmesi gerekmektedir. Hıristiyanlık dininde kişinin biyolojik varlığından daha çok ruhuna vurgu yapılmaktadır. Burada insanın değeriyle alakalı bir tartışma olduğu görülmektedir ve bu tartışma günümüzde de sürmektedir.¹⁷⁷

İslâm inancına göre insan, Allah'ın yeryüzündeki temsilcisidir ve hem ruhsal hem de fiziksel açıdan en güzel biçimde yaratılmıştır.¹⁷⁸ Yapacak olduğu eylemlerde özgür bırakılmıştır. Bu nedenle hem Allah'ı en iyi anlayan ve tanıyan hem de Allah ile muhatap olandır. İslâm dinine göre asli günah olmadığı gibi, yeni doğmuş olan bir birey, ruh temizliği ve saf iyilik gibi pozitif yetenekleri temsil eden bir fitrat üzerine dünyaya gelmektedir.¹⁷⁹ İslâm dinine göre insanın ruhsal açıdan yapısı fazlasıyla önem arz ettiği kadar biyolojik varlığı da önem arz etmektedir. İnsan bedeni Allah tarafından yaratılmış olduğu için fazlasıyla değerlidir. İnsan bedeninin değerli olduğu fikri daha sonrasında İslâm dinine girmiş bir düşünce değil, ilk gelen vahiyden itibaren kabul görülen bir gerçeği yansıtmaktadır. Bu nedenle beden ve beden unsurlarına zarar verebilecek olan tüm şeyler haram sayılmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm içerisinde pek çok âyet insanın biyolojik yönüne dikkat çekmektedir. Anne rahmi içerisindeki aşamaları, yaşlılığı, gençliği ve çocukluğuyla alakalı pek çok âyet bulunmaktadır. Ayrıca insan anatomisine de göndermelerde bulunan âyetler mevcuttur. Ruh, beden bütünlüğünde varlığın terbiyesi gereklidir. Nefsin (bedenî hazlar, canlılık) kontrol altına alınması gerekmektedir. Ruh merkez noktaya koyan tasavvuf fikrinde bile beden hakir görülmemektedir. “*Nefis öldürülmez terbiye edilir.*” Bununla birlikte Ruha ilişkin Kur'ân-ı Kerîm'de teferruatlı bir bilgi yer almamaktadır.¹⁸⁰

İnsan ile evren arasındaki ilişki doğrultusunda insan, Hıristiyanlık dinine göre hem metafiziksel hem de ontolojik açıdan evrenin merkez noktasında yer almakta iken, İslâm

¹⁷⁷ Cansız, “Rü'yetullah meselesi çerçevesinde Kelam-Bilim İlişkisi”, 3-8.

¹⁷⁸ N. Sabri Akın, “İslâm'da İnsan Sevgisi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/17 (2007), 137-147.

¹⁷⁹ İsa Ceylan, “Kişilik Gelişimi Din İlişkisi, Din ve Bilim”, *Muş Alparslan Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi Dergisi* 2/2 (2019), 50-72.

¹⁸⁰ Tanrıverdi, “Din-Kültür İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme”, 610-625.

dinine göre bu merkezîyetçilik metafizikse'dir. Doğayla ilişkisi açınsındansa, hürdür ve doğa, insanın emrine verilmiştir. Ancak söz konusu emre verilme, tabiatı tahrip etme ve hatta tamamen yok etme değil, hayatını sürdürme anlamında kullanılmıştır.¹⁸¹

Orta çağ döneminde ihmal edilmiş olan insan bedeni düşüncesine tepki olarak gelişmiş olan Hümanizm, insanı yücelten bir fikir akımı olarak bilinmektedir. Fakat zaman içerisinde insanın yalnızca maddeden meydana gelen bir töz olduğu veya insan ruhunun da maddi bir töz olduğu savunulmuştur. İslâm dinine göre Hıristiyanlık'da olduğu gibi insan ruhu veya bedenini aşağılayan bir fikir bulunmamaktadır. Bu nedenle herhangi bir şekilde sert bir eleştiri de bulunmamaktadır. Fakat İslâm düşüncesine göre insan ruhunu merkez noktaya koyan ve bu konuya ilişkin tefrit ve ifratta bulunan düşüncelerde bulunmuyor değildir.¹⁸²

İnsan bedensel ve ruhsal bir yapıdan meydana geldiği için her iki tarafı da araştırılabilmektedir. Bu sebepten dolayı ne tıp ne de psikoloji İslâm dini tarafından yasaklanan disiplinler değildir. Bilhassa tıbbî açıdan tedavi yöntemlerinin aranması, hastalıkların tedavisi benzeri eylemlerin insan kaderi ile ilişkilendirilebilir bir tarafı bulunmamaktadır. Örnek olarak İngiltere'de Massev adlı bir papanın Eyüp (a.s.) peygamberin geçirdiği hastalığın şeytan tarafından aşılınmış olan çiçek hastalığı olduğunu belirterek hastalıkların Tanrı tarafından günahların cezası şeklinde verilmiş olduğunu ve söz konusu cezaya önlem almaya ilişkin tüm işlemlerin şeytanî bir işlem olduğunu ifade etmiştir.¹⁸³

İnsanın dinle bilimi iletişim haline getirmiş olan bir diğer konuya inanmaktan kaynaklı bir sorundur. İnançlı olan bir insan Tanrı diye yüce bir kuvvetin var oluşunu kabul gördüğü andan beri bilimsel bir soruyu ortaya sunduğunun ve bilimsel bir yanıt bulmayı ümit ettiğinin farkında olmasa bile Tanrı kavramı insan ile evren iç içe olduğundan dolayı din ile bilim zorunlu olarak etkileşim ve iletişim halinde olmaktadır.¹⁸⁴

¹⁸¹ Coşkun, "Din-Bilim İlişkisi ve Çatışmanın Araçsallığı", 13-21.

¹⁸² Suat Cebeci, "Milli Kimlik Bağlamında Din-Kültür İlişkisi." *Akademik İncelemeler Dergisi* 3/2 (2008), 1-11.

¹⁸³ Adıvar, *İlim ve Din*, 25-26.

¹⁸⁴ Adıvar, *İlim ve Din*, 25-26.

1.8.2. Evren ve Doğa

Evren ve Doğa, Aydınlanma ve Rönesans dönemiyle beraber tüm odakları üzerine çekmiş olan bir araştırma sahası haline gelmiştir. Hem bilim insanları hem de filozoflar evren ve doğa üzerine yoğunlaşmaya başlamışlardır. “*Naturalism*” ismi altında doğacılık akımları meydana gelmiştir. Bilim, felsefe, edebiyat ve sanat olacak şekilde pek çok disiplini etkilemiştir. Natüralizmin değişik form ve yapıları bulunmaktadır. Epistemolojik, metafiziksel ve metodolojik doğacılık bu formlar arasında yer almaktadır.¹⁸⁵ Metodolojik doğacılık, bilimin doğal fenomenlerine açıklık getirmek amacıyla doğaüstü bir varlığa başvuruda bulunmadığı doğacılık türüdür. Doğa yanlısı filozofların bazıları doğaya önem vermek ile beraber; insana, ahlaki değerlerine ve duygularına da değer vermişlerdir. Bu filozoflar, indirgenemez doğa yanlıları veya ılımlı doğacılar olarak tanımlanmaktadır. Fakat bahsedilen düşünürlerin karşısında indirgenebilir doğacılık ya da katı doğa yanlıları bulunmaktadır ki fizikçi veya materyalist monoistler şeklinde tanımlanmaktadır.¹⁸⁶

Katı doğa yanlıları, metafizik bilimini dışlayarak her şeyin bir doğal tarafının olduğunu, doğal nedenler ve doğal varlıklar ile ortaya çıktığını savunan materyalist görüşüdür. Din ile doğacılık çatışmalarının odak noktasında yer alan problem Tanrı'nın doğadaki eylemleridir. Katı doğa yanlıları, şartlar ile örülü olan doğada doğaüstü bir gücün varlığının imkânsız olduğunu kabul görerek Tanrı'yı reddetmektedirler. Fiziksel evren içerisinde Tanrı böyle dışlanmakta iken, Darwinizm ile beraber tabiatta gözlemlenmiş olan ilahi kudret ve tasarım dışlanmış; canlı varlıkların varoluşu için “*birbirleriyle mücadele*” ettikleri düşüncesinden yola çıkarak canlıların doğası biyolojik bakımdan açıklanmaya çalışılmıştır. Lloyd, söz konusu durumu “*radikal natüralizm*” şeklinde tanımlamaktadır.¹⁸⁷

Kur'ân-ı Kerîm hayatı, tabiatı ve dünyayı dinamik bir şekilde algılamakta, tasvir etmektedir. Allah diridir, eşyayı yönetmekte, ona kural ve düzenler koymakta, her an bir faaliyet içindedir ve devamlı yaratmaktadır. Varlığı ilk kez ortaya atılırken de dinamizm içerisinde olacak biçimde yaratmıştır. Kâinatı içindekiler ile beraber birer âyet şeklinde kabul gören Kur'ân-ı Kerîm, kâinatın araştırılmasının gerekli olduğunu bizlere

¹⁸⁵ Paul R. Draper, “*Science and Naturalism*”, *Philosophy of Religion*, ed. William J. Wainwright, (Oxford: Oxford University Press, 2007), 279.

¹⁸⁶ Alvin Plantinga, *Where the conflict really lies: Science, religion, and naturalism*. OUP USA, 2011.

¹⁸⁷ S. Lloyd, *Man and Nature in God*, New Jersey, Transaction Publishers, 2005.

vurgulamaktadır. Fakat nihai gaye doğaya hâkim olmak ve onu çözümlenmek değil, nedenlere te'sir eden iradeyi tanıtmaktır. Yani Cenab-ı Hakk'ı tanıtmaktır. Kâinat bir kitaptır, müellifinin kim olduğunu göstermektir. İslâm, vahiy ve akıl ekseninde doğaya yaklaşmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm, doğayla alakalı yapmış olduğu açıklamalar da hem doğadan yola çıkarak akli kullanmayı hem de doğayı öğrenmeyi ve Allah'ı tanımayı emretmektedir. *“Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün peş peşe gelişinde, gemilerin denizde yüzmesinde, yağmurun yağmasında, canlıların üreyip çoğalmasında, bulutların hareketlerinde aklını kullananlar için Allahın varlığına deliller vardır.”*¹⁸⁸ Bunun sebebi Kur'ân saf bilgiyi, diğer bir ifadeyle bilgi için bilgiyi tasvip etmemektedir. Âyette bunu şu şekilde ifade etmektedir: *“Tevrat'la yükümlü tutulup da onun hakkını vermeyenlerin durumu, koca koca kitaplar taşıyan merkebin durumuna benzer. Allah'ın âyetlerini yalan sayan kavmin misali ne kötü! Allah zalimler topluluğunu doğru yola çıkarmaz.”*¹⁸⁹ Tanrı, insan ile doğa arasındaki ilişkide doğa, insanın Allah'ı tanımlamasına bir araç olarak nitelendirilmektedir. İnsanın amacı doğayı araştırmak, incelemek ve mevcut düzeni sürdürmektir. İnsan, doğanın hâkimi olmak ile beraber hem doğanın bir parçası hem de tabiatın faktörlerinden yaratılmış olan bir parçadır. Bu nedenle ne tabii evreni ne de kendi tabiatını bozma yetkisine sahip değillerdir.¹⁹⁰

Kur'ân-ı Kerîm, bazı teknik konulara ve doğa yasalarına değinmektedir. Fakat bu tüm olayları etraflıca incelediği anlamını taşımamaktadır. Bunun sebebi Kur'ân-ı Kerîm bir bilim kitabı olarak nitelendirilmemektedir. Kur'ân-ı Kerîm'in amacı âhiret ve dünya mutluluğudur. Aynı zamanda asıl amacı Allah'ın rububiyeti ile insanın ubudiyetinden bahs ederek, insana Yüce yaratıcıya karşı olan gerçek vazifelerini bildirmektir. Kur'ân-ı Kerîm'in -bilhassa modern bilim de göz önünde bulundurulursa- tüm bilimsel konuları ele alıp onlardan genişçe bahs etmesi pek de mümkün değildir. Yalnız bir kısım işaretler suretinde bahs eder. Hatta bilimsel gelişmelerden layık olduğu kadar yer verir ki Allah'ın ilahi kudreti karşısında onların ancak o kadar yeri vardır demek içindir.¹⁹¹ Bu sebepten dolayı tüm bilimsel gelişmeleri Kur'ân-ı Kerîm'de aramak pek doğru olmadığı gibi, hali hazırda yaşanan bilimsel gelişmeler zorlama yorumlar ile Kur'ân-ı Kerîm'den bir gerekçe bulmanın herhangi bir mânası bulunmamaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'in son yaşanan bilimsel

¹⁸⁸ *Kur'ân Yolu* (Erişim 1 Nisan 2023), el-Bakara 2/164.

¹⁸⁹ el- Cuma 62/5.

¹⁹⁰ Adıvar, *İlim ve Din*, 25-26.

¹⁹¹ Bkz. Bediüzzaman Said Nursi, *İşaratü-l İcaz* (PDF: Hayrat Neşriyat, 2020), 171.

gelişmeler ile desteklenmek gibi bir zorunluluğu bulunmamaktadır. Ziyauddin Serdar bu hareketi “*aşağılık kompleksi*” şeklinde tanımlamaktadır.¹⁹²

1.8.3. Akıl

Akıl, insanı diğer canlı varlıklardan ayırmakta olan en önemli yeti olarak bilinmektedir. Sartre’a göre, insan yaşamın tüm zevklerini ve güzelliğini sevmekte ve bunlara ihtiyaç duymaktadır. Fakat en fazla akla ihtiyaç duyulmaktadır. Bunun sebebi aklın yardımı ile doğru ve yanlış, iyi ve kötüyü ayırt edilebilmekte, çevrede olan biten olayları algılamaya ve yaşamı anlamlandırmaya yardımcı olmaktadır.¹⁹³ ‘Akıl’, eşyadaki düzeni anlama gücüne sahip olduğu gibi, ilâhî gerçekleri anlama, sezme, onların üzerinde düşünüp yorum yapma, onların hikmetini idrak etme gücüne de sahiptir.

Aklın yapısı, en eski felsefi tartışmalar arasında yer almaktadır. Akıl, fonksiyonları itibari ile şüphecilik, sezgi, otorite ve inanç benzeri pek çok unsurla karşılaştırılmaktadır. Fonksiyon ve kelime itibari ile akıl; varlığın hakikatini kavrayan, maddi olmayan ancak maddeye etkide bulunan basit bir cevherdir. Akıl, insanda bulunan; düşünme, bağlantı kurma, kavrama, soyutlama yapmaya yarayan; vahiy, deney, algı, duygu, sezgi ve inançtan farklı bir şekilde salt insana has olan hüküm verme, doğru düşünme ve bilme yeteneğidir. Düşüncelerin içeriklerini inceleyerek analiz etmek ve aralarında bulunan ilişkiyi keşfetmektir.¹⁹⁴

Yapılan tanımlamalar aklın tecrübe ve deneyden bağımsız olarak kendisine has bir yeti olduğunu bizlere göstermektedir. Bu vasfıyla hem din hem de bilimden bağımsız bir soyutlama ve öğrenme yetisi olarak nitelendirilmektedir. Tecrübe ve deneyden bağımsız bilgileri saptama konusunda akıl temel bir unsurdur. Akıl, tabiatında bulunan karşılaştırma, keşfetme ve analiz etme yetenekleri aracılığıyla insana has en önemli özelliktir.¹⁹⁵

Bu özelliğiyle insanı diğer canlılardan ayırmaktadır. Din ve bilim açısından da akıl fazlasıyla önemli bir konuma sahip olmaktadır. İki alanın da insana has en büyük duyuya ilgisiz davranmaları kesinlikle mümkün olmamaktadır. Bu nedenle din ve bilimin

¹⁹² Mustafa Armağan (ed.), *İki Efendi Arasında: Kur’an mı Yoksa Bilim mi? İslâm ve Bilim Tartışmaları*, (İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2007), 231.

¹⁹³ Wilson, “*Bilim ve Din Tarih Yazımı*”, 19-21.

¹⁹⁴ Mark Twain, *İnsan Nedir?* (İstanbul:Can Yayınları, 2022), 3-9.

¹⁹⁵ Twain, *İnsan Nedir?* 3-9.

birbiriyle ilişkiye girmesi konusundaki epistemolojik sebeplerden biri de akıl unsurudur. Birtakım ortak değerler din ve bilim arasındaki ilişkiye ortam oluşturmaktadır. Bahsedilen kavramlar din ve bilim arasındaki ilişkiyi olumsuz veya olumlu yönde etkilemektedir. Fakat bu ögeler doğaları gereğince saftırlar. Daha çok kendilerine yüklenmiş olan değerler ile önem kazanmaktadırlar ve araç konumunda yer almaktadırlar. Bu anlam doğrultusunda da taraf tutmaktadırlar. Akıl da söz konusu kavramlar arasında yer almaktadır.¹⁹⁶

Düşünce tarihinde akıl, felsefe ile özleştirilip serbest düşüncüyü ve değişimi temsil ederek değişmez, dogmatik ve sabit kabul görülen dine alternatif bir şekilde kullanılmıştır. Bilim, kendisi için akli değişmez bir kural şeklinde kabul görmekte ve akla yükselmektedir. Zaten aklın birinci görevi de budur. Pozitivizm açısından aslında akıl çok önemli bir yetidir. Nitekim bilimi din olarak kabul edilince akıl da burada birinci derecede ön plana çıkmaktadır.

Aklı kullanmamayı doğru bilgi yolundan sapmak şeklinde kabul etmektedir. Akli en az kullanmış olduğu savunulan disiplinlerden biri de dindir. Hıristiyanlık dini için pek çok şey söylenebilmektedir fakat İslâm dininde akla oldukça önem verilmektedir. Akıl, dini açıdan mükellef olmayı gerektirmekte olan en temel husustur. Aklını kullanmayan kişiler şiddetli bir şekilde eleştirilmektedir.¹⁹⁷

Kur'ân-ı Kerîm'e göre insanı insan yapan, onun her türlü aksiyonlarına anlam kazandıran, ilâhî emirler karşısında insanın yükümlülük ve sorumluluk altına girmesini sağlayan akıldır. Kur'ân-ı Kerîm içerisinde akıl kavramı geçmiş ve geniş zaman kipinde olacak şekilde toplamda kırk dokuz yerde fiil olarak yer almaktadır.¹⁹⁸ Aklın geçtiği âyetlerde genellikle "akletme"nin yani akli kullanarak doğru düşünmenin önemi üzerinde durulmuştur. Kur'ân terminolojisinde akıl "bilgi edinmeye yarayan bir güç" ve "bu güç ile elde edilen bilgi" şeklinde tarif edilmiştir.¹⁹⁹ Ayrıca akıl "*bilgiyi ahlâksal temeller üzerine inşa eden ve kalbin bir fonksiyonu kabul edilen*" bir duyudur.²⁰⁰ Genellikle akıl,

¹⁹⁶ Biçer - Silkin, "Din-Bilim İlişkisi Bağlamında Hüseyin El-Cisr'e Göre Yaratılış", 103-129.

¹⁹⁷ Süleyman Hayri Bolay, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü* (Ankara: Akçağ Yayınları, 5. Baskı, 1990), 95-96.

¹⁹⁸ Ramazan Altıntaş, "Nass Karşısında Aklın Değersel Durumu", *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2003), 12.

¹⁹⁹ Süleyman Hayri Bolay, "Akıl", *Türkiye Diyanet Ansiklopedisi*, (Erişim 1 Nisan 2023).

²⁰⁰ Altıntaş, "Nass Karşısında Aklın Değersel Durumu", 11-20.

insan davranışları üzerinde akli kullanılmamaktan meydana gelen çelişkiyi tanımlamak için kullanılmaktadır.²⁰¹

1.9. Din ve Bilimin Ayrıldıkları Yönler

Bilim de din de içinde yaşadığı âlemi tanımak, bilmek isteyen insana bir açıklama sunar ama bu açıklamalar bazı yönlerden farklılıklar gösterirler. Bu farklılıklar şu şekilde tasnif edilir.

1.9.1. Konu ve Gayeler Açısından

Din, âlemi herhangi bir şekilde hiçbir varlığı dışarıda bırakmayacak biçimde bir “*bütün*” şeklinde açıklamak istemektedir. Bunun sebebi ise insan, yalnızca âlemin görülebilir yanını değil, müşâhede fırsatlarının haricinde bırakılan sahayı kavramak, orası ile alâkalı bilgi sahibi olmak da istemektedir. Yalnızca günümüzü değil, geleceği ve geçmişi de bilmek istemektedir. Tabî ve beşerî âlemin herhangi bir sorunu bulunmamaktadır.²⁰²

Nitekim bilim, en başta yapısı gereğince âlemin ve âleme ilişkin sorunların bir bölümünü kendine konu olarak edinmiş, kendine “*âlemde bir yer*” ve “*âlemde mâna*” arayan insanlar için fazlasıyla öneme sahip olan pek çok sorunu “*menşe’ problemi*” olduğu gerekçesi ile kapsamı dışında bırakmıştır. İnsan deprem, görme, kalıtım vb. olayların mekanizmasını anlamak istemektedir. Bu durum insanlara pek çok fayda da sağlamaktadır. Ancak söz konusu problem ve hadiseler kadar yaradılış, ölüm ile ahiret meselelerine yönelik de düşünce sahibi olmak istemektedir. Bilim, âlemi bir kısmı ile kendine konu edindiği gibi, kendine konu edindiği bu alanı da kendi içerisinde yüzlerce alt alanlara bölmüştür. Bunun sebebi bilimin incelediği varlık alanı, parçalanmaya fırsat sunmaktadır.²⁰³

1.9.2. Yöntemler Açısından

Pozitif doğa bilimleri, “*hakikat*”a ulaşabilmek için kullanılan yöntem, usul ve yol şeklinde “*tecrübe (deney)*” ismi verilen bir yolu ta’kip etmektedirler. Bu yol ile olay ve olgular üzerinde geçerli sayılan ve değişmeyen münasebetleri saptamaya

²⁰¹ Altıntaş, “Nass Karşısında Aklın Değersel Durumu”, 11-20.

²⁰² Adıvar, *İlim ve Din*, 25-26.

²⁰³ Adıvar, *İlim ve Din*, 25-26.

çalışmaktadırlar. Canlılar arasındaki “*sebepe-sonuç*” ilişkileri, bu yol ile laboratuvara aktarılarak istenildiği kadar tekrarlanabilmektedir. Söz konusu tekrarlar sonucunda “*kanun*” ismi verilen “*küllî bir önerme*”, diğer bir ifadeyle o alanın bilgisine ulaşılmaktadır.²⁰⁴

Nitekim hem doğaüstüne hem de bilimin sahası olan doğaya bir açıklık getirmek isteyen ve bu alanların bilgisini devşirmek amacına sahip olan din ise, objenin dini alana has olan değer dünyasını, arzu, düşünce ve duygulardan meydana gelen “*iman/inanç*” ile kavramaktadır. Dinin dünyasında baskın olan güçse yakîni bilgiye dayanan “*îman*” ve “*duygu*”dur. Bu alanda düşünce ve aklın da önemli bir rolü bulunmaktadır. Fakat söz konusu rol, hiçbir zaman direkt olarak yalnızca akıl temelli bir rol olmamıştır. Hz. Muhammed’in (s.a.s.) “*Aklı olmayanın dini de yoktur.*”²⁰⁵ hadis-i şerifinde vurgulanan îmanın meydana gelmesi ve tasdikini gerçekleşmesi için ilk olarak irade ve akla gereksinim duyulmaktadır. Bu sebeple îman, yalnızca arzu ve duygulardan ibaret olmamaktadır.²⁰⁶

1.9.3. Sonuçları Açısından

Dinin insana tebliğ ettiği emirlerin bir kısmı değişmez ve kesindir. Nitekim bilimin, dinin bahsedilen özelliklerine sahip olması, onları bile kendine konu edememektedir. Bu doğrultuda dinin izahının dogmaya, bilimin ise deneye dayandığına ilişkin itiraz sürekli ön planda yer almıştır. Fakat bu konu açısından söz konusu menşeyi farkının herhangi bir önemi bulunmamaktadır. Önemli olan konu, bireyin kendine takdim edilmiş olan izahlara göre, âleme bir “*mâna*” katmasıdır. Söz konusu izahların muhtemel mi yoksa kat’i mi olduğu konusudur. Bahsedilen konuya ilişkin dinin tavrının değişmez ve kesin olduğu bahsedilmişti; bunu bu şekilde bir açıklama ile zorlayan, dinin değer hükümlerini kullanmasıdır. Aksi durumda tereddüt ve ihtimaliyet üzerine dayanan bir imandan bahsetmek mümkün değildir.²⁰⁷

Bundan sonraki kısımda tezimizin konusu ile alakası olması bakımından din-bilim ilişkisi bağlamında Namık Kemal ve Renan’ın düşünce ve fikirlerini irdeleme imkânı olacaktır.

²⁰⁴ Tanrıverdi, *Din-Kültür İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme*, 610-625.

²⁰⁵ Darimi, *Mukaddime*, 57; Kenzu’l-ummal, XIV/73; Acluni, II/362.

²⁰⁶ Tanrıverdi, “Din-Kültür İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme”, 610-625.

²⁰⁷ Tanrıverdi, “Din-Kültür İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme”, 610-625.

İKİNCİ BÖLÜM

2. ERNEST RENAN'IN DİN-BİLİM İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA İDDİALARI VE NAMIK KEMAL'İN RENAN MÜDÂFAASININ DİNİ TEMELLER AÇISINDAN TAHLİLİ

2.1. Renan'ın Din-Bilim İlişkisi Bağlamında İddiaları

19. yüzyıla gelindiğinde Avrupa'nın bilim ve teknolojiye ilerlemesi karşısında Osmanlı Devleti'nin gelişmeleri oldukça geriden takip etmesi sadece bilim ve teknoloji alanında değil, zihniyet olarak da tartışma konusu olmuştur. Batı bilim ve teknolojiye gelişmeyi bir zihniyet üstünlüğü olarak görmektedir. Buna bağlı olarak ilerleme ve geri kalma tartışmalarında din-bilim ilişkisi bağlamında ele alınmaktadır. O dönemde İslâm dünyasını temsil eden Osmanlı'nın bilim ve teknolojiye geriliği İslâm'la ilişkilendirilirken, Batı'nın ilerlemesi modernizm olarak değerlendirilmiştir. Bu düşünceyle İslâm'ın Müslüman toplumları geride bıraktığı, gelişmeyi engellediği ve insanları baskı altına aldığı varsayımları birçok bilim adamı, yazar ve düşünür tarafından ön kabülden vak'aya dönüştürülerek yaygınlaştırılmaya çalışılmaktadır. Elbette bu fikrin yayılmasında şarkiyatçıların da büyük payı olmuştur. Ne yazık ki bu fikir, Tanzimat'tan sonra bazı Osmanlı devlet adamları, yazarları ve düşünürleri tarafından benimsenmiştir. Tanzimat döneminin en büyük ikilemelerinden biri de bu ikileme düşen Osmanlı düşünürlerinin bir çıkış yolu bulmaya çalışırken iki dünya görüşü arasında yolunu kaybetmeleriydi.²⁰⁸

İşte 19. yüzyılın bu çalkantılı döneminde Batının üstünlüğü elde etmesiyle Osmanlı ve İslâm âlemine karşı bilimi kullanan Batı, birçok alanda olduğu gibi ilim ve bilgi anlamında da faaliyetler göstermiştir. Çoğunlukla oryantalistler eliyle yapılan bu çalışmalar İslâm âlemine ciddi zararlar vermiştir. Özellikle İslâmiyet'in Müslüman toplumları geri bıraktığı, bilimin ilerlemeye engel olduğu düşüncesini yaymaya çalıştıkları en önemli argümanlar arasındadır. Bu amaçla yapılmış çalışmaların ilkini Ernest Renan (1823-1892) Sorbonne'da 29 Mart 1883'te verdiği ve bir gün sonra metni *Journal des Débats*'ta²⁰⁹ yayımlanan "L'İslâmisme et la Science" (İslâmiyet ve Bilim)

²⁰⁸Ahmet Uslu, *Namık Kemal Ve Anti-Tez Bağlamında Renan Müdâfaanâmesi*, International Journal of Language Academy, 8/3 (June 2020), 427.

²⁰⁹ 1789 ile 1944 yılları arasında çeşitli isimlerle yayımlanmış haftalık bir Fransız gazetesidir. Bkz. *wikipedia.org*, "Journal des débats" (Erişim 1 Nisan 2023).

adlı konferans da görmekteyiz. Ernest Renan'ın konferansta ileri sürdüğü düşünceler, İslâm dünyasında büyük bir tepki ile karşılanır. İtirazlar ve reddiyeler kaleme alınır.

Çalışmamızın bu kısmında önce Ernest Renan'ın din-bilim ilişkisi bağlamında konferansında dile getirdiği düşünceleri üzerinde durulacaktır. Daha sonra Tezimizle alakası olması bakımından Namık Kemal'in Renan'a karşı yazmış olduğu reddiyesi ele alınacaktır. Öncelikle konumuza geçmeden önce bu düşüncelere zemin hazırlayan pozitivism akımını kısaca nazar-ı dikkate sunmak istiyoruz.

2.1.1. Pozitivizm Tanımı

“Gerçek, olgu, kesin, kanıtlanmış, olumlu” gibi anlamlara gelen pozitif kelimesinden türetilen Pozitif ilim kavramı, bir terim olarak ilk defa sosyalist düşünür Claude Henri de Saint Simon (1760-1825) tarafından bilimsel yöntemin önemini belirtmek ve sosyal felsefe bakımından ifade ettiği anlamı açıklamak için kullanılır, daha sonra pozitivismin kurucusu Auguste Comte (1798- 1857) tarafından benimsenerek felsefi bir sistem haline getirilir. Comte, Pozitivizm'i terim olarak “Geçerli bilgiyi olguların bilgisinden ibaret gören ve metafizikle dinî bilgiyi geçersiz sayan felsefe akımı”²¹⁰ şeklinde tanımlar.

Pozitivizm, “gerçek bilginin biricik kaynağının doğa bilimleri (Ampirik bilimler) olduğunu söyleyen ve felsefi incelemenin bilme değerini reddeden bir eğilimdir.”²¹¹ “Bir şey varsa ölçülebilir, ölçülebilir ise öngörülebilir ve model olabilir fikrinden hareket eden bir bilim felsefesidir.”²¹² Bu bağlamda Pozitivizm, modern bilimi temel alan, bilimsel olanı değerli gören, metafizik ve dini, insanların ilerlemesi önünde en büyük engel olarak gören bir dünya görüşüdür. Pozitivizm, ampirik (deneysel bilgi) bilimlere bir metodoloji getirirken, metafizik ile bilim arasına çok yüksek soyut bir nitelik taşıdıkları için, deney yoluyla çözülemeyeceğinden kesin sınırlar koyar. Öyle ki, pozitivistler için, somut olmayan Tanrısal ve metafizik öğeler pozitivismin dışında tutulmalıdır. Pozitivizm, bilimsel bilgiyi dikkate alınması gereken tek bilgi türü olarak tanımlar. Pozitivizm'in genel fikri, fizikte olduğu gibi insan gerçekleri hakkında kesin sonuçlar elde

²¹⁰ İlhan Kutluer, “Pozitivizm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (Erişim 29 Mart 2023).

²¹¹ İ. Frolov, *Felsefe Sözlüğü*, çev. Aziz Çalışlar, (İstanbul: Cem Yay., 1997). akt. Cihan Ballıkaya, “Pozitivizm, Tarihsel Süreç İçerisindeki Gelişimi ve Sosyolojik Düşünceye Etkileri”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 33 (2015), 89.

²¹² M. A. Kirman, *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Ragbet Yay., 2011). akt. Cihan Ballıkaya, “Pozitivizm, Tarihsel Süreç İçerisindeki Gelişimi ve Sosyolojik Düşünceye Etkileri”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 33 (2015), 89.

edilebileceğidir.²¹³ Diğer bir deyişle Pozitivizm, bilimi bir din olarak kabul eden felsefi bir yaklaşım haline geldiğini söyleyebiliriz.

Comte, Din inancını “metafizik kadar müfsid olan teolojik zihniyet” olarak tanımlarken Hıristiyanlık ile İslâm arasında bir ayrım yapmaya gerek kalmadığını vurgular ve şu cümleleriyle bunu ifade eder;

5 asırdan daha fazladır, İslâmiyet Batıya hâkim olmaktan vazgeçmiştir ve Katolik de ebedi rakibine kendisinin sözde bânisinin mezarını bile terk etmektedir. Bu neticesiz ruhanî iddialar, eski dünyevî hâkimiyetin bu iki bağdaşmaz tek ilahçılık arasında aşağı yukarı müsavi nisbette inkısama uğramış bütün memleketlerini bile ihata edememişlerdir. Şu hâlde Şark ve Garp, fikrî ve ahlakî ittihatlarının sistematik kaidelerini her türlü metafizik ve ilâhiyatçılığın dışında aramalıdır.²¹⁴

Auguste Comte’un bu satırları kaleme aldığı 1852 yılından otuz sene sonra 1883 yılının Mart ayında yine bir pozitivist düşünür olan Ernest Renan, verdiği “L’İslâmisme et la Science” (İslâmiyet ve Bilim) konferansında şu sözlerle meramını ifade eder: “Zamanımızda olup biten şeylerden az çok haberi olan herkes, Müslüman memleketlerinin bugünkü geriliğini, İslâmlıkla idare edilen memleketlerin inhitatını, kültürlerini ve terbiyelerini yalnız bu dinden alan ırkların fikir bakımından sıfır durumunda oluşlarını açıkça görmektedir.”²¹⁵

Renan’ın düşüncelerine baktığımızda pozitivizm felsefesi kendisinde hâkim bir görüş olarak hükmettiğini ve bu düşüncelerinin paralelinde birçok makale ve eleştiriye konu olan konferansını yaptığını görmekteyiz. Din-bilim ilişkisi bağlamında değerlendirmeye tabi tuttuğumuzda konferansında açık bir şekilde İslâm’ı bilime engel olan bir din olarak takdim etmektedir. Bu aşamada Renan’ın konferansında dile getirdiği iddiaları ele alınacaktır.

2.1.2. Ernest Renan’ın İddiaları

Renan’ın konferansının ana fikri, bilindiği üzere İslâm’ın bilime karşı olduğu iddiasıdır. Nitekim o günden bu yana bu konu birçok kişi tarafından tartışılmakta ve bunun doğru

²¹³ Kutluer, “Pozitivizm”.

²¹⁴ Auguste Comte, *Pozitivizmin İlmihali*, çev. Peyami Erman (İstanbul: M.E.B. Yay. 1952), 360-365.

²¹⁵ Ernest Renan, *Bilimin Geleceği I, “İslâmlık ve Bilim”, Nutuklar ve Konferanslar*, çev. Ziya İshan, (Ankara: MEB, 1965), 1/ 49-55.

olmadığı ileri sürülmektedir. Nitekim Namık Kemal'de diğer reddeden düşünürler gibi müdâfaasını kaleme aldı ve bu fikre şiddetle karşı çıktı. Pozitivist bir düşünür olan Renan İslâm'ın bilime engel olduğu fikir ve düşüncelerini verdiği konferansta *“Niçin böyleydi? Neden Müslüman memleketler geri kalmıştı da uzun bir süreden beri Batılı düşmanları karşısında ağır yenilgiler alıp duruyorlardı? Gerçekten bir İslâm bilimi veya hiç olmazsa Müslümanlar tarafından kabul edilmiş, hoş görülmüş bir bilim var mıydı?”* ifadeleri ile oluşturduğu iki soruya verdiği cevaplardır. Genel olarak Renan, konferansında maddeler halinde sıralanan sorulara şu cevapları verir:

- Doğu'ya veya Afrika'ya girmiş olan herkes, hakiki hiçbir müminin kafasının ister istemez dar ve bir nevi çemberle kasılı olduğunu, bu çember yüzünden o kafanın bilime mutlak surette kapalı, bir şey öğrenmek ve yeni bir fikre açılmak kabiliyetinden mahrum bulunduğunu hayretle görür.
- Allah'ın, tahsili ve şahsî liyakatı hesaba katmaksızın ikbal ve iktidarı dilediği kimseye verdiği iman ettiği için, Müslüman, öğrenime, bilime, Avrupa'nın fikir ve maneviyatını teşkil eden her şeye karşı derin bir nefretle doludur.
- İslâmiyet: ruhanî ile cismanînin birbirine kaynaması, bir akidenin tahakkümü, insanlığa vurulan zincirlerin en ağıridir.
- İslâm, yalnızca insanlığın akıl kabiliyetine zararlı olmuştur.
- Müslümanlar, fethedilen ülkeleri insan aklının rasyonel gelişimi için elverişsiz bir meydan haline getirmiştir.²¹⁶

Ernest Renan'ın konferansında değindiği bu başlıkları biraz daha ayrıntılı incelemekte fayda olacağına inanıyoruz. Bu nedenle konferansta dile getirilen düşünceleri genel hatlarıyla inceleyelim:

2.1.2.1. Müslümanların Bilim ve Düşünce İsti'atlarının Olmadığı Fikri

Renan İslâm'ın bilime engel olduğu düşüncesini konferansında farklı birçok argümanlarla ortaya koyar. Bu argümanlarla iddiasını ispatlamaya çalışır. Bu hususta Renan konferansında çoklukla ırka ait özellikler üzerinde durmaktadır. Aslında Arapların fitrat olarak bilimsel gelişmelere uygun olmadıklarını ve bu durumun onların büyük bir zaafı olduğunu dile getirir. Bu düşüncesini şu şekilde ifade eder;

²¹⁶ Cündioğlu, “Ernest Renan ve “Reddiyeler”, 5.

6. yüzyılda İlkçağ medeniyetinin yok olması ile 12. ve 13. yüzyıllarda Avrupa dehasının doğuşu arasında Arap devri denilecek bir devre vardır ki, onun devamınca beşer zekâsının intikali, İslâmlığı kabul eden bölgeler vasıtasıyla olmuştur. Arap bilimi denilen bu bilimin hakikaten Arap olan nesi vardır? Dil, yalnızca dil... Arap denilen filozoflar ve bilginler arasında yalnız el-Kindî Arap ırkındandır, diğerlerinin hepsi ya İranlıdır ya Amuderya nehri ötesindeki bir yerdendir ya İspanyol ya Buharalı ya Semerkandlı ya Kurtubalı ya Sevilyalı'dır. Bunlar kan bakımından Arap olmadıktan başka Arapçayı kullanmanın dışında Arap ruhu ve kafası ile de hiçbir ilgileri yoktur. [Arap bilimi denilen ve insan zekâsı tarihinde pek önemli bir merhale teşkil eden] bu güzel bilimsel araştırmalar hareketi tamamıyla Parsîlerin, Hıristiyanların, Yahudîlerin, Harranlıların, İsmailîlerin, dinlerine karşı vicdanları isyan eden Müslümanların eseridir.²¹⁷

Renan, İslâm'ın bilim ve düşünceye düşman olduğunu söylemekle kalmaz, aynı zamanda Müslümanların bilim ve düşünce kabiliyetlerinin de olmadığını iddia eder. Müslümanların bu durumunu şu ifadeleri ile beyan eder:

Şimdi bu kadar alçalan Müslüman medeniyeti vaktiyle pek parlaktı, bilginleri, filozofları vardı. Hıristiyan Batı'yı yüzyıllarca hükmü altında tuttu. Eskiden olan bir şey neden yeniden olmasın? gibi hayallere kapılıyorlar ve kelimenin tam anlamıyla “geleceklerinden emin olmak için geçmişi gösteriyorlardı” Aynı zamanda “Hakikat şudur ki İslâmın, bilim'e ve felsefeye daima eza etmiş ve nihâyet onları boğmuştur.”²¹⁸

İslâm dünyasında genel kabul gören “Mademki geçmiş zamanlarda İslâm dünyası bilim ve felsefede parlak bir dönem yaşamıştır, o halde bu hususta zihniyet veya kültürle ilgili bir problem olamaz ve dolayısıyla bundan sonra da aynı başarıyı sergilemek mümkündür” anlayışının bir yanıştan ibaret olduğunu kanıtlamaya çalışmaktadır. Renan, “*Müslüman toplumların daha önceki ilmî ve felsefî başarılarının İslâm dini sayesinde değil, İslâm'a rağmen gerçekleştiğini anlatmaya çalışır. Kaldı ki Semitik halklardan olan Araplar tabiatları gereği metafizik düşünceye ve felsefeye kabiliyetli değillerdir.*”²¹⁹ İfade edebiliriz ki, Renan böyle söylemekle hakkaniyetini ve dürüstlüğünü kaybetmektedir. Bir bilim adamına yakışmayacak tarzda yaklaşımlarda bulunmaktadır. Renan İslâm dininin milletleri tek bir çatı altında, İslâm ümmeti altında toplamasını bildiği halde bilimsel gelişmeleri diğer milletlerinin katkılarını hiçe sayarak sadece Araplara tahsis etmek onun

²¹⁷ Renan, *Bilimin Geleceği I*, 49-55.

²¹⁸ Renan, *Bilimin Geleceği I*, 49-55.

²¹⁹ Renan, *Bilimin Geleceği I*, 49-55.

için bir çelişki arz etmemekte olduğunu söylemektedir. Buradan kendi düşüncelerine bir paye çıkarmaktadır.

2.1.2.2. İslâm ve Arap Medeniyeti Kavramlarını Tenkit

Tarihçi, filozof ve filolog olarak İslâm dünyası ve özellikle de Araplar üzerinde çalışmalar yapan Ernest Renan, konferansında öncelikle belli tanımlamalar yaparak başlar. İslâm bilimi, İslâm medeniyeti, Arap bilimi, Arap medeniyeti, Arap sanatı ve felsefesi gibi kavramları bulunduğu hali ile eleştiren Renan, bu kavramların bir kavram karmaşası içerisinde olduğunu bu sebeple bu kavramların birbirinden ayırt edilmesi gerektiğini şu sözlerle belirtir:

Bu konuda üstlendiğimiz fikirlerdeki en büyük karışıklıklardan birini çözmeyi denemek istiyorum; şu kelimelerdeki muğlaklık hakkında konuşmak istiyorum: Arap bilimi, Arap felsefesi, Arap sanatı, İslâm bilimi, İslâm Medeniyeti. Bu noktada ele alınan müphem fikirler pek çok yanlış yargıya sebep oluyor ve hatta uygulamadaki hatalar bazen çok ciddi olabiliyor.²²⁰

Bu kavramları tartışmaya açarak kendi tanımlamalarını yapar. Bu kavramları tanımlamada takip ettiği ana düşünce ise “Müslüman toplumların İslâm dinine bağlı kalarak terakki edip bilim ve felsefede ilerlemelerinin mümkün olamayacağı” yani “Bir kişi Müslümansa bilim, felsefe ve eğitimle ilgilenmez.” önermesini açıklayabilmektir. Böylelikle İslâmiyet’in gelişmeyi, felsefeyi ve eğitimi önemsemediği fikrini geliştirip ortaya koymaya çalışmaktadır.

2.1.2.3. İslâmiyet’in Milletlerin Fikirlerini Dondurması İddiası

Renan; konferansında, Müslüman toplumlarının geri kalmışlığından bahsederek İslâm devletlerinin çöküşünü, kültür ve eğitiminin geriliğini İslâm’ın bu milletlerin fikirlerini dondurmuş olmasından kaynaklandığını söyler. Bu sebeple nasıl ki İslâm tarihinde ilmî ve felsefi başarılar zındıklar ve dinsizlere ait ise, yine tarihte Arap felsefesi olarak bilinen şeylerin hepsi aslında Arap olmayanlara, özellikle de Aryan ırkından olan İranlılara ait olduğu görüşündedir. Arap felsefesinin kaynakları konusunda özellikle İran’ı ön plana çıkartmaya çalışmaktadır. Bu görüşlerini ispat için de Müslüman milletlerin, sanayi

²²⁰ Renan, *Bilimin Geleceği I*, 49/55.

devrimi ile ilerleme gösteren Batı karşısında ilim ve fende geri kalmış olduğunu şu ifadelerle dile getirmektedir:

Zamanımızın meseleleri hakkında en ufak bir eğitime sahip herkes Müslüman ülkelerin hâlihazırdaki aşağılığını, İslâm ile yönetilen devletlerin çöküşünü, kültürünü ve eğitimini sadece bu dinden türeten ırkların entelektüel kısırlılığını açıkça görebilir. Doğu'da veya Afrika'da bulunmuş herkes gerçek bir müminin kaçınılmaz dar görüşlülüğü ve adeta başının etrafındaki demir halkanın onu bilime tamamen kapalı, herhangi bir şey öğrenemez veya kendisini yeni bir fikre açamaz hale getirmesi karşısında çarpılır.²²¹

Renan'a göre 10-12 yaşlarına kadar çocuklar gâyet uyanık ve açık fikirli iken İslâmî eğitimle birlikte mutaassıplaşır ve mutlak hakikati elde etmenin verdiği gururla gerçekte kendini alçaltan şeyi kendisi için bir farklılık olarak görmeye başladığını ifade eder. Ernest Renan'ın burada eleştirdiği husus İslâmî anlayış ile modern dönemin anlayışı arasındaki farktır. İslâmî anlayışta bilgi edinmenin asıl amacı hikmettir. İslâmî düşünce "bilgi, kavrama, hikmet" üçgenini oluşturur. Oysa ilk defa Bacon tarafından ortaya atılan anlayış sisteminde ise bilgiyi edinmenin asıl amacı gücü elde ederek iktidarı elde tutabilmektir. Burada modern anlayışın bilgiyi elde etme amacı için kurulan üçgen "bilgi, güç, iktidar" olarak formüle edilir. Renan bu ayırım üzerinde durarak hikmeti değersiz görmekte erdemli hayat yerine güç ve iktidarı elde tutmanın daha değerli olduğunu düşünmektedir.²²²

2.1.2.4. İran'ı İslâm Devletleri İçinde Farklı Bir Yere Yerleştirip İlerlemenin Asıl Kaynağı Göstermesi

O'na göre İran haricindeki tüm İslâm devletleri bilim noktasında aynı anlayıştadır. İran'ı diğer İslâm devletlerinden ayıran ise onların Hint-Aryan ırkından getirdikleri asaletlerini halen koruyor olmalarıdır. Bu farklılıklarını kendi kurdukları Şîî mezhebi ile de ortaya koymaktadırlar. İran'ı anlayış bakımından ve geliştirdikleri Şîî mezhebi ile farklı bir yerde konumlandırılan müellif, olayların tarihî gelişimi ile ilgilenmez. O var olan durum üzerinden yorum yapmayı tercih ettiği görülmektedir. Renan, İran'ın İslâm inancı içerisinde olduğunu lakin bilim ve düşünce üretmekte farklı bir inancı oluşturmakla farklı

²²¹ Renan, *Bilimin Geleceği I*, 49/55.

²²² Uslu, "Namık Kemal Ve Anti-Tez Bağlamında Renan Müdâfaanâmesi", 429.

konumlandırmaktadır. Fakat bu farklılaşmanın olumlu ve olumsuz yanları üzerinde durmaz. Onun üzerinde durduğu husus ırkçı bir yaklaşımdır. O'nun yaşadığı dönemde oldukça tartışılan bu teoride Renan, bilim ve düşünceyi İranlıların İslâmiyet ile değil Aryan ırkının üstün özellikleri ve asaletleri dolayısıyla geliştirdiği tezini ortaya atar.

Renan, devamında müslüman milletlerin geçmişteki başarılarının anlatılarak bilime katkı yaptığını söylemenin gerçeği yansıtmadığını, bunun bir hayal ürünü olduğu kanaatindedir. Renan bu düşüncesini şu ifadelerle söyler. *“Şimdi hayli eksilmiş olan bu İslâm medeniyeti, bir zamanlar çok parlaktı. Âlimleri, filozofları vardı. Yüzyıllar boyunca Hıristiyan Batı'nın efendisi olmuştu. Neden bir zamanlar olan şey tekrar olmasın? Bu, tam olarak tartışmada odaklanmak istediğim nokta. Hakikaten bir İslâm bilimi var mıydı veya en azından İslâm'da izin verilen, İslâm tarafından hoş görülen bir bilim?”* Elbette cevabı ona göre olumsuzdur. O'na göre İslâm ülkelerindeki gelişme ve ilerlemelerin asıl nedeninin din olmadığı, esasında tam zıddı bir şekilde bilim ve düşünce İslâm dininin baskı ve engellemelerine rağmen gelişmiş olduğu kanaatindedir.²²³

Burada dikkat çeken husus, İslâm ülkelerindeki Müslüman aydınlar tarafından da dile getirilen parlak bir maziye Ernest Renan'ın da kabul etmesidir. 775 yılından 13. yüzyılın ortalarına kadar önemli bilim adamları ve düşünürlerin yetiştiğini hatta bu dönemde Müslümanların birçok alanda Hıristiyan âleminden üstün olduğunu kabul eder. Ancak onun ayrıldığı nokta ise bu üstünlüğe kaynaklık eden ana unsurdur. Renan'a göre Müslümanlar bu üstünlüğü İslâm dini ile elde ettiklerini ifade ederken, o ise, bu durumu, Aryan ırkı ve özellikle İranlılar ile açıklar. Hatta Abbasiler dönemi de olsa bilimsel gelişmelerdeki katkıları yine İranlılara bağlar. Çünkü bunlar İslâm dini tarafından tahrip edilememiş asalet ve üstün özellikleri taşıdıklarını söyleyerek gelişmelerin kaynağı olarak onları gösterir. Onların katkısı sayesinde halifeler bilimsel gelişmeler yaptıklarından bahs eder. Ona göre İslâm adına ilerleme kaydeden birileri varsa yine Sâsânilerdir. Diğer bir deyişle, Dehrîler gibi gerçekte Müslüman olmayıp dinsiz, Zerdüş, Nasturî Hıristiyanları ve Yahudilerden oluşan gayr-ı müslimlerdir. Bu ilerlemede ne Müslümanların ne de İslâm dininin herhangi bir katkısı olmadığından bahseder. Ona göre Sünnilikten Şiîliğe doğru geçen bir anlayış buralarda bilim ve felsefenin doğmasına zemin hazırlar. Bu dönemde elde edilen başarının, ilerlemenin İslâm dinine atfedilmesinin tek sebebi kullanılan alfabenin Arapça olmasıdır. Bu hareketin asıl

²²³ Renan, *Bilimin Geleceği I*, 49/55.

kaynağı Yunanî-Sasanî düşünce tarzıdır. Renan bu durumu aslında nihâyet düşüncede Yunanlılara bağlar. Renan ve diğer oryantalistlerin de benimsediği düşünce, İslâm'ın sadece Yunan kaynaklarının Avrupa'ya aktarılmasında bir köprü görevi görmesidir.²²⁴ Renan bu düşüncesine kaynaklık eden fikrini ise şu şekilde ifade eder;

Avrupa dehasının gelişmesi için lüzumlu olan antik gelenek mayasını Yunan bilim ve felsefesinin bu Arapça tercümelerinden aldı. Aradaki soğukluk sebebiyle Bizans kütüphanelerine gidilip aslına uygun Yunan felsefesi bulunamayınca, İspanya'ya gidilip fena tercüme olunmuş ve bozulmuş bir Yunan bilimi arandı. Bu vesileyle Batı, dört-beş yüzyıllık düşkünlüğünden kurtuldu. O zamana kadar Avrupa bilim bakımından Müslümanlara tâbi idi. 13. yüzyılın ortalarına doğru terazi henüz bir tarafa doğru ağır basmamıştı. İnsanlığın ilerlemesine faydası olmayan şeylere artık hayat hakkı yoktur. Böyle şeyler derhal ortadan kalkar. Arap bilimi denilen nesne, tohumunu Batı'ya aşılabilir aşılamaz yok oldu. 1200 yılından itibaren teolojik irtica [İslâm dünyasında] iyiden iyiye galebe çaldı ve felsefe ve bilim silinip ortadan kalktı. Çok geçmeden de Türk ırkı İslâmlık üzerindeki hegemonyayı eline alacak ve kendinin felsefe ve bilim eksikliğini her tarafa yayacaktır.²²⁵

Ernest Renan'ın ortaya attığı fikirler, günümüzde de dile getirilen bazı iddiaların ilk örneklerini içerir. İslâmiyet'in fen ve teknolojiye, ilerlemeye engel olduğu düşüncesini sürekli benzer karşılaştırmalar üzerinden ele alır. İslâmiyet'in güçsüz olduğu dönemde bilim ve felsefenin İslâm kültüründe daha iyi olmasına rağmen İslâm güçlendikçe ters orantılı olarak gerilemeye başladığını iddia eder. İslâm inancının bilim ve felsefeyi boğmakta olduğunu söyler. Bu düşüncesini Müslümanların şiddet taraftarı olduğu ve dinî terör uyguladıkları ithamı ile sürdürür. Ona göre kaynakların ve ticaret yollarının denetiminde çıkan anlaşmazlıklar İslâm terörünün ana unsurunu oluşturur. Nitekim Ernest Renan konferansında din-bilim ilişkisi bağlamında görüşlerini şu şekilde ifade eder:

İslâmlık bilime ve felsefeye daima eziyet etmiş ve nihâyet onları boğmuştur. İslâmlık, başlangıcından 13. yüzyıla kadarki devrede, muhtelif akımlar tarafından zaafa uğratıldığından ve bir nevi protestanlık olan Mu'tezile tarafından yumuşatıldığından dolayı, kaba, haşin ve ruhsuz Tatar ve Berberî ırklarının eline düştüğü ikinci devredeki kadar teşkilatlı ve mutaassıp değildi... İslâmlığı Müdâfaa eden serbest düşünceliler onu

²²⁴ Uslu, "Namık Kemal Ve Anti-Tez Bağlamında Renan Müdâfaanâmesi", 430.

²²⁵ Renan, *Bilimin Geleceği I*, 49/55.

tanımıyorlar. İslâmlık, ruhanî ile cismanînin birbirine kaynaşması, bir akidenin tahakkümü, insanlığa vurulan zincirlerin en ağıridir. Orta çağın ilk yarısında İslâmlık mâni olamadığı felsefeye tahammül etti: mâni olamaması henüz bir düzene kavuşmamış olmasından ve terör için iyi teşkilatlanmamış bulunmasındandı. Pek çok şey, bu gevşek ağın örgüleri arasından kaçıp kurtuluyordu. Fakat İslâmlık, ateşli imanlı yığınları eline geçirir geçirmez her şeyi yakıp yıktı. Dinî terör ve riya revaç buldu. İslâmlık zayıf zamanlarında liberal, kuvvetli zamanlarda sert ve haşin davrandı. İslâm'ın başlangıçta yok edemediği felsefe ve bilimi kendisi için bir şeref saymak, tıpkı Avrupa'daki modern bilim keşiflerini ilâhiyatçılar için bir şeref saymak gibi olur... İslâmlığa rağmen ve İslâmlığa karşı vuku bulan ve Allah'a şükür, İslâmlığın önlemeye muvaffak olamadığı bir hareketi İslâmlığın tesirine atfetmek suretiyle ve ifrat bir cömertlik yüzünden düşülen hata işte budur. Nasıl Galileo Katoliklik için bir şeref vesilesi olamazsa, İbn Sina ve İbn Rüşd de İslâmiyet için bir şeref kaynağı olamaz... İslâmlık serbest düşünceye zulmetti: bunu öteki dinlerden daha fazla şiddetle yapmadıysa da daha tesirli yaptı. Fethettiği ülkeleri, insan kafasının rasyonel gelişmesine elverişsiz bir saha haline getirdi. Gerçekte bir Müslümanı ayırt eden vasıf, bilim düşmanlığıdır: araştırmanın faydasız ve havaî bir iş, hemen hemen dine aykırı bir meşgale olduğu yolundaki kanaatidir.²²⁶

2.1.2.5. Bilimin Öneminden Anlatarak İslâm'ı Bilime Engel Göstermesi

Ernest Renan yukarıda saydığı tespitlerinden sonra bilimin ne anlama geldiğini, faydasını ve neye hizmet etmesi gerektiğini açıklamaya çalışır. Irkçı pozitivistler için bu açıklamaları adeta yol gösterici olmuştur. Gelecek hakkında iyimser düşüncelere sahip olan Renan, bilimin kötülükleri ortadan kaldırmaya, bilim ve felsefenin gelişmeye hizmet edeceğini söyler. Ateşli silahlar için söylenen sözleri tenkid eder. Müslümanlar tarafından kullanılan ateşli silahların yıkıcı ve medeniyet karşıtı olduğunu söylerken, ateşli silahların kendi emellerinin gerçekleşmesi için kullanıldığında masum olduğunu ileri sürer. Ernest Renan, bilim ve düşünceyi Müslümanların elinde zararlı bir güç olarak görür. Fakat kendi düşüncesi açısından ele aldığı faydalı bir güç olduğunu iddia eder. Burada taraflı bir şekilde bakar. Bilimin güç ve iktidarı elde etmekte bir aracı olduğunu düşünen Renan, bilimin ateşli silahlardan daha güçlü olduğunu belirtir. Ancak Batı toplumlarının bu ateşli

²²⁶ Renan, *Bilimin Geleceği* I, 49/55.

silahlar ile diğer toplumlar üzerindeki baskısını ve sömürge anlayışının gelişmesine hiç değinmez:

Bilim bir cemiyetin ruhudur: çünkü bilim akıldır, mantıktır. Bilim, askerî üstünlük ve sınaî üstünlük yaratır. Günün birinde içtimaî üstünlük, yani kâinatın oluşuyla bağdaşacak ölçüde adaletin sağlanabileceği bir cemiyet hâli yaratacaktır. Bilim, kuvveti aklın hizmetine koyar. Asya'da, ilk Müslüman ordularını ve o büyük Atilla ve Cengizhan tayfunlarını teşkil eden unsurlara benzer Barbarlık unsurları var. Fakat bilim bunların yolunu kapıyor. Eğer Ömer ve Cengizhan iyi bir topçu kuvvetiyle karşılaşırsa idiler, çöllerinin sınırlarını aşamazlardı. Geçici hatalarda ayak diremek doğru değildir. Ateşli silahlar için neler söylenmedi neler! Hâlbuki medeniyetin (yani Batı'nın) zaferinde bu silahların büyük payı vardır. Benim kanaatime göre bilim iyidir, yapılabilecek kötülüğe karşı yalnız onunla karşı koymak mümkündür. Ve neticede yalnız ilerlemeye, yani gerçek ilerlemeye, insana ve hürriyete saygıdan ayrılmayan ilerlemeye hizmet edecektir. ²²⁷

Renan, fikirlerini ispatlamak için tarihi, sosyal ve siyasî açıdan tüm argümanlara başvurur. İslâm âleminin, Müslüman düşünürlerin bilime ve bilimsel düşünceye ne kadar uzak olduğunu anlatmak için arkadaşı tarafından yazılan bir metni kullanır. Bu metin Musul Kadısı İmam Alizâde ile onu ziyarete giden bir İngiliz arasındaki konuşmaları içeren bir metindir. Bu metni kendisi için arkadaşı Austen Henry İngilizceden Fransızcaya çevirmiştir. Bu metne göre Kadı İmam Alizâde yönettiği şehrin nüfus kayıtlarına, ticarî kayıtlarına ve şehrin tarihi ile ilgili bilgilere sahip olmadığı gibi böyle bir bilginin bir yönetici için gerekli olduğu düşüncesine de sahip değildir. Tevekkül ile işlerin hallolacağını düşünen Kadı, sadece yatıp dinlenmeyi çok iyi bilmektedir. Bir taraftan da filozofça laflar ederek üstünlük gösterme çabasındadır. Renan, bu Kadı'nın kendisinin söylediği bilim hakkındaki düşünceleri duysaydı, kendi düşüncelerine nefretle yaklaşırdı. Kadı İmam Alizâde bilimsel düşünceden uzak olduğu için batıl inançlara bağlı kalacak veya dogmatizme tutunacaktır. Bu, batıl inançlara bağlı olmaktan daha kötü bir durumdur. Aslında Renan doğunun en büyük hastalığını dogmatizm olarak gördüğünden ona karşı çıkmaktadır. ²²⁸

Yukarıda bahsi geçen mektup hakkında oldukça fazla tartışma mevcuttur. Bağlamında değerlendirilmediğinde yanlış anlaşılmaya müsait bu metin için uydurulmuş/üretilmiş

²²⁷ Renan, *Bilimin Geleceği I*, 49/55.

²²⁸ Uslu, "Namık Kemal ve Anti-Tez Bağlamında Renan Müdâfaanâmesi", 433.

olabileceği üzerinde de durulmuştur. Ali Ferruh, Louis Massignon da Layard'ın eserleri içinde böyle bir metne rastlamadığını söyleyerek böyle bir metnin aslında hiç var olmadığını da ima etmektedir. Ancak Düccane Cündioğlu bu metnin “Jacques Barzun-Henry F. Graff tarafından 1957’de neşredilen ve Modern Araştırmacı adıyla dilimize çevrilen (1996) *The Modern Researcher* adlı kitapta bir Türk görevlisinin bir İngiliz’e yazdığı mektup olarak bu metne atıf yapılmakta ve günümüzde nüfus istatistikleri, iş raporları ve tarihî malumat olmadan hayatın duracağını, ancak geçmişte bir devlet memurunun bu tür bilgilere vâkıf olmadan da idarecilik yapabildiğini gösteren etkileyici bir delil olarak sunulmuş olduğunu söylemektedir.²²⁹ Cündioğlu bibliyografyasında bununla ilgili Petersburg İmam ve Müderrisi Atâullah Bâyezidof’un yaptığı değerlendirmeler, bir metnin kendi bağlamı içerisinde nasıl yorumlanması gerektiğine dair bir ders niteliğindedir, der.²³⁰ Bâyezidof mektubun ilmî bir mektup olmadığını, mektubun siyasî içerikli olduğunu bu nedenle de mektubun bu pencereden okunması gerektiğini belirtir. Kadı, mektubu yazdığı kişinin bir misyoner olduğunu düşündüğü için şehri hakkında bir bilgi vermek istemez. Aynı zamanda mektubu yazdığı kişinin bir misafir olduğunu bu nedenle de bilgi toplamaya çalışmamasını söyler. Misyonerlik faaliyetlerinin Müslümanlar için bir anlam ifade etmediğini, bir an önce kendi memleketine dönmesinin doğru olacağını da mektubuna ekler. Mektup, siyasî niyetlerle yazıldığı için İngilizlerin Hindistan’a uzanacak bir ticaret güzergâhı için bilgi toplanmasına engel olarak yazılmıştır.²³¹

Öyle görülüyor ki, Ernest Renan’ın düşünceleri önyargılı, taraflı bir tarih değerlendirmesinden ibarettir. Onun bu görüşleri İslâm âleminde cevapsız kalmaz ve birçok reddiye yazılır. Renan’ın açtığı yolu izleyen pozitivist aydınlar, gerçeklerden ve kanıtlardan değil, kendi ürettikleri bir fikri dayatarak tartışmaların kendi istedikleri ekseninde yürütülmesini sağlamaya çalışırlar. Bu yaklaşım tarzı, Osmanlı aydınları tarafından da cevapsız bırakılmayarak din ve bilim tartışmalarının yapılmasına neden olur. Konferanstan kısa bir süre sonra ilk reddiye Cezayir kökenli bir Fransız’a aittir. Daha sonra ise Seyyid Cemaleddin Afganî, Charles Mismar, M. Dieulafoy, Namık Kemâl, Atâullah Bâyezidof, İbnu’r-Reşâd, Ali Ferruh, Gustave Le Bon, Mösyö

²²⁹ Cündioğlu, “Ernest Renan ve Reddiyeler”, 11.

²³⁰ Cündioğlu, “Ernest Renan ve Reddiyeler”, 27.

²³¹ Atâullah Bâyezidof, “*Renan’a Reddiye*” *İslâm ve Medeniyet İçinde*, sad. İ. Ural, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), akt. Ahmet Uslu, *International Journal of Language Academy* 8/3, (June 2020), 425-449.

Raymond, Muhammed Abduh, Seyyid Emir Ali, Celâl Nuri, Ahmed Rıza, Mustafa Abdurrâzıq, Seyyid Reşid Rıza, Louis Massignon, Haïdar Bammate, Muhammed Hamidullah ve Mustafa Yakub Abdünnebî gibi İslâm dünyasının içinden ve dışından aydınlar tarafından reddiyeler yayımlanır.²³² Renan'ın iddialarına isim vererek cevap vermeye çalışanların yanında “*İslâm mâni’-i terakkî değil zâmin-i terakkidir.*” diyen Elmalılı Hamdi Yazır'ın yazdığı risâle (İstanbul, 1923) veya Musa Akyiğitzade'nin *Batı Medeniyetinin Esasına Bir Nazar* adlı eseri (İstanbul, 1897) gibi Renan'ın adının hiç geçmediği yüzlerce kitap, risâle ve makale daha mevcuttur. Dolayısıyla Renan'ın konferansında ileri sürdüğü iddialar bir bakımda 20. asırdaki İslâm-bilim tartışmalarının da asıl merkezini teşkil etmiştir.²³³

Buraya kadar Renan'ın konferans içerisinde ortaya koymuş olduğu genel olarak düşünce ve fikir dünyasını ifade etmeye çalıştık. Bundan sonraki kısımda Namık Kemal'in Renan'a karşı yazmış olduğu Müdâfaasının din-bilim ilişkisi bağlamında değerlendirmesini yapacağız.

2.2. Namık Kemal'in Müdâfaasının Dini Temeller Açısından Değerlendirilmesi

2.2.1. Namık Kemal'in Renan Müdâfaası'nın Önemi ve Mâhiyeti

İslâmiyet daha Hz. Peygamber hayatta iken bütün Arap yarımadasına yayılmıştır. Tarihi süreçte sadece Arap yarımadası ile sınırlı bir din olarak kalmamış kısa sürede farklı coğrafyalara yayılarak müslümanları her yönden medeni ve ilerlemiş toplumlar haline getirmiştir. Öyle ki İslâmiyet'in doğuşunun ilk asırlarında, kardeşlik, hak ve adalet ilkeleri üzerine kurulmuş olan asr-ı saadet devri yaşanmıştır. Daha sonraki süreçte ise, İslâmiyet savaş, açlık ve kaosu yaygın olduğu dönemlerde önemli medeniyetlerin doğuşuna katkı sağlamıştır. Ancak 19. yüzyıla gelindiğinde Batı'nın ilim ve fende hızlı bir şekilde ilerlemesi karşısında Müslümanların yoğunlukta yaşadığı toplumlarda dinden uzaklaşmışken, kötü yönetilmekten ve idarî yönetimlerinde meydana gelen zafiyetten kaynaklı yaşanan iktisadî ve toplumsal hadiseler doğrudan din ile ilişkilendirilmiştir. Böylelikle İslâm coğrafyasında varlık gösteren devletlerin çöküşleri bilimden ve bilimsel

²³² Cündioğlu, “Ernest Renan ve Reddiyeler” 11.

²³³ Cündioğlu, “Ernest Renan ve Reddiyeler” 11. Ernest Renan'a karşı yazılan bu reddiyelerin bazıları için bk.: Ertuğrul, A. (2019), Tez ve Antitezler Bağlamında Ernest Renan'a Karşı Yazılan Reddiyeler, *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9 (Özel sayı), 56-93.

gelişmelerden uzak durmaları ile değil; Müslüman toplumların inandıkları din ile doğrudan ilişkilendirilmiştir. İslâm dininin akıl ve bilimden uzak terakkiye mâni bir din olduğuna ilişkin bir algı oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu algının öncülüğünü ise Batı’da kilisenin desteklediği ve Doğu üzerinde çalışmalar yürüten oryantalistler üstlenmiştir.²³⁴ Batılılar, İslâmiyet ve müslümanlar hakkında insanların zihninde doğu insanına ilişkin bir imaj ve algı oluşturmaya çalışmıştır. Oryantalizmin öncelikli amacı da Doğu’ya hâkim olmak, onu yeniden şekillendirmek olmuştur. Bu yönüyle Oryantalistler İslâm’a ilişkin imajların oluşturulmasında işlevsel bir rol üstlenmiştir. Bir bakıma İslâm’ı ve Müslümanları kendi medeniyetleri açısından bir tehdit olmaktan çıkarmak için doğu inançları ve kültürleri hakkında araştırma faaliyetleri içinde olmuşlardır²³⁵. İslâm dünyasına ilişkin algı yönetiminde ise İslâmiyet’in ilimle bağdaşmadığı, ilerlemeye ve bilimsel gelişmelere kapalı bir din olduğu tezi her fırsatta işlenmeye çalışılmıştır. Yukarıdaki kısımda genişçe açıkladığımız pozitivistimin en önemli öncülerinden olan Ernest Renan’ın 1883’te “İslâm ve Bilim” başlıklı konferansında İslâm’ın bilime ve ilerlemeye mâni olduğunu ileri sürmesi, bu anlayışın somut örneklerinden biri olmuştur.

2.2.2. Namık Kemal’in Reddiye Yazma Amacı

Ernest Renan’ın 29 Mart 1883’te Sorbonne’da verdiği ve metninin ertesi gün Journal des Débats’da yayımlanan konferansı İslâm âleminde geniş bir yankı bulmuştur. Tanzimat Dönemi’nin önde gelen isimlerinden olan Namık Kemal, Ernest Renan’ın iddia ve değerlendirmelerine yönelik itirazlarını ve reddiyelerini “*Renan Müdâfaanâmesi*” adlı bir kitapçıkta toplar. Ancak bu kitapçık onun sağlığında yayınlanmaz. Bu eseri Ahmet Rıza Bey, geliştirerek 1326 (1910)’da 56 sayfa olarak İstanbul’da Mahmut Bey Matbaası’nda bastırır. Kitapta dikkat çeken en önemli özellik, Namık Kemal’in hiçbir kaynaktan yararlanmadan sadece kendi bilgi birikimiyle yazmasıdır. Renan Müdâfaanâmesi ilk defa Ord. Prof. Dr. M. Fuad Köprülü tarafından 1962 yılında yeni Türk harflerine aktarılarak ve sonuna “*Lugatlar*” eklenerek Güven Matbaası’nda yayınlanır. Renan Müdâfaanâmesi, 2018 yılında Prof. Dr. Nurullah ÇETİN tarafından Akçağ Yayınları’ndan yeni Türk harfleriyle, metnin orijinali olan Osmanlı Türkçesi harfleriyle günümüz Türkçesi’ne aktararak bir kitap halinde yayınlar.²³⁶ Biz de tezimizde

²³⁴ Şahin, *Namık Kemal’in Din Anlayışı ve Oryantalizmle Mücadelesi*, 320.

²³⁵ Edward Said, *Şarkiyatçılık: Batı’nın Şark Yorumları* (İstanbul: Metis Yayınları, 2004), 63.

²³⁶ Namık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, haz. Nurullah Çetin (Ankara: Akçağ Yayınları, Aralık 2018), 6.

bu eserin günümüz Türkçesi ile yazılmış ilk kısmından alıntılar yaparak çalışmamızı hazırladık.

Namık Kemal, Reddiyesine Renan'ın konferansta öne sürdüğü İslâmiyet'in bilime ve gelişmeye engel olduğu düşüncesini, dinî ve mantıkî kesin deliller içeren bir cevap olduğu noktasında durur.²³⁷ Namık Kemal, kaleme aldığı reddiye için her yönden güçlü bir cevap olduğunu, Renan'ın düşüncelerini reddettiğini yazdığı metinde ifade etmeye çalışmaktadır.

Namık Kemal, Renan'ın konferansta söylediklerinin kısa olmasına rağmen içeriğinin birkaç yüz cilt kitap ile çürütülmeye müsait olduğunu, bu sebeple de söylediklerinde tekrara düşme tehlikesinin olmadığını belirtir. Yanında kaynak bulunmadığı için kaynaklardan yararlanamadığını, ancak Renan'ın söylemlerinin kendi içerisinde çelişkili olduğu için kendi kendini çürüten bu düşüncelerin aksini ispat etmek için kaynak kullanmaya da gerek olmadığını ifade eder.”²³⁸

Dönem olarak 19. yüzyıla gelindiğinde din ve bilim açısından şöyle bir tabloyu görmekteyiz. Cündioğlu'na göre Avrupa'da 19. yüzyıl din, bilim adına hayatın her alanından söküp atma çabalarının hâkim olduğu bir yüzyıldır. O dönemin moda terimleriyle bilim akla, din ise vicdana aittir ve dinin aklın sahasına müdahalesi söz konusu bile değildir. Bu, açıkça bilimin dinden bağımsızlaşması demektir. Fakat ne ilginçtir ki bundan sonra din, meşrûiyetini bilime uygunluğu nisbetinde sağlayabilecek, 'geçerliliğini' bilime uygunluğundan alacaktı. Bu dönemde vicdan akla tâbi kılınmış, akıl ise alabildiğine özgürleşmişti.²³⁹ İbrahim Kalın'ın ifadesine göre:

Kısa denebilecek olan 44 yıllık hayatına bir asırlık düşünce serüvenini sığdıran Namık Kemal, Renan Müdâfaanâmesi'ni kaleme aldığı anda, “imparatorluğun en uzun yüzyılı” ilk yarısını hemen hemen tamamlamıştı. Bugün onun yaşadığı asra baktığımızda gerçekleşen olaylar bakımından imparatorluğun çöküşünü yaşadığını teyit eden bir dönem olarak bakıyoruz. Cumhuriyet aydınlarının tarihi değerlendirmeleri bakımından Osmanlı'nın son iki yüzyılının karanlıklar dönemi olarak tanımlanması çok da anormal sayılmaz.²⁴⁰

²³⁷ Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 11.

²³⁸ Kemal, *Renan Müdâfaa*, 12.

²³⁹ Cündioğlu, “Ernest Renan ve 'Reddiyeler' 2-3.

²⁴⁰ İbrahim Kalın, “Namık Kemal'le Renan'a Karşı-I”. *Anlayis.net*. (Erişim 30.03.2023).

Namık Kemal Osmanlı Devleti'nin Batı karşısındaki gerilemesini durdurmanın ve ona yeni muhtevayla kalıcı bir içerik kazandırmanın gerekliliğine inanmıştır. O, bunun tek yolunun ise belli ölçülerle kendi geçmişlerini ve varlıklarını koruyarak modernleşmenin yollarını keşfetmekten geçtiğini düşünmüştür. Ona göre doğru olan modernite anlayışı Batı'yı taklit ederek ve onların maddi kültürlerinin ürünlerini ithal ederek değil, İslâm'ın özüne bağlı kalarak manevi alanla bütünleşmiş fikre ve öze nüfûz eden karakterde olmalıdır.”²⁴¹ Kalın, bu dönemi şartları içerisinde şöyle değerlendirir:

Namık Kemal'in Renan Müdâfaanâmesi, bu en uzun asrın düşünce dünyası hakkında bize önemli ipuçları bulunduruyor. Gelenek, modernlik, Batı, Osmanlı, İslâm, bilim, akıl, hikmet, milliyet ve milliyetçilik kavramlarının Namık Kemal'in lügatinde ne ma'naya geldiğini merak edenler için de vazgeçilmez bir metin, Müdâfaanâme. Yenik bir medeniyetin asil bir savaşı olan Namık Kemal, Müdâfaanâme'de sadece Renan'ın ırkçı ve pozitivist saldırılarına cevap vermekle kalmaz; aynı zamanda yeni bir modernite tanımı yapmaya çalışır. Tıpkı Afganî ve dönemin diğer İslâmcı düşünürleri gibi, o da Avrupa'nın Aydınlanmacı ve seküler modernleşme modeline karşı çıkar. Bunu, sadece Osmanlı ve İslâm milletleri için değil, insanlık için bir sapma olarak görür. Bu yüzden Renancı pozitivismi ve seküler bilim anlayışını şaşkınlık ile karşılayıp bütünüyle reddeder. Şerif Mardin'in zannettiğinin tersine Namık Kemal, Renan'ın mesnedsiz iddialarını anlamadığı için değil; bilakis Renan'ın bu argümanlarla nereye varmak istediğini gördüğü için bu iddiaları köklü bir şekilde reddeder.²⁴²

İşte tam bu noktada daha önce de ifade ettiğimiz gibi Renan'ın konferansının ana fikri bilindiği üzere İslâm'ın bilime karşı olduğu iddiasıdır. Nitekim bu konu, o günden itibaren pek çok kişi tarafından ele alınmış ve bunun doğru olmadığı savunulmuştur. Namık Kemal de bu fikre şiddetle karşı çıkmıştır. Namık Kemal meşhur “*Renan Müdâfaası*” adlı Reddiyesi ile (1884) Renan'ın iddialarının mesnetsiz olduğunu, gerçeği yansıtmadığını ileri sürmüş, onun görüşlerinin tutarsızlığını göstermek için tarihten örnekler getirerek, aklî ve naklî delillerle çürütmeye çalışmıştır.²⁴³ Namık Kemal Ernest Renan'ın İslâm'ın dogmatik bir din olduğu ve bu dinde bilim ve felsefeye yer olmadığı

²⁴¹ Emine Yiğit, *Modernite Eleştirisi ve Namık Kemal'in Dini ve Siyasi Görüşleri* (Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 2.

²⁴² Kalın, *Namık Kemal'le Renan'a karşı-I*.

²⁴³ İlk nüshası olması münasebetiyle atıf ona yapıldı. Namık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, haz. M. Fuad Köprülü (Ankara: Milli Kültür Yayınları, 1962).

şeklindeki iddiasını da İslâmiyet'in bizzat kendisi ile bağdaşan bir görüş olmadığını naslardan hareketle çürütmeye çalışmıştır.

Tarihte birçok savunma yani Müdâfaa örneği bulunmaktadır. Bunlar arasında en sık bilineni Sokrates'in, ona idam cezası veren Atinalılar karşısına vermiş olduğu savunmadır. Namık Kemal'in Renan savunması ve Necip Fâzıl'ın Müdâfaalarım isimli eserleri de bu konuda örnek teşkil edebilmektedir. Savunma bir taraftan geleneksel "Reddiye" geleneğini devam ettirirken, bir taraftan da belgelere dayanarak diyalektik bir sistem içinde, açığa çıkarılan görüşlerin yanlışlanmasını temel almaktadır.

Renan, 1883 yılında Sorbonne'da ünlü "İslâm ve Bilim" konuşmasını yaptıktan sonra Namık Kemal, Atullah Bayezidof ve Cemalettin Afgâni şeklindeki dönemin öne çıkan isimleri Renan'a reddiyeler ve cevaplar yazmıştır. Bu Konferansa verilen cevapların bir kısmı sert bir şekilde yazılırken bazıları ise daha yumuşak ve diplomatik bir dil kullanılarak yazılmıştır. Cemalettin Afgâni'ye ait olan cevap, bahsi geçen "Diplomatik" dile bir örnek olarak gösterilebilmektedir.²⁴⁴

Namık Kemal, Renan'ın bu saldırgan tutumuna karşı kendisini tutamayarak kalemine sarılır ve Renan'a cevap vermeyi kendi ruh ve fikir dünyası açısından bir borç bilir. "Namık Kemal, her ne kadar yaşadığı çağda şiir ve romanlarıyla daha çok edebiyatçı yönüyle adından söz ettirmiş olsa da esasında o, İslâm düşünce geleneğinden haberdar, dinî bir bilgi birikimine sahip, Allah'a ve Peygamber'ine samimi duygularla bağlı bir mü'min ve düşünürdür."²⁴⁵ Bu açıdan Müdâfaanâme'nin Namık Kemal'in eserleri arasında özel bir yerinin olduğunu söylemek mümkündür. Kalın'ın ifadesine göre "Öyle ki Namık Kemal Müdâfaanâme'yi adeta bir 'ibadet hükmünde' kaleme aldığını söyler. Bu ifadeleri kullanan bir Osmanlı mütefekkirinin fikir asaletiyle karşı karşıya kaldığımızı görmekteyiz: Orduları her cephede mağlup düşmüş fakat aklı ve vicdanı hâlâ ayakta bir medeniyetin çocuğu olarak ayakta duran bir Namık Kemal görüyoruz."²⁴⁶ Bu durum Osmanlı mütefekkirlerinin mesele İslâm olunca ne derece asil duruşlarının harika bir örneğini göstermektedir. Renan Müdâfaası, Avrupa devletlerinin Osmanlıya karşı

²⁴⁴ Cemâlettin Afgânî, "Renan'a Cevap", Bkz. Alaeddin Yalçınkaya, *Cemaleddin Efgâni*, (İstanbul: Sebil Yayınları, 1995), 169-178.

²⁴⁵ Şahin, *Namık Kemal'in Din Anlayışı ve Oryantalizmle Mücadelesi*, 320.

²⁴⁶ Kalın, *Namık Kemal'le Renan'a karşı-I*.

yürütmüş oldukları bu amansız mücadele içerisinde matbuat lisansı ile bizi mağlup etmek isteyenlere karşı da güçlü ve kuvvetli kalemlerin varlık göstermesi demektir.

Namık Kemal'in Müdâfaa'sı kültürel, bilimsel ve tarihsel verilerden hareket eden, bazı yerlerde sert bir ifade kullanılan eleştirel bir yazıdır. Müdâfaa'nın yazılış amacı serüveni hususunda ise Namık Kemal'in mektuplarında aydınlatıcı bölümler bulunmaktadır. Renan'ın konferans vermiş olduğu tarihte "*Midilli Mutasarrıfı*" olan Namık Kemal, Menemenli Rıfat Bey'e yazmış olduğu 7 Temmuz 1883 tarihli mektubu ile Renan'ın konferansta belirttiği konulara cevap vermeye yönelik girişim yaptığını söylemiştir. Namık Kemal, Renan'ın konferansından yaklaşık üç ay sonra cevap yazmaya başlamıştır. Savunmasının süreciyle alakalı olarak Mustafa Asım Bey'e yazmış olduğu 20 Temmuz 1883'teki mektubunda şu bilgileri vermektedir: "*Ernest Renan, İslâmiyet'in maârife mâni olduğuna dâir bir hutbe irâd etmiş; risâle şeklinde de basılmış. Bihevli "İlahi Teâla ekser delillerimi gene Fireng kitaplarından ve hattâ kendisinden alarak onu gönlümün istediği gibi tepeliyorum.*"²⁴⁷

Aynı şekilde Rıfat Bey'e yazmış olduğu farklı bir mektupta savunmayı (Müdâfaayı) bitirdiği zaman Padişah'ın huzuruna sunacağını söylemiştir. Ancak 6 Kasım 1883'te ise savunmayı beğenmediğini ve yayımlamak istemediğini söyler.²⁴⁸

Tarihçi, romancı, tiyatro yazarı ve şair özelliği ön planda olan Namık Kemal'in savunmayı yazdığı esnada başka bir yönü ile karşılaşmaktayız. Savunmada İslâm'ı savunan düşünür ve araştırmacı kimliği olan bir Namık Kemal ile karşılaşmaktayız. Bu Namık Kemal, yabancılaşmaya maruz kalmamış, kendi kültür penceresinden bakabilen, bunun çağın gereklerine uygun şekilde savunusunu gerçekleştirebilen aydın bir yapısı bulunmaktadır. Korlaelçi'nin söylemi ile Renan'ın "*ilmi olmayan hakikat dışı ithamlarını*" teker teker ele almış ve çürütmeye çalışmıştır.²⁴⁹ Namık Kemal'in bu uğraşısı sadece basit bir savunma olarak görülmez; aynı zamanda bir uygarlığın savunmasını ve bir zihniyet yapısının eleştirisini de yapmaktadır.

²⁴⁷ Kemal, *Mektuplar III*, yayına haz. Fevziye Abdullah Tansel (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1973). 299-300.

²⁴⁸ Kemal, *Mektuplar III*, 299-300.

²⁴⁹ Murtaza Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*, (Ankara: Hece Yayınları, 2002), 121.

2.2.3. Namık Kemal'in Müdafâa'da Renan'a Karşı Cevapları

Çalışmamızın bu kısmında din-bilim ilişkisi bağlamında İslâm'ın terakkiye mâni olduğu konusu üzerinden Renan'ın üstü kapalı veya imalı bir şekilde ifade ettiği, bir kısmı muasırı olan oryantalistlerce dile getirilen ve bugün hala gündemde tutulmaya çalışılan iddialar ve Namık Kemal'in Müdafâasında bunlara verdiği cevapların içeriği üzerinde durulacaktır. Kemal'in konferansa mukabil kaleme almış olduğu müdafâa konularını sırasıyla hangi noktalar üzerinden ona cevap verdiğini tek tek ele almaya çalışacağız. Namık Kemal savunmanın girişinde önemli bir hususa değinmiştir. Renan yüzyıllar boyunca papazlar, özellikle Engizisyon tarafından yapılmış olan çirkin işkenceleri eleştiri konusu yaparak, her kötülüğü dinin etkisine bağlamak isteyen bir tavır sergilemiştir. Renan'ın vermiş olduğu konferansta üzerinde durduğu temel konular şu şekildedir. Bunlar:

1. Din karşıtlığı özelinde İslâm karşıtlığı ve İslâm hakkında eksik bilgi
2. İslâm'ın felsefeye ve bilime katkıları hususunda önyargılı tutumdur.
3. Renan'ın Müslümanlar hakkındaki dini taassup ve fanatiklik iddiası
4. Müslümanların diğer din mensuplarına bakışı
5. İslâm'ın milliyetçilik fikrine bakışı ve Arap karşıtı görüşlerine cevabı
6. İslâm'ın bilime mâni olduğu düşüncesi

Namık Kemal, reddiyesinde eleştirilere başlarken savunmanın çeşitli paragraflarında bahsi geçen bu konulara dikkat çekmektedir. Bu sayede şunu anlatmak istemektedir: Anlatılan bu özellikler bir bireyde toplandığı zaman, bu kişinin bilim ve İslâm konusunda neler konuşabileceği tahmin edilebilir. Namık Kemal'e göre bu yetersizlik hali sadece Renan'da değil, Doğu ilimlerinde intisap etmiş ve böyle tanınmış olan bireylerde görülmektedir. Bu noktayı ünlü Osmanlı tarih bilimcisi "*Hammer*"den ve *D'Herbelot'dan*"²⁵⁰ yaptığı alıntılar ile örnekleme yapmaktadır.²⁵¹

Adı geçen eserde Namık Kemal, Renan'ın "İslâm ve Bilim" konferansında ortaya koymuş olduğu görüşleri kapsamlı bir şekilde tartışmıştır. Bu görüşleri reddeden bazı karşıt fikirler ve kanıtlar ortaya koymuştur. Namık Kemal'e göre Avrupa'da İslâm hususunda araştırma gerçekleştirilen bireylerin, Hıristiyanlığa inansa da inanmasa da konuyu tarafsız

²⁵⁰ Barthelemy d'Herbelot (1623-1695). Fransız Doğu Bilimci. Bk. Namık Kemal, Renan Müdafâanamesi (Ankara: Akçağ yay. 2018), 15.

²⁵¹ Kemal, *Renan Müdafâanâmesi*, 13-16.

bir biçimde inceleyebilmeleri imkansızdır diye düşünür.²⁵² Kalın, Namık Kemal'den iktibasla şöyle ifade eder; “Yani Batı’da İslâm’ı çalışanlar ya Hıristiyandır ya da Hıristiyanlığa karşıdır. Hıristiyan olan, dinî önyargılarından dolayı İslâm’ı anlamaz. Din karşıtı olanlar ise zaten hiçbir dini sevmedikleri için İslâm’dan nefret ederler. Netice itibarıyla müsteşrikler aslında bilim üzerinden İslâm’a olan saldırılarında boş bir sevdanın peşinde koşmaktadırlar.”²⁵³ Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere aslında Renan ve diğer müsteşrikler de bu konuda tarafsız bir tutum sergileyemediklerinden dolayı meseleye bilimsel bir şekilde bakamazlar. Renan herşeyi bilime dayandırdığı halde bu meselede ciddi bir yanlgı içerisindedir.

Kemal aynı zamanda yanında yeterli miktarda kitap olmadığından dert yanarak bu hususta konferans sahibinin ortaya attığı iddiaların içinde yine kendi cevapları bulunduğu bahsederek büyük bir tezat içerisinde olduğunu da belirtmektedir.

İslâmiyet'in bilime ve eğitime engel değil, bilakis eğitimci ve bilimden yana olduğunu ispat etmek için, yanımda yeteri kadar kitap mevcut olmadığına üzülüyorum. Bununla birlikte, konuşma sahibi, kendi davasının batıl olduğuna yine kendi sözlerinde o kadar çok delil toplamıştır ki, şu cevabı yazabilmek için başka kitaplara müracaat mecburiyeti kalmamıştır.²⁵⁴

Bundan sonra Namık Kemal'in “Reddiyesi’nde” bulunan iddialara verdiği cevapları maddeler halinde tahlil etmeye çalışacağız:

2.2.3.1. Birinci Reddiye: Renan’ın Dinlere ve İslâm’a Bakış Açısı ve Eksik Bilgisine Cevap

Savunmasının ilk bölümünde iddialarına yanıt vermeden önce Ernest Renan'ın kısa bir biyografisini veren Namık Kemal, bu eseri yazma amacını, Renan’ın içine düştüğü çelişkileri açıklamak için hayatındaki çalkantıları ve yaşadıklarını delil olarak gösterir. Namık Kemal, risalesine Renan’ın hayatını kısaca anlatarak başlar. Renan bir papaz olarak yetiştirilir. Sami dillerini öğrenir, Hz. İsa hakkında büyük yankıları olan ve bugün hala tartışılan bir kitap yazar. Ancak yaşadığı dönemin düşünce akımlarından etkilenerek din karşıtı bir tavır almıştır. Namık Kemal’in deyimiyle “her fenalığı dinin tesiratına hamletmek isteyen ve her dini bir meziyette kıyas eden gulat-i münkirînden” biri haline

²⁵² Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 16.

²⁵³ Kalın, *Namık Kemal’le Renan’a Karşı-I*.

²⁵⁴ Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 11.

gelir. “Bu kısa yaşam öyküsü, Namık Kemal'in geliştireceği iki karşı savın temelini oluşturur. *İlk argüman*, Renan'ın aslında diğer Oryentalistler gibi Arapça bilmediği ve İslâm kültürü hakkında eksik bilgiye sahip olduğudur. *İkincisi*, Renan'ın ilmî ve fikrî kariyerine hâkim olan din karşıtı söylem, İslâm kültürü üzerine “bi- tarafane” yani tarafsız bir çalışma yapmasına izin vermez. Namık Kemal bu kanaatinde o kadar iddialıdır ki Renan'ın yanısıra Osmanlı Tarihi müellifi ünlü Hammer'i bir başka örnek olarak zikreder ve “*Diyanet-i İslâmiyye mebhasine atf-ı mekal edince, Şark'a dair bir kitap okumayan ecnebler kadar ve fakat onlardan daha garip bir vukufsuzluk göster(diğini)*” söyler.²⁵⁵ Namık Kemal her ne kadar bilim ve düşünce bakımından Renan'a karşı yetersiz görülebileceğini ifade etse de mesele İslâmiyet olunca onların bu alanda yetersiz oldukları aşikardır, der. Yine iyi Türkçe bilmesine rağmen Hammer'ın Osmanlı Tarihi kitabından 400 ve 401. sayfalardan alıntı yapan Namık Kemal, öğle namazının güneşin zeval noktasına geldiğinde kılınmadığını bunun nedeninin bu vakitte “Şeytan'ın güneşi iki boynuzunun arasına alarak âlemlerin sultanının tacı olmak itibarıyla gururlu ve kibirli bir şekilde başına giydiği, fakat Allahü Ekber sadasını duyduğunda bıraktığı” bilgisinden bahs eder. Halbuki hiçbir hadis-i şerifte böyle bir ifadenin bulunmadığını hatta bunu ima eden bir harf bile olmadığını, bu vakitte namaz kılınmamasının vakit girmeden önce hiçbir namazın eda edilmediğini söyler. Bu bilginin Hammer tarafından kullanılması bir “maskaralık” ve “cahilliğin en son derecesi”dir,²⁵⁶ der. Boynuzlu Şeytan bazı kiliselerde görülüyor ise de, İslâm kitaplarının hangisinde Şeytan'a öyle bir hayvan şekli verildiği görülmüştür diyen Kemal, bu tarihle ilgili bir konu olmasa da Hammer'ın İslâmiyet hakkındaki bilgisizliğini ortaya koymuştur. Sultan 4. Murat, Sultan İbrahim ve Sultan 4. Mehmed çocukluk zamanlarında “hırs, sefahet, isyan ve boynuzlu kötülük şeytanları zeval vakti güneşi boynuzlarıyla tutup başına giymişti” diyen bir Osmanlı tarihçisi de yoktur. Kaldı ki böyle bir bilgi Osmanlı tarihçileri tarafından dile getirilmiş olsa bile bu bir inanç olmasını gerektirmez.²⁵⁷

İslâm hakkındaki bilgisizliğin ve cahilliğin bir başka örneği de Avrupa'da Doğu Dilleri ve İslâmi ilimlerle uğraşanların en büyük kaynaklarından biri olan ünlü D'Herbélot'un “El-Kur'ân” başlıklı yazısıdır. D'Herbélot bu makalesinde Müslümanları “Peygamberlerine tapan Müslümanlar” olarak tanımlamaktadır. Aynı zamanda Kur'ân'ın

²⁵⁵ Kalın, *Namık Kemal'le Renan'a Karşı-I*.

²⁵⁶ Kemal, *Renan Müdâfaa*, 13-14.

²⁵⁷ Kemal, *Renan Müdâfaa*, 14.

çok yüceltildiğini belirten yazar, yaratılışın başlangıcında Allah'ın Kur'an'ı insanlar için yazdığını ve onu yedi kat gökten birine emanet olarak koyduğunu söylemiştir. Hz. Muhammed'e (s.a.s.) Cibril (a.s.) tarafından bir sûrenin getirildiği bilgisinin hiçbir Müslüman tarafından verilmemekle beraber, İslâm âleminde böyle bir inancın olmadığını söyler. Avrupa'da araştırmacıların böceklerin cinsini ve türlerini belirlemek için ömürlerini vererek hayale gelmeyecek çalışmalar yaptıkları halde bu meselede bilgisizce davranmalarını eleştirir. Yine bin üç yüz yıldır İslâm âleminde yazılmış bu kadar eser olmasına rağmen ve Avrupalı bilim adamlarının da bunlardan bilgi sahibi olmamasına da hayret etmektedir.²⁵⁸

Avrupalıların bilgi olmadan fikir sahibi olmalarının sebebini ise Hıristiyanların bu incelemelerinde nesnel gerçeklik ile kendi fikir ve düşüncelerini birbirinden ayırt edememeleridir. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi onlar İslâm dinini araştırırken ellerine geçirdikleri kitapta eksik ve kusur bulmak için saldıracak yer ararlar. Ancak Müslüman âlimler, Hıristiyanlık dinini incelediklerinde, tarafsız ve hakikati ortaya çıkartan yönleri ile ele alırlar. Avrupalı bilim adamları arasında inançsız olanlar, tüm dinleri insan fikirlerinin en ağır esaret zinciri ve bilimsel ilerlemenin önündeki en güçlü engel olarak görüyorlar. Bu fikirleri onları bu hususta hiçbir meşakkate katlanmaktan alıkoymaz. Bu da onların hakkaniyetli davranmadıklarını bize gösteriyor.

Müslümanların kendileri dışında olan insanlara küçümseyerek bakma düşüncesi Avrupalıların yaygın olarak kabul ettiği bir görüştür. Namık Kemal, Renan'ın dinî taassup ve fanatizm iddiasına cevap verir. Renan'ın iddiasına göre bu taassup İslâm toplumlarında bir dinî kibrin doğmasına yol açar ve Müslümanlar diğer din mensuplarını hakir görme düşüncesindedir.

Müslümanların eğitim, bilim ve felsefe ile ilgilenmediklerine karşılık Namık Kemal, Renan'ın Müslümanların çocuklarının on-on iki yaşından sonra İslâm'ı öğrenmeleriyle birlikte tutucu olmaları iddiasına cevap verir. Namık Kemal ise insanların inandıkları dini yüce görmelerinin sadece Müslümanlara has bir özellik olmadığını aynı düşünceye diğer din mensuplarının da sahip olduğunu söyler. Hangi inanç olursa olsun insanların kendi inandıklarını diğer inanç sistemleri ile eşit ya da daha aşağı görmesinin mantıksızlığı üzerinde durur. Renan'ın meseleye bu tarzda yaklaşımı, Namık Kemal için bir zihin

²⁵⁸ Kemal, *Renan Müdâfaa*, 15.

karıştırma düşüncesinden kaynaklanmaktadır.²⁵⁹ Renan konuşmasında bir taraftan Müslümanların kendilerini diğer dinlerin mensuplarından üstün gördüklerini belirtirken diğer taraftan devamında Müslümanların dini uygulamalarının sadeliği nedeniyle kendilerini diğer dinlere göre bir aşağılama düşüncesi meydana getirdiğini belirtir. Namık Kemal'e göre her din kendisinin hak üzere olduğuna inanır ve bunun böyle olması doğaldır. Asıl sorun, bir dinin 'öteki'ne nasıl baktığıyla ilgilidir. Bu noktada Müslümanlar Yahudi ve Hıristiyanları Batılıların İslâm'ı gördüğü gibi göremezler; çünkü "*sair dinler kütüb-ı semaviyyeye müstenid ise, anlar İslâm indinde muhakkar değil mensuhturlar.*"²⁶⁰ Namık Kemal'e göre aslında dini reddetmiş olan Renan'ın Müslümanların diğer dinlere bakış açısından gocunması bir başka garip durum olduğundan söz eder. Renan hem bütün dinleri reddediyor hem de İslâm'ı, diğer dinleri hak saymıyor diye eleştirmesi Renan'ın bir çelişki içerisinde olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Namık Kemal bunlara kısa *iki cevap* verir. Namık Kemal, bu konuyla ilgili olarak Renan'ın konuşmasından şu örneği alıntılar:

Bir Müslüman çocuğu, on, on iki yaşına doğru dinle ilgili konuları öğrenmeye başlayınca, o zamana kadar oldukça uyanık iken birdenbire tutucu olur ve soyut bir gerçek zannettiği şeye sahip olmasından dolayı ahmakça bir böbürlenme ile dopdolu olarak, aslında şairlerin altında bulunan bu hâlden dolayı bir ayrıcalığa sahip imiş gibi kendini bahtiyar bilir. Bu çılgınca gurur, İslâm'ın en esaslı fenalığıdır"²⁶¹ Batı İslâm dinini önemsiz gördüğü için de bu dinin inançlarına dair incelemeleri gereksiz bir uğraş olarak görürler. Onlar için İslâm dini, bazı vahşi toplulukların mezhepleri gibi, eğlence türünden bir uğraştır."²⁶²

Namık Kemal, bu görüşün yanlışlığını Doğu dillerinde bilgi sahibi olmanın kolay olmadığını ve uğraş gerektirdiğini söyleyerek açıklar. Bu konuda en ileride olan Hammer bile "gidi" kelimesini anlayamadığı için kedi olarak yorumladığını delil olarak gösterir. Namık Kemal eleştirilerinin bu ilk bölümünde Ernest Renan'ın söylemlerinden daha çok genel olarak onun sahip olduğu ve Batı'da yaygın olan bakışın yanlışlığını ispat etmeye çalışır. Sadece Renan değil, Doğu'yu ve -özelde- İslâm dinini anlamaktan çok uzak olan bu bilim adamlarının söylediklerinin dikkate alınmayacağı görüşünü ortaya koyar.

²⁵⁹ Kemal, *Renan Müdâfaa*, 17.

²⁶⁰ Kemal, *Renan Müdâfaa*, 24.

²⁶¹ Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 16.

²⁶² Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 17.

2.2.3.2. İkinci Reddiye: Dil ve Arapça Konusundaki Düşüncesine Cevap

Namık Kemal eleştirisinin bu bölümünde Ernest Renan'ın bazı kavramları değiştirip yeniden tanımlamasının yanlışlığına odaklanır. Dil ve Arapça konusunda bilgisizliğine dikkat çeker. Batılı bilim adamları bu konuda zahmetsiz ve tamamen kendilerinin yorumladığı gibi bir öğretiyi içerisindedir. Renan Arapçayı kendi gramer kitaplarından değil kendi istediği gibi bir gramer oluşturarak bildiğini zannettiğini söyler. “Feylesof” kelimesini Renan, felsefe şeklinde ifade eder. Renan tarafından yapılan felsefe yakıştırmasına aynı şekilde karşı çıkan Namık Kemal, bu ifadeyi hem gramer hem zihniyet hem de gerçekler bakımından hatalı olarak değerlendirir. Gramer konusunda müsteşriklerin çok eksik bilgi sahibi olması ve öğrenemedikleri bu diller hakkında kendileri yeni bir dil uydurmasına örnek olarak Namık Kemal, Paris’te katıldığı bir Türkçe dersini misal verir. Buna göre derste geçen birkaç Türkçe kelimeyi duymamış olsa başka bir dil olduğunu zannettiğinden bahseder. Bu dil eksikliği, anlamadıkları her şeyi gevezelik olarak görmelerine neden olur. Bilmedikleri bir dilde yazılmış bir eseri yüzeysel incelemeleri, bu eserler hakkında söylemlerini geçersiz hale getirmektedir. Namık Kemal, Avrupa’da İslâm dillerini gerçekten bilen ve öğrenen bilim adamlarının da olduğunu söyleyerek hakkaniyetli bir duruş sergiler. Ancak bunların bilmeyenler gibi İslâm dinini kötülemek için eser yazmadıkları tespitini yapar. Ernest Renan, dil eksikliğinden dolayı bilmediği bir dilde yazılan eserleri anlayamamış ve düşman olmuştur.²⁶³ Bu tarz bir yaklaşım, İslâmiyet’in düşünce şekline aykırıdır. Renan’a göre feylesof, kafir ve zındık kelimesi kadar kötü bir unvan olmakla birlikte cezası genelde işkence ve ölüm olduğunu belirtir.²⁶⁴ Ancak Müslümanlar, Felsefe ile ilgili kitaplarını camilere kadar sokmuş, orada bile felsefe eğitimiyle uğraşmışlardır ki bu da başka bir gerçektir. Namık Kemal bu bölümde henüz kitabın içeriğine geçmeden bu kadar hatanın olmasını gerek Ernest Renan’ın gerekse akranlarının mahiyetlerini gösterdiğini söyleyerek konferansın içeriğine geçer.

²⁶³ Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 18.

²⁶⁴ Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 19.

2.2.3.3. Üçüncü Reddiye: Kavimlerin Aynı Özellikte Kalmadığı Düşüncesine Cevap

Müdâfaa'nın üçüncü savunmasına baktığımızda Müslümanların eğitim bilim ve felsefe ile ilgilenmediklerini başka bir açıdan değerlendirir. Renan, konferansına bazı kavramlardaki karışıklığı gidererek başlamak istemektedir. Namık Kemal bu isteğin nereden kaynaklandığına dair açıklamalarını genel olarak ilk bölümde dile getirir. Burada biraz daha ayrıntılı bir şekilde meseleyi ele alır. "Kavimlerin hep aynı özellikte kalmadığı" düşüncesi ile söze başlayan Renan'ın bu yaklaşımını Namık Kemal, alaycı bir şekilde eleştirir. Bu herkesin bildiği bir gerçek olmasına rağmen Renan bunu kendisi keşfetmiş gibi dile getirmektedir. Arap bilgi ve kültürü, Arap Medeniyeti, Arap bilgeliği ve felsefesi ve Arap sanatları, İslâm bilimleri, İslâm Medeniyeti ifadelerinde var olan karışıklığı gidermek düşüncesi, Renan'ın bu kavramları kendi istediği gibi yeniden tanımlayarak bir bütünlük oluşturması isteğinden kaynaklanır. Bu kavramlardaki karışıklık Renan'a göre zihinlerde birtakım karanlık fikirler ve buna bağlı olarak ağır hatalar doğmasına neden olmaktadır. Böyle bir karışıklıktan bahseden Renan, bu savını ispat etmek için herhangi bir kanıt göstermez. Namık Kemal, onun bir delil ortaya koymamasını garip karşılamamak gerektiğini, Batıların delile dayanmayan iddialarında sadece "Ben söylüyorum." diyerek kendi söylediklerini tartışmasız gerçek olarak kabul ettiklerini belirtir.²⁶⁵ Renan delil göstermediği konularda İslâm dininin soyut öğretilerinin Doğu insanları için yeterli olduğunu bunun nedeninin ise bu kavimlerin zihinsel yetersizlikleri olduğunu söyler. Kemal bu durumu şu şekilde açıklar:

Zamanımızın ahvâlinden biraz malûmatı olan zevâtın kâffesi memalik-i İslâmiyenin tedenniyât-ı hâzırasıyle, tahsil ve terbiyelerini mücerred İslâmiyet'ten istinbat eden akvâmın kabiliyyât-ı zihniyece hiç hükmünde olduğunu vâzihan müşahede etmektedirler. Şark ve Afrika taraflarında olanlar, bir mü'min-i sahihin fikrini tahdid eden ve başını ihata ile fûnûna daima mesdûd ve bir şey öğrenmek veya bir fikr-i cedide açılabilme kabiliyetinden mahrum eyleyen bir nevi demir daire içinde mahsurdurlar.²⁶⁶

²⁶⁵ Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 20.

²⁶⁶ Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 72-73. Bu kısımlar aynı eserin orijinalinin latince kısmından alınmıştır. O yüzden sayfa sayısı değişmektedir.

Namık Kemal, Renan'ın bu açıklamalarını saçma bularak, bu düşüncelere okuyan birinin olmasını düşünmek bile Renan'ın zayıf bir güven içinde olduğunun göstergesidir. Namık Kemal, Renan'ın İslâm dünyasında her türlü eksiklik ve imkansızlıklar içinde yetişmiş insanların her zaman hakim olmasını açıklayamayacağı gibi Müslümanların böylesine demir bir halkayla kapatıldıklarına dair en ufak bir kanıtta yoktur, der.

Renan konferansında, Müslümanların eğitim, bilim ve felsefeyle ilgilenmedikleri, İslâm'ın felsefeyi, eğitimi ve bilimi yok ettiğini sık sık dile getirir. Namık Kemal bu görüşüne şöyle cevap verir: “Peki, eğer durum bu söylenen gibiyse, İslâm kültürü içinde ortaya çıkan bilimsel, felsefi ve eğitimsel başarılar nasıl izah edilecektir? Yaklaşık 500 yıl süren bu başarı İslâm'la açıklanmayacaksa neyle açıklanacaktır?”²⁶⁷

2.2.3.4. Dördüncü Reddiye: Müslüman İlim Adamlarının Tabiat ve Matematik İlmi ile Uğraşmasına Cevap

İslâm toplumlarının bilim ve felsefe ile ilgilenmediklerini söyleyen Renan'ın matematik ve tabiat ilimlerine ilgi duyanların İslâm'dan uzaklaşmış olan kişiler olduğu iddiasını ele alır. Müslüman ilim adamlarından tabiat ve matematik gibi ilimlerle uğraşanların İslâm dininden uzak olmak bir yana herkesten daha sağlam bir inanca sahip bulunduğunu belirten Namık Kemal, bunun nedenini örnek olarak aldığı ilim ve fenne dair Kur'ân'dan alıntılacağı âyeti gösterir. Örnek olarak gösterdiği âyetleri aşağıya alıyorum:²⁶⁸

Birinci âyet: “Güneş de kendi mustakarrında (mahrekinde) devr ve hareket eder.

Bu, aziz ve Alim olan Allah'ın, takdiridir.”²⁶⁹

İkinci âyet: “O sıkıp yağdıracı bulutlardan bol bol akıcı bir su inzal eyledik.”²⁷⁰

Üçüncü âyet: “Sizi çift çift (Erkekli, dişili) yarattık.”²⁷¹

Kalın'ın ifadesiyle Müslümanlar fizik ve matematik gibi ilimlerden uzak kalamazlar; çünkü Kur'ân evrendeki nizam ve ahengi mufassal bir şekilde anlatır ve müminleri bu konularda tefekkür etmeye teşvik eder.²⁷²

²⁶⁷ Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 26.

²⁶⁸ Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 21.

²⁶⁹ el-Yasin Suresi, 36/38.

²⁷⁰ en-Nebe' Suresi, 78/14.

²⁷¹ en-Nebe' Suresi, 78/8.

²⁷² Kalın, *Namık Kemal'le Renan'a Karşı-II*.

2.2.3.5. Beşinci Reddiye: Müslümanların Kendilerini Üstün Görmesi ve Milliyetçilik Meselesine Cevap

Savunmanın devamında müslümanların kendilerini üstün görmelerine ve milliyetçilik meselesine cevabını verirken, İslâm'ın eğitim, bilim ve felsefeye engel olmadığı hususunu söyleyerek iddiasına şu açıklamayı getirir. Renan'ın Müslümanların ilerlemesi ve kuvvetini Cenab-ı Hakk'ın dilediğine verdiği inancı ve bundan dolayı Avrupa dinini aşağı görmesi iddiasına karşı Namık Kemal, burada mantık yürütme yoluna gider. Bunun bir hikmet gereği olduğuna inanmanın nasıl yanlış bir inanç olarak kabul edilebileceğini sorgular. Renan, yüksek makam ve kuvvetin ancak bilgi, kültür ve kabiliyet ile elde edildiğini söylemesi İslâm inancındaki hikmeti yok saymasından kaynaklanmaktadır. Renan “bilgi, anlama, güç ve iktidar” denklemini savunurken Namık Kemal, bilginin sadece güç elde etmek için değil hikmet için de elde edildiğini söyler. Bu konu Batı ve Doğu arasındaki bilgi felsefesi arasındaki en temel ayrışmadır. Halbuki Avrupalı bilim adamlarından Descartes, Pascal, Copernic, Galileo'nun bilimle uğraşması bu mantıkla nasıl açıklanabilir? Namık Kemal verdiği bu örneklerle Renan'ın içine düştüğü çelişkiyi anlatır. Bu iddiasında Renan İslâm âleminde hiçbir âlim çıkmamıştır, tarzında bir iddia ortaya atmaktadır. Namık Kemal, Renan'ın bu düşüncesini garabet olarak nitelendirir.²⁷³

Renan, konuşmasında Müslümanların her türlü yüksek makam ve kuvveti, bilimi Allah'tan bildiklerini söyledikten sonra insanların hangi kavimden ve milletten olursa olsun Müslüman olduktan sonra kavmiyetlerini kaybettiklerini Müslüman kimliği altında toplandığını iddia eder. Namık Kemal'e göre ise milliyetçilik meselesi İslâm'ın bünyesinde yeni bir biçim ve muhteva kazanmıştır. Kur'ân'ın nasları²⁷⁴, milletleri birbirini tanıma ve kaynaşma için bir vesile yaparken câhiliye adeti olan kavmiyetçiliği yasaklamıştır. Namık Kemal bu ikisi arasında nasıl bir bağ kurulduğunu sorguya tabi tutar. Namık Kemal, bu birbirinden tamamen kopuk iki meselenin Renan tarafından sebep-sonuç ilişkisi içerisinde sunulmasını değil kitlelere hitap ederken söylenen bir söz olarak, uykuda iken sayıklayan birisinin bile böyle saçma bir şeyi dile getiremeyeceğini ifade eder.²⁷⁵ Kaldı ki hangi din olursa olsun o dinin mensupları için önce dinleri daha

²⁷³ Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 27.

²⁷⁴ “Ey insanlar! Sizi bir erkekle bir kadından yarattık. Hem de sizi şubeler ve kabilelere ayırdık ki, birbirinizi tanıyasınız. Şüphesiz ki, Allah katında en şerefliiniz, takvaca en ileride olanınızdır.” el-Hucurât Sûresi, 49/13.

²⁷⁵ Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 25.

sonra kavmiyetleri gelmektedir. Kalın'a göre bir Osmanlı Müslümanı olan Namık Kemal için bunda şaşılacak bir şey yok der. Kalın makalesinde: "Bilakis İslâm'ın ümmet ideali etrafında küresel bir toplum inşa etme gayreti, onun için milliyetçilikten daha ileri bir düzeye işaret ediyor. Fakat Renan'ın görüşünü kabul etsek bile; Namık Kemal, İslâm milletlerinin millî hasletlerini bütünüyle yitirdiğini söylemek tarihen mümkün değil. Bu yüzden "İslâmiyet'e dahil olan akvamın hemen kaffesi, hangisine sorulsa, İslâm sıfatını, mesela Çerkes veya Efgan unvanına takdim eder ki bu tercih, edyan-ı saire mu'tekidlerince dahi caridir."²⁷⁶ Namık Kemal burada Renan'a yönelttiği soruda İslâm dininin insanları uyuşturan kavmiyetçilikten uzak tutmuş olmasını ya da tamamen kavmiyetçiliği ortadan kaldırmış olmasının ne zararı olduğunu sorgular. Buradan da Namık Kemal'in milliyetçiliği insanı uyuşturan bir düşünce olarak gördüğü anlaşılmaktadır.

Namık Kemal Müdâfaaname'nin ilerleyen sayfalarında, İslâm, milliyet ve milliyetçilik konusunu etraflıca ele alır. Renan'ın Arap karşıtı ırkçı söylemine karşılık bir milliyet olarak Arapları açıkça savunur. Bu konuyla alakalı Kalın'ın değerlendirmelerine bakalım olursak;

Renan'ın İslâm kültür tarihiyle ilgili temel iddiası, İslâm tarihindeki bütün kültür ve bilim eserlerinin hassaten Arap ve Müslüman olmayan kişiler tarafından vücuda getirildiği idi. Renan "Arap kafası"nın bilim ve felsefeyi anlamaktan "fıtraten kabiliyetsiz" ve aciz olduğunu söyleyecek kadar ileri gitmişti. Bir Osmanlı aydını olarak Namık Kemal, bu iddialara karşı milliyet meselesini bir kenara bırakır. Daha doğrusu onu tersinden ele alarak "kavm-i necib-i Arab"ı, İslâm enternasyonalizminin bir uzvu olarak takdim eder ve savunur. Diğer eserlerinde ve hassaten Celaleddin Harzemşah'ta yaptığı gibi, Namık Kemal ittihad-ı İslâm (Pan-İslâmizm) fikrini, seküler Avrupa milliyetçilik ülküsüne karşı bir alternatif olarak sunar.²⁷⁷

2.2.3.6. Altıncı Reddiye: İran Meselesine Cevap

Namık Kemal'in Müdâfaa'nın devam eden kısmında Renan'ın konferansında, İslâm'ın bilime ve felsefeye engel olduğu düşüncesinde farklı bir alan açtığını görmekteyiz. İran meselesi. İran'ı İslâm âleminde ayırarak bu farklılık sebebiyle ilim ve sanatta daha önde oldukları iddiasını dile getirir. Renan konuşmasında İran'a ayrı bir önem gösterdiği

²⁷⁶ Kalın, İbrahim, *Namık Kemal'le Renan'a Karşı-I*.

²⁷⁷ Kalın, *Namık Kemal'le Renan'a Karşı-I*.

anlaşılmaktadır. Gerçekten de Renan'ın yaptığı konferans süresince İranlıları eleştirilerinin merkez noktasından çıkarmak adına büyük bir uğraş verdiği görülmüştür. İranlıları ayırmış, İslâm dünyasından farklı bir bölüme yerleştirmiştir. Bunu İranlıların “*Müslüman olmaktan ziyade şii*” olmaları ile ilişkilendirmiştir. Bu sebeple milli duyguları kaybolmamış, felsefeye ve bilime çok daha fazla zaman ayırmışlardır. Namık Kemal ise bunun sadece İranlılara özgün değil, bütün İslâm dünyasının her yerinde karşılaşılabilecek İslâmî bir inanç şekli olduğunu belirtmiştir.²⁷⁸ İran'da Şiîlik üç asır önce başlarken birçok İslâm ülkesinde İran'dan birkaç asır önce başlar. Kaldı ki Şiîliğin İran'da yerleşmesi için yüzbinlerce insanın kanı dökülür. Bu tarihi gerçekler karşısında Renan'ın ifadelerine karşı Namık Kemal, daha söylenecek bir sözünün olmadığını belirtir. Namık Kemal, Renan tarafından İranlı askerlerin Emeviler karşısında Abbasilere destek vererek, onların üstün gelmelerini sağlamaları ve böylece Dicle ve Fırat arasında bir dönemler Sâsânîler'in oluşturmuş oldukları uygarlığı tekrardan canlandırmaları konusunu “*İslâm bilime engeldir.*” önermesini doğrulamak için kullandığını görünce bunu garipsemiş ve ikisi arasında bir bağlantı kuramamıştır.

Renan'ın Husrev ve Nuşirevan döneminde İranlıların bilimsel bakımdan yüksek bir düzeye ulaştıklarına yönelik bir kanıt sunmadığını belirtir ve şu soruyu sorar:

Birkaç sene Yunan felsefesinden Yararlanmak ve Hint'ten birkaç kitap tercüme ettirmek ile bir milletin ilimde yüksek bir dereceye kavuştuğunu söylemek mümkün müdür? Hangi bilimsel gerekçelere dayalı olarak Sâsânîler'in Arapları geçtiği iddia edilebilir?²⁷⁹

2.2.3.7. Yedinci Reddiye: İslâm Âleminin İlk Yüzyıllarda Bilime Katkısını Kabul Edip Daha Sonra Olmayacağına Cevap

Namık Kemal Renan'ın iddialarını teker teker ele alır. Başka bir iddiasına cevap verir. Savunmanın devamı niteliği olan bu kısımda Ernest Renan, geçmişte İslâm medeniyetinin çok parlak olduğunu, âlimler, hakîmler yetiştirdiğini ve asırlarca Hıristiyanlık âleminin hocası olduğunu kabul eder. Ancak onun iddiası bundan sonraki düşüncedir. İslâm âleminin eskiden olduğu gibi şimdi yeniden neden olmasın tarzındaki bakış açısının yanlış olduğunu düşünür. Aynı zamanda “Doğru olarak İslâm İlimleri veya hiç olmazsa,

²⁷⁸ Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 26.

²⁷⁹ Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 20-30.

İslâm tarafından kabul edilmiş ve benimsenmiş bir ilim var mıydı?”²⁸⁰ sorgulamasını yapar. Renan, bir dönem ilim ve sanatta İslâm âleminin üstün olduğunu kabul ettikten sonra bu geçici üstünlüğün kendince nedenlerini ve kaynaklarını göstermeye çalışır. Bunu yaparken tarihi bilgilerden değil önyargılardan hareket eder.²⁸¹ İslâmiyet’in birinci asrının ilim ve felsefeye en fazla kayıtsız kalındığı dönem olarak tanımlayan Renan, bunun sebebi olarak da “Birkaç asırdır devam eden ve Arapların vicdanını tevhidin çeşitli yolları arasında tereddüte bırakan mezhep çatışmaları.”²⁸² gösterir.

Renan’ı değerlendirirken 19. yüzyıl Müslüman aydınlarının bilim tarihine bakışında önem arz etmektedir. Bu dönemin hâkim tarih anlayışı, bilime farklı coğrafya ve zaman dilimlerinde işlenen, geliştirilen, zenginleştirilen ve böylece farklı aktörlerin elinde ilerleme kaydeden çizgisel bir süreç olarak bakılmaktaydı. Bu anlamda bilim tarihi bir bayrak yarışıdır. Bu yarışın bir döneminde Yunanlılar, sonra Müslümanlar, en son da Avrupalılar bayrağı ellerinde bulundurmıştır.²⁸³ Dolayısıyla önümüzde evrensel ve doğrusal bir (bilim) tarihi tasavvuru var. Kalın makalesinde bu meseleyi Afgani’nin vermiş olduğu cevap ile devam ettirir. Afgani bu konuda net bir fikre sahiptir der:

Garip olan şu ki bugünlerde bizim ulema ilmi iki kısma ayırmış. Birine Müslüman ilmi, diğerine Avrupa ilmi diyorlar. Bu yüzden, başkalarının bu faydalı ilimlerin bir kısmını öğretmelerine engel oluyorlar. Bunlar, (b)ilimin hiçbir milliyet ile alakası bulunmayan kutsal bir şey olduğunu anlamıyorlar. (B)ilimin tek ayırt edici özelliği kendisidir. Her şey (b)ilim ile bilinir ve meşhur olan milletler, bilim sayesinde şöhret kazanırlar. Bilim insanlara değil, insanlar bilime bağlıdır. Bilimin anası ve babası delildir ve delil ne Aristo’dur, ne de Galileo. Hakikat, delilin olduğu yerdedir. İslâmiyet’i korudukları inancıyla bilim ve ilimi yasaklayanlar, dinin düşmanlarıdır. İslâmiyet, bilim ve ilime en yakın dindir ve bilim ve ilim ile İslâm inancının temelleri arasında hiçbir uyumsuzluk yoktur.²⁸⁴

Afgani burada, Avrupa’nın bilim ve kültürdeki “özerklik” iddiasına karşı, evrensel bir tarih tasavvurunu ortaya koyar. 19. yüzyıl İslâm düşüncesinin kilit noktalarından biri burada ortaya çıkar. Modern Avrupa medeniyetinin pek çok kültürü geride bıraktığı doğrudur; fakat Avrupa’nın kültür ve bilim alanındaki başarısı onun öz malı değil,

²⁸⁰ Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 20-30.

²⁸¹ Uslu, “*Namık Kemal Ve Anti-Tez Bağlamında Renan Müdâfaanâmesi*”.

²⁸² Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 20-30.

²⁸³ Kalın, *Namık Kemal’le Renan’a Karşı-II*.

²⁸⁴ Kalın, *Namık Kemal’le Renan’a karşı-II*.

insanlığın ortak mirası olarak görülmelidir. Eğer bilim, medeniyet ve ilerleme, yukarıda tasvir edildiği gibi, bir bayrak yarışı ise, o zaman İslâm dünyasının bu yarışa bir gün yeniden katılmasına mâni olacak zatî bir engel yoktur. Kalın'ın ifadelerinden anladığımız kadarıyla burada Namık Kemal'in iki ana tezinden bahsedebiliriz: Birinci olarak, bilim ve medeniyet tarihi, bir bayrak yarışıdır ve din ve milliyet ötesi bir niteliğe sahiptir. İkinci olarak İslâm tefekkür geleneğindeki ilim kavramı, ana hatlarıyla 19. yüzyıl Avrupa bilimine tekabül eder. Bu anlamda İslâm ne terakkiye manidir ne de bilime.²⁸⁵

Renan'ın diğer bir iddiası ise Bedevilerin şair oldukları ancak âlim olmadıklarıdır. Renan bu iddiasından sonra İslâmiyet'in fikirlerin araştırılmasını ve ayrıntılı çalışmalarını tahrip ettiğine dair başka bir iddiada bulunur. Abbasilerin halifeliği ele geçirmesi neticesinde merkez-i İslâmiyet değişikliğine gider. Bunun sebebinin İran-Sâsâni²⁸⁶ medeniyeti olduğunu iddia eder. İslâmiyet'in bu yüzyılda üstünlüğü kendisinden değil Sâsâni Devleti'nin medeniyetinden kaynaklandığını söyler. İran Şahı Husrev'in Hind'in kitaplarını tercüme ettirmesi ve halkın çoğunluğunun Hıristiyan olması nedeniyle Yunan ilim ve felsefesini bilmeleri bu üstünlüğün asıl nedenidir. Renan Şehnâme'de Rüstem'in köprü yaptırmak için bir Hıristiyan mezhebi olan Nastûriler'den yardım etmesi örneğini gösterir. Abbasiler'in başa gelmesi ile birlikte İran medeniyeti İslâm medeniyeti olarak gösterildiği için bir üstünlük var gibi gözükmemektedir. Bunun böyle olmadığını, Abbasiler'in kurucusu Ebû'l-Abbâs'ın etrafındaki kişilerin İranlı olmasını gösterir. Danışmanlık yapan bu kişiler İslâmiyet'i çok geç ve kanaat etmeyerek kabul eden Bermekîler ve onların etrafında yer alan Hıristiyan olan Nastûrilerdir.²⁸⁷ Renan'ın bu iddialarına karşı önce usul itirazında bulunur. Renan bu bilgileri İslâmiyet'in bilime engel olduğu iddiasını savunmak için vermektedir. Ancak söylenenler bu iddiayı desteklememektedir. İçerik olarak Namık Kemal Sâsânilerin ancak otuz kırk yıl hüküm sürebildiklerini, İslâmiyet'in doğuşu ile durakladığı bilgisini verir. İslâm merkezi Şam'da iken hikmet ve medeniyetin çok gelişmiş olduğunu söyleyen Namık Kemal, madem

²⁸⁵ Kalın, *Namık Kemal'le Renan'a karşı-II*.

²⁸⁶ **Sâsâni İmparatorluğu;** (Sâsâni Devleti veya Sâsâniler ya da İkinci Pers imparatorluğu) Dördüncü İran Hanedanlığı ve ikinci Pers İmparatorluğunun adıdır (224-651). Sâsâni İmparatorluğu, son Arşaklı hanedanı (Partlar) kralı IV. Artabanus'u yenmesinin ardından I. Ardeşir tarafından kurulmuş, son Sâsâni hükümdarı Şehinşah (Krallar kralı) III. Yazdigirt'in (632-651), erken Halifelikle yani ilk İslâm Devleti ile girdiği 14 senelik mücadeleyi kaybetmesiyle sona ermiştir. İmparatorluğun sınırları bugünkü İran, Irak, Ermenistan, Afganistan, Türkiye'nin Doğu bölgesi (Büyük İran olarak bilinen bölge), Suriye'nin bir kısmı, Pakistan, Kafkaslar, Orta Asya ve Arabistan'ın tamamını kapsıyordu. Bk. Çetin, 29.

²⁸⁷ Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 30.

Yunan kitaplarından bu kadar tercüme yapıldıysa İslâmiyet'in neden Yunan medeniyetinden değil de Sâsânîler'in medeniyetinden etkilendiği konusundaki çelişkiyi dile getirir. Renan'ın bu konudaki iddialarını Namık Kemal, delilsiz sadece bir iddia olabileceğini belirtir. İran'ın o dönemde ilmî ve edebî olarak gelişmiş olduğuna dair bir delil de bulunmamaktadır. Bu kadar ilim ve fende ileri bir medeniyetse neden bir köprü yapımı için başka dinin mensuplarından yardım istemiştir?²⁸⁸ diye sorar.

Namık Kemal, Renan'ın söylemlerinin karşısında tam aksi örnekleri verir. Abbasilerden, Sâsânîlerden ve Bermekîlerden verdiği bilgilerin yanlışlığı üzerinde durur. Sâsânîlerin çoğunluğunun Hıristiyan olduğu bilgisi de yanlıştır. Namık Kemal böyle bir bilginin doğru olduğunda bu devletin bağımsızlıklarını Doğu İmparatorluğu karşısında nasıl korumuş olabileceklerini sorgular. Renan'ın Bermekîlerin İslâmiyet'i geç kabul ettiklerini bu inancın sadece görüntüden ibaret olduğunu gerçekte Bermekîlerin Müslüman olmadığını iddia eder. Namık Kemal bu iddiaları ortaya atan Renan'ın bu bilgileri nasıl elde ettiğini merak eder. Çünkü Renan bu konuda herhangi bir delil sunmamaktadır. Tarih kitaplarında böyle bir bilgiye rastlanmadığını söyleyen Namık Kemal, bu bilginin doğru olması durumunda Bermekîlerin böyle bir durumda halk ve diğer devlet büyükleri tarafından lanetleyeceklerini bu işi, kendilerinden on bir asır sonra gelecek Renan'a bırakmalarının söz konusu bile olamayacağını söyler. Bununla birlikte Abbasiler içerisinde Bermekîlerin önemli görevlere gelmeleri de belli bir dönemde olmasına rağmen Abbasiler hüküm sürdükleri dönemde ilim ve sanatta oldukça ilerlemişlerdir. Bu ilerleme Bermekîlerle sınırlı değildir.²⁸⁹ Tarihi olarak nakledilen bu bilgi karşısında Renan'ın söyledikleri delilsiz bir iddiadan ibarettir.

Namık Kemal, Renan'ın İslâmiyet'in ilim ve sanata değer vermediği iddialarına karşı Kur'ân'dan âyetle ve hadislerle karşılık verir. Bu âyet²⁹⁰ ve hadislerin İslâm'ın bilime

²⁸⁸ Uslu, "Namık Kemal Ve Anti-Tez Bağlamında Renan Müdâfaanâmesi", 441-442.

²⁸⁹ Uslu, "Namık Kemal Ve Anti-Tez Bağlamında Renan Müdâfaanâmesi", 441-442.

²⁹⁰ Namık Kemal'in burada zikr ettiği Ayetler: Hikmeti dilediğine verir. Hikmet verilen kimseye çok hayır verilmiştir. Bunu ancak sağduyu sahipleri düşünüp anlar(lar). el-Bakara 2/269, Andolsun biz Lokman'a, "Allah'a şükret!" diye hikmet verdik, kim şükrederse kendisi için şükreder; kim nankörlük ederse Allah zengindir, (onun şükrüne muhtaç değildir), övülmüştür (hamde layıktır). el-Lokman 31/12, Ey îmân edenler! Size: "Meclislerde yer açın!" denildiği zaman hemen yer açın ki, Allah da size genişlik versin! (Size:) "Kalkın!" denildiği zaman da hemen kalkın ki, Allah sizden îmân edenleri ve (hususan) o kendilerine ilim verilenleri derecelerle yükseltsin! Çünkü Allah, ne yaparsanız hakkıyla haberdâr olandır. el-Mücadele 58/11, Yoksa gece saatlerinde secde eden ve ayakta duran (samîmi bir mü'min) olarak ibâdet eden, âhiret (azâbın)dan sakınan ve Rabbisinin rahmetini uman o kimse (kâfir olan kimse gibi) midir? De ki: "Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu? Ancak (selîm) akıll sâhibleri ibret alır." ez-

verdiği önemi ispat etmek için yeterlidir. Âyet ve hadislerle İslâm dininin ilime önem verdiği görülmekte iken Renan'ın dini emirlerden uzaklaşmadıkça Müslümanların gelişemeyeceği iddiasını Namık Kemal “karanlığın gitmesini güneşin batmasına bağlamak kadar saçmalığı apaçık bir maskaralık” olarak nitelendirir. Müslümanların bu âyet ve hadislerdeki emirlere uymamasından doğan geriliklerini, İslâm dinine atfetmek hatadır. Namık Kemal burada hatanın dinde değil dinin mensuplarında olduğunu vurgulamaktadır.

Renan'ın dile getirdiği diğer bir iddiası ise Abbasiler döneminde Bağdat yönetiminin Hıristiyanların elinde olduğu ve Abbasilerin Arapçayı reddederek kaldırmak istediğidir. Namık Kemal, bu iddiaya karşı tarih kitaplarını referans olarak gösterir. Abbasi yönetiminde devlet yöneticilerinin her birinin isimlerinin kayıtlı olduğunu ve bunlar içinde Hıristiyan biri olduğuna dair bir kayıt olmadığını söyler. Abbasilerin halifeliği elinde bulundurduğu bir sırada mensup oldukları dinin dilini reddetmeleri mantıken izah edilemeyecek bir durumdur.²⁹¹ Renan tarihî kişiliklerin de inançlarını sorgular. Bunlardan Hârûn Reşîd, Me'mûn, Seffâh ve Mansûr'un İslâmiyet'e inanmadıklarını iddia eder. Yine tarihi kaynakları referans gösteren Namık Kemal, Harun'un saltanatının çoğunu savaşta ve hacda geçirdiğini Me'mun'un ise tâbi olduğu Mutezile mezhebini öne çıkarmak için baskı ve zorlama yapmasının ve kendisinden sonra evlatlarından birini değil de İmam Rıza'yı veliaht olarak göstermesinin onların inancını ispat ettiği belirtir.²⁹² Renan'ın bu dört halifenin gerçeğe aykırı bir tarzda İslâmiyet'e inanmadıklarını söyleyerek İslâmiyet'in bilim ve eğitime engel olmasını bağdaştırması ise anlamsız, garip ve hafifliktir.²⁹³ Bağdat'a Kayravân'dan gelen bir zâtın “Biz buraya akıl yürütmeler üzerine konuşmak için geldik. Bize Kur'ân ve Hadis'ten çıkarılmış deliller getirmeyiniz ki onlara imanımız yoktur.”²⁹⁴ dediğini söyleyen Renan'ın bu iddiasına karşılık ise Namık Kemal bunu makul şeyleri korumak isteyen devlet adamları olarak açıklıyor. Aynı zamanda, İslâm'daki mezhep çatışmalarını dinin izin verdiği bir şey olarak yorumlamaktadır.

Zümer 39/9, İşte gerçek hükümdâr olan Allah, çok yücedir. (Ey Habîbim!) Sana vahyedilmesi tamamlanmadan önce Kur'ân'(ı okuma)da acele etme! Ve “Rabbim! İlmimi artır!” de!. et-Taha 20/114

²⁹¹ Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 35.

²⁹² Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 36.

²⁹³ Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 37.

²⁹⁴ Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 37.

2.2.3.8. Sekizinci Reddiye: Arapların Ulaştığı Bilim Aşamaları ile İlgili İddiası

Namık Kemal savunmasının devamında bu bölümde, Renan'ın "Arab'ın ulaştığı bilim aşamaları" ile ilgili iddialarını yanıtlar. Arapların filozof kelimesini filizûf demeleri ve bu tabirin ise zındık sözü kadar tehlikeli bir unvan olarak çoğu ölüm ve işkenceyi beraberinde getirdiği iddiası bu bölümde Namık Kemal'in cevapladığı iddialardır. Namık Kemal, Yunanlıların da Sokrat'ı, tevhid inancında bulunduğu için idam ettiğini, İtalyanların Galileo'yu idama yakın işkence ile cezalandırdıklarını, Fransızların Jean Jacques Rousseau'nun "Emile" kitabını yakıp kendisini sorgulayıp tutuklamak istedikleri örneklerini verir.²⁹⁵ Batı'da bu örnekler varken tarihler Araplar içerisinde felsefe ile uğraştığı için idam edilen, işkenceye uğrayan kimse yoktur. Renan, Kind, Fârâbî ve İbn-i Sinâ'nın hayat hikâyelerini bilmesine rağmen bu iddiayı kasıtlı bir şekilde ortaya atmaktadır.²⁹⁶

Endülüslülerin ilimle uğraştıklarını bilen Renan, bu konuda herhangi bir şey söylememeyi tercih eder. Bu, onun bu konuda ne kadar yanlı olduğunun bir göstergesidir. Ernest Renan, iddialarında tarihî bir bilgi ile değil sadece kendi önkabulleri ile hareket eder. Arap felsefesi diye bir kavramın olmadığı gerçekte bunun "Sâsânî ve Yunânî felsefesi" denmesinin doğru olduğunu iddia eder. Namık Kemal, Renan'ın bu konuda çelişkide olduğunu söyler. Arap felsefesini reddeden Renan, Arab bilimi yerine Sâsânî bilimi ya da Sâsânî ve Yunan biliminin karışımı olan bir bilimi mi kabul ettiği net değildir. Namık Kemal'e göre Arapların bilim ve felsefeyi onlardan almış olsa bile kendilerini geliştirmesi mümkün olup olmadığı Renan'a sorulmalıdır. Çünkü Avrupa ilim ve felsefesi Yunanlılardan alınmıştır. Bu durumda onların ilim ve felsefede ilerlemeleri söz konusu değildir.²⁹⁷ Namık Kemal, Renan'ın çelişkili ifadelerini kendi içerisinde kıyaslar.

2.2.3.8.1. İslâm'ın Birinci Asırdan Sonra Felsefeden Uzak Kalması Meselesi:

Önceki bölümlerde Renan'ın İslâm'ın birinci asırdan sonra ilim ve felsefeden uzak kaldığını iddia etmesine karşılık bu bölümde İbn-i Rüşd'ün çalışmalarından bahsetmesi çelişkili bir durumdur. Namık Kemal, Abbasilerin doğuşunu hicrî 132 senesi olduğunu İbn-i Rüşd'ün ise 595 ya da bir rivâyete göre 603'te vefat ettiğini bu iki tarih arasında üç

²⁹⁵ Uslu, "Namık Kemal Ve Anti-Tez Bağlamında Renan Müdâfaanâmesi", 442.

²⁹⁶ Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 39.

²⁹⁷ Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 40.

asırdan fazla bir sürenin olduğunu söyler. Renan, değerlendirmelerinde bu tarihlere dikkat etmez. İbn-i Rüşd'ün hayatı ile ilgili verdiği bilgiler, tarih kitaplarındaki bilgilerle örtüşmemektedir.²⁹⁸ Müslümanların felsefeye önem verdiğini, Miladî 1200 senesinden sonra İslâm âleminde felsefenin tamamen ortadan kalktığı iddiasını da Namık Kemal, İbn-i Sina (öl. 1037) ve İbn-i Rüşd'ü (öl. 1198) örnek vererek çürütür. Çünkü İbn-i Rüşd iki İslâm devletinde başbakanlık ve iki İslâm devletinde baş kadılık yapmış kişilerdir. Bu bilgi felsefenin İslâm ülkelerinde önem verilmediğini değil tam tersi baş tacı edildiğini göstermektedir.²⁹⁹ Fatih Sultan Mehmed'in (öl. 1481) Fatih Camii etrafına inşaa ettirdiği tıp medreseleri ve şerefli ve büyük camilerin her birinde felsefe derslerinin okutulması Kemal'e göre Renan'ın iddialarını çürütmektedir.

Namık Kemal, "Doğu ve Batı dünyasında iki farklı felsefe olduğunu, Renan'ın kastettiği felsefenin Batı öğretisinde olan felsefe olduğuna dair gelebilecek itirazları cevaplar. Renan, iddialarında bu ayrımı yapmadan Arap felsefesinin olmadığından bahsetmektedir. Felsefe kitaplarının yakıldığı, Astronominin ise kible tayini yapacak kadar olduğu iddialarını cevapsız bırakmaz. Doğu'da kitapların yakılıp tahrif edildiğine dair bir bilgi olmamasına rağmen Batı'da Haçlı mutaassıpları, Doğu'da Tatar müşriklerinin kitap yakıp tahrif ettiği bilinmektedir. Aynı zamanda Müslümanlar namaz vakitlerinin tayininde de astronomiden yararlanmaktadır. Hicrî 823'te Uluğ Bey'in yaptırdığı rasathane, Kanuni Sultan Süleyman (öl. 1566) zamanında Osmanlı donanmasının İspanya sahillerine bir taraftan Hind sahillerine kadar ulaşmaları astronomi bilgisinin İslâm devletleri için ne kadar kullanılabilir bir bilgi olduğunu göstermektedir. Namık Kemal bu örnekleri verse de yazdığı diğer makalelerde gücünü astronomiden alan bir toplum kavramına inanmadığını çok açık bir biçimde ifade eder."³⁰⁰ Renan'ın iddiasının aksine Hıristiyan âleminde astronomi aleyhine yaşanan olaylar daha fazladır. Namık Kemal, Voltaire'in, İsveç kralı 12. Charles'in zamanında yazdığı, Rusyalıların güneşin tutulacağını haber veren İran sefirinin kâtibinin Moskova'da yakılmak istenmesini İslâm âleminin değil Hıristiyan âleminin astronomiye olan düşmanlığını gösterir.³⁰¹

Renan'ın diğer bir iddia ise Miladî 1200 senesinden sonra İbn-i Haldun (öl. 1406) gibi birkaç nadir istisnadan başka bir bilim adamının çıkmadığı iddiasıdır. Namık Kemal bu

²⁹⁸ Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 41.

²⁹⁹ Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 42.

³⁰⁰ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 315-320.

³⁰¹ Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 43.

iddiaya İbn-i Haldun'un çağdaşları olan Sa'eddinleri, Seyyidleri ve onlardan sonra gelen isimleri tarih kitaplarına sığmayacak kadar çok olan bilim adamlarını gösterir. İslâm dininin ilim ve felsefeye engel olduğu düşüncesini gerek bu isimler gerekse âyet ve hadisler ispat etmektedir. İslâm âleminde yazılan bu eserleri ise Hıristiyan olan Salîbîleri, Tatarlar yakıp mahvetmişlerdir.³⁰² Namık Kemal, Renan'ın bu iddiaları ortaya atmasının sonucunda onun Doğuyu ve İslâm dünyasını tanıyor olma özelliğini kaybettiğini belirtir.

Aynı zamanda Renan'ın, çıkar dürtüsü ile yazdığı "Mohammed" isimli eserinde yazdıkları ve "pa" harfinin Arapçada olduğunu söylemesi ile kendisini maskara yapan Voltaire'ye benzetir. Ernest Renan, bu iddialarından sonra Arapların meydana getirdiği ilim ve felsefenin sadece dil ile irtibatlandırılabilceğini İbn-i Sina ve İbn-i Rüşd'ün Araplığını Bacon ve Spinoza'nın Latinliği türünden olduğunu dile getirir. Namık Kemal bu iddiayı da kendi içinde çürütür: "Bir milletin görkemli, parlak devrinde, nesil bakımından o millettense olmasa bile 'din ve eğitim bakımından birlik dairesine girmiş olan' zatlar ile 'başka bir kavme mensup olduğu ve o kavmin dilini söylediği halde mahvolmuş bir kavmin diliyle kitap yazan' insanlar arasında bir ilgi aramak, felsefeden bahseden bir zata yakışır münasebetsizlikten değildir."³⁰³

2.2.3.8.2. İslâm Âlimlerini Milliyetçilikle İrtibatlandırması:

Renan, İslâm âlimlerini İslâm dini ile irtibatlandırmamak için milliyet farklılığı iddiasını ortaya atar. Ona göre Kindî haricindeki bilim adamları Arap değildir. Ancak bu iddia için herhangi bir delil getirmez. İslâm bilim ve felsefe adamlarının Arapça kullandıkları için kendilerini ifade etmekte yetersiz kaldıklarını bu nedenle kötü yazdıklarını söyler. Namık Kemal ise Arapçanın gerek edebî eserlerde gerekse ilâhiyat bilimlerinde yazarların kendisini ifade etmek için zengin bir dil olduğu, bu bilimlerle ilgilenenlerin de bu görüşte olduğu bilgisini verir.³⁰⁴ Bu iddiadan yola çıkan Renan, milliyetçilikten dem vurduktan sonra oluşturulan bilim ve felsefe eserlerinin Müslümanlıkla ilişkilendirilmesini doğru bulmaz. Çünkü ona göre Müslümanlar bu bilim ve felsefeye hep karşı çıkmışlardır. Namık Kemal bu iddiaya daha önce söylediği âyet ve hadisleri delil olarak getirir.³⁰⁵

³⁰² Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 44.

³⁰³ Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 45.

³⁰⁴ Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 46.

³⁰⁵ Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 47.

2.2.3.8.3. Memun'un Lanetlenmesi:

Renan'ın çok sık örnek olarak gösterdiği Me'mun'un lanetlenmesi hadisesi ise tarihî bilgilerle uyuşmamaktadır. Me'mun'un İslâm âlemi tarafından lanetlenmesi, felsefe nedeniyle değil, mutezile mezhebini baskı ve zorla kabul ettirmeye çalışması ile ilgilidir. Namık Kemal bu bilginin Fransız Doğu bilimci D'Herbelot'un Doğu Kütüphanesi adlı eserinde görülebileceğini belirtir. Namık Kemal bu reddiyelerinde özellikle Batı'dan örnekler getirerek reddiyelerini yine Batı kaynakları ile ispat etmeye çalışır. Me'mun'un döneminde büyük bir musibetin gelmemiş olması Müslümanların Me'mun'un bu kötülükleri karşılığında gelmiş olmasına inanması sonucunu doğurmaz. Böyle bir musibet gelmiş olsaydı Müslümanlar bu musibet için Me'mun'u suçlardı. Ancak Renan bu şekilde iddiasını sağlam temellere dayandırabilirdi. Bu hadisenin olmaması Renan'ın iddialarını boşa çıkarmaktadır.³⁰⁶

2.2.3.9. Dokuzuncu Reddiye: Mezhep Çatışmaları ile İlgili İddiası

Namık Kemal diğer bir Müdâfaasında, Renan, konferansında “bazı imamların tahrikiyle çıkan fitneler üzerine felsefi kitapların yakıldığı ve filozofların idam olunduğu” şeklindeki iddiasını sık dile getirir. Namık Kemal bu gibi hadiselerin İslâm âleminde az da olsa görüldüğünü ancak bunun sebebinin felsefe olmadığını, mezhep çatışmaları dolayısıyla bir mezhep aleyhine yazılan kitapların yakıldığını ifade eder. Ancak aynı dönemde cuma günü et yemek suçundan Avrupa'da adam yakıldığını sözlerine ekler.³⁰⁷ Namık Kemal halen filozof da olsa din aleyhinde yazılar yazan kişilerin Avrupa'da cezalandırıldığını belirtir. Bunun en güncel örneği Renan'ın kendisidir. İsa'nın Hayatı adlı eserini yazdıktan sonra görevinin terk etmek zorunda bırakılmasıdır.³⁰⁸

2.2.3.9.1. Dini Taassup ve Cevabı

Ernest Renan, İslâm tarihini ikiye ayırır. Miladi 12. Asra kadar olan birinci devir, bir çeşit Protestanlık hükmünde olan Mutezile mezhebinin etkisi ile İslâm'ın zayıfladığı dönem, Miladi 13. Asırdan sonrası ikinci devir olarak Berber ve Tatar kavimlerinin elinde taassuba düşülen dönem.³⁰⁹ Namık Kemal, mutezile mezhebinin büyük günah işleyenleri

³⁰⁶ Uslu, “*Namık Kemal Ve Anti-Tez Bağlamında Renan Müdâfaanâmesi*”, 443-444.

³⁰⁷ Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 48.

³⁰⁸ Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 48.

³⁰⁹ Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 49.

Müslüman saymama inancından dolayı Renan'ın iddia ettiği gibi bir mutedil mezhep olmadığını söyler. Renan'a göre intizam bulunmayan birinci dönem tarihi olarak incelendiğinde dini hükümlerin derlenip toplandığı bir dönemdir. İkinci dönem ki bu dönem ağırlıklı olarak Osmanlı ile anılmaktadır. Bu dönemde taassup yoktur. İslâmiyet taassuba izin vermeyen bir dindir. "İslâm'ın sonra gelen bağlıları daha güçlü bir iman sahibi oluyor." iddiasına da hiçbir Müslümanın selef-i sâlihinden daha üstün olduğunu söyleyen bir kimsenin bulunmadığını, olsa bile bunun bir eksiklik değil tam aksine güzel bir şey olduğu şeklinde cevaplandırılır.³¹⁰

2.2.3.9.2. Engizisyon Meselesine Cevap:

Renan'ınDiğē bir iddiasa da İslâmiyet'in ruhani bir kuvvet ile hükümeti birbirinden ayırt etmenin imkânsız olduğu bunu yapabilen sadece İspanya'nın Engizisyonudur. Namık Kemal, bu iddiayı Ehl-i Sünnet tarihini işaret ederek cevaplandırır. İslâm tarihinde Hıristiyan tarihinde görülen Saint-Barthélemy vak'ası gibi bir mezhep faciasına rastlanmamıştır. Konuşmanın devamında Renan, Papalık ile İslâmiyet'i karşılaştırarak papalığın zulmü küçük bir ülkeyi kapsarken İslâmiyet'in zulmü dünyanın geniş bir bölümünü kapsadığını söyler. Bu iddianın yanlış olduğu papalığın hüküm sürdüğü ülkelerdeki tarihlerin incelenmesi ile anlaşılacaktır.³¹¹

Renan, İslâmiyet'i savunan hürriyet yanlılarının da İslâmiyeti bilmediklerini, İslâmiyet'in ruhanî ve dünyevî hükümeti birbirinden ayırmadığı için bir inanç hakimiyeti oluşturduğunu, bunun da insanlığın bu zamana kadar tahammül ettiği zincirlerin en ağırı olduğu iddiasındadır. Namık Kemal, İslâmiyet'in hüküm ve kurallarının akla ve mantığa uygun bulunduğunu, lakin Yunan, Roma ve Avrupa filozoflarının ortaya koyduğu hüküm ve kuralların insanlığı nereye doğru götürdüğünün ise ortada olduğunu söyler. İslâmiyet, insanların sosyal hayatta ihtiyaç duydukları her türlü kuralı âdil ve eşit bir şekilde belirtmektedir.³¹² İslâm dininin ortaya koyduğu tüm hukuk normlarının Batı'nın ortaya koyduğu hukuk normlarından ayrılmadığını yalnız farklılığın İslâmın getirdiği hükümlerin dini bir temele isnadını söyler. Burada Namık Kemal, bilinçaltında Avrupa'nın hukuk kurallarını kabul ettiğini, ancak bu kuralların İslâmiyet ile örtüştüğü şeklinde bir düşüncüyü savunur. Avrupa'da rahipler, siyasete karışarak halka zulmettikleri

³¹⁰ Uslu, "Namık Kemal Ve Anti-Tez Bağlamında Renan Müdâfaanâmesi", 444-445.

³¹¹ Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 50.

³¹² Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 51.

için daha sonradan din ve devlet işlerinin ayrılması bir zorunluluk haline gelir. Namık Kemal burada akıl ve mantığı ön planda tutarak bir hükmün sadece dinden geldiği düşüncesi ile atılmasının akla ve mantığa uygun olmadığını ifade eder.³¹³

Renan'ın tarihi gerçeklik ile bağdaşmayan Müslümanlar arasında hikmetin varlığına bir süre devam edilmesini, Şiiilerin arkasında zabıta görevi yapan Hıristiyanlara bağlamasını Namık Kemal çürütmektedir. Felsefenin ortadan kaldırılabilceğini İmamların güç ve iktidarı kaybettiklerine bağlamış olup tarihte ise böyle bir olaya rastlanmamaktadır.³¹⁴ Namık Kemal, İslâm tarihinde hiçbir yönetimin zabıta işlerini Hıristiyanlara bırakıldığına dair bir kayıt bulunmadığını belirtir. Şiddetin İslâmiyet'in zayıf olduğu zamanlarda az olması, hürriyetin arttığı zamanlarda artış göstermesi iddiası da bir varsayımdan ibarettir. Renan'ın İslâmiyet felsefi, fikrî, bilimsel gelişmeleri engeller iddiasında iken aynı zamanda kendisinin ne zaman bir camiye girse şiddetli bir vicdan heyecanından ve Müslüman olmadığı için üzüntü duyduğunu söylemesi bir tezat durumu gösterir. Fakat aynı zamanda İslâmiyet'in insan fikri için zararlı olduğunu eklemekten geri durmaz. Şeyh Rifâa'yı misal gösteren Renan, Paris'ten geri döndükten sonra onun Avrupa'nın bilim ve sanatlarını "Tabîî kanunların sonsuzluğu" temeline dayalı olduğu için dine aykırı saydığı şeklinde bilgi verir. Bu misal Renan'ı vahiy dayalı dinin, özgür araştırmalara mani olduğu neticesine ulaştırır.³¹⁵

2.2.3.10. Onuncu Reddiye: İslâm'ın Bilime Engel Olmadığına Dair Özet Cevapları

Renan'a karşı diğer bir savunmaya baktığımızda, Renan'a göre Müslümanlar tabiat bilimleriyle uğraşmayı Allah'la rekabet, Tarih bilimini ise İslâm'dan önceki milletlerin hatalarına düşme sebebi olarak görmektedirler. Ona göre deneyselcilik dinin alanını daraltacağından, İslâm bilime karşı çıkararak kendini mahvetmiştir.³¹⁶ Bu bölümde Namık Kemal, Renan'ın iddialarını ve kendi cevaplarını din-bilim ilişkisi bağlamında İslâm'ın bilime engel olmadığını özetleyerek yedi madde halinde sıralar. Cevaplanan maddeler aşağıdaki gibidir:

³¹³ Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 52.

³¹⁴ Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 52.

³¹⁵ Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 53.

³¹⁶ Renan, *Nutuklar ve Konferanslar*, 202.

2.2.3.10.1. Abbasi Döneminin Yüksek İlmi Derecesi

Namık Kemal, Renan'ın iddialarına karşılık, Abbasi dönemini örnek gösterir. Abbasi halifelerinin zorbalıkla hüküm sürdüğüne dair tarihî bir kaydın olmadığını, İslâm âleminde bilimin zayıflığının ise İslâmiyet'in her türlü müsaadesine rağmen gelişmemiş olmasının İslâmiyet ile bağdaştırılamayacağını ifade eder. İslâmiyet inanç olarak reddettiği unsurlarla örneğin Haricîler, İsmailîler gibi mezheplerle kıran kırana mücadele ederek onları susturmayı başarırken filozofları susturması daha kolaydır. Ancak tarih böyle bir mücadeleden bahsetmediğini söyler.³¹⁷

2.2.3.10.2. Haçlılar ve Moğolların İslâm'a Zararları

İslâmiyet'in bilim ve sanata engel olmak gibi düşüncesi bir yana içerdiği ilahî hükümler gereği bilim ve sanatın öğrenilmesini teşvik ettiği bilinen bir gerçektir. Namık Kemal, Müdâfaalarının bu kısmında Müdâfaadan bir bakıma hücumu geçer. İslâmiyet, din olarak en yüksek amaç olarak İlahi gerçeğe ulaşabilmeyi gösterir. Bu amaç doğrudan insanı bilim ve sanatla uğraşmaya zorlamaktadır. Namık Kemal bu yargı ile Avrupa'nın ilim ve sanatla uğraşarak güç ve iktidarı elde etmek istemesine karşılık İslâmiyet'teki bakış açısını ortaya koyar. İslâm âleminde bilim ve sanatın geri kalmışlığının sebeplerini açıklayan Namık Kemal, bunun asıl sebebi olarak Batı'yı gösterir. Haçlılar ile Tatar müşriklerinin İslâm ülkelerine olan saldırıları, İslâm âlimlerini yok etmiş, kitapların yakılması ile son bulmuştur. Renan'ın Miladi 1200 senesinden sonra İslâm, bilim ve sanatının zayıfladığı iddiasını Namık Kemal kabul eder, ancak sebebi Renan'ın iddia ettiği gibi değildir.³¹⁸

2.2.3.10.3. Engizisyonun Gelişmeyi Sağlaması İslâm'ın da Tekrar Sağlayabileceği

Renan, İspanyolların bilim ve sanatta tekrar ayağa kalkabileceğine ihtimal verirken İslâm âleminin bilim ve sanatta tekrar ayağa kalkabileceğine ihtimal vermez. Namık Kemal, Avrupalıların sahip oldukları bilim ve sanatı İslâm âlimlerinden aldığını, aynı şekilde İslâm âleminin Avrupa'dan ilim ve sanatı alarak yeniden yükselişe geçebileceğini

³¹⁷ Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 54.

³¹⁸ Uslu, "Namık Kemal Ve Anti-Tez Bağlamında Renan Müdâfaanâmesi", 446.

söyler. İslâm âleminin bilim ve sanatta geri kalmalarının sebebi olarak Batılıları gösterir.³¹⁹

2.2.3.10.4. Müslümanlar İçin İlim Öğrenmek Dini Bir Vecibedir

Müslümanların ilim ve sanata önem vermelerinin önemli bir nedeni, ilim ve sanatı öğrendikçe Allah'ın ve O'nun Peygamber'inin emirlerine tabi olup uyguladıkları takdirde bunun mükafatını hem dünyada hem ahirette alacaklarına olan inançlarıdır. Âyet ve hadisler ilim ve sanatla ilgilenmeyi emrediyorsa buna uymak Müslümanlar için bir farzdır. Namık Kemal, İslâm dini bilim ve sanatı reddetmiş olsa bile İslâm hükümdarlarının ve âlimlerinin halkı bu fitneden ve yasaktan korumak için yine bu ilimleri öğreneceklerini vurgular. Bilimin İslâm âlimleri tarafından icat edilmemesi başka bir şey, mahvetmek ise başka bir şeydir.³²⁰

2.2.3.10.5. Renan'ın İslâm Düşüncesi ve Câmi Tezati

Renan, İslâm'ın insan düşüncesine zarar verdiğini söylemekle beraber camiye girdiğinde heyecan hissetmesi ve Müslüman olmadığı halde üzüldüğünü söylemesi bir tezattır. Namık Kemal bu durumun herhangi bir felsefî düşünce ile izah edilemeyeceğini söyler.³²¹

2.2.3.10.6. İslâm Araştırmaya Engel Değildir

Müdaâfada Şeyh Rifaa'nın söyledikleri konusuna tekrar geri dönen Namık Kemal, onun söylediklerinde haklılık payı bulur. Çünkü İslâm dini âyetle kendisine karşı çıkarı reddetmez, onu münazaraya davet eder. Tabiat kanunlarının sonsuzluğuna dair herhangi bir delil yoktur ve gösterilemez. Böyle bir münazaraya girilse bile İslâm dini haklı çıkacaktır. Şeyh Rifaa'nın tabiatın sonsuzluğuna dayandığı için Avrupa bilim ve sanatını reddettiğine dair bir ifadesi bulunmamaktadır.³²²

³¹⁹ Kemal, *Renan Müdaâfaanâmesi*, 54.

³²⁰ Kemal, *Renan Müdaâfaanâmesi*, 56.

³²¹ Kemal, *Renan Müdaâfaanâmesi*, 53.

³²² Kemal, *Renan Müdaâfaanâmesi*, 53.

2.2.3.10.7. İslâm Dünyasının Pratikteki Uygulamaları İddiaları Yalanlıyor

Namık Kemal, hâl-i hazırda İslâm memleketlerinde ilim ve sanatın öğretildiğini bu bilgiyi ise Renan'ın çok kolaylıkla doğrutabileceğini söyler. İslâm'ın diğer milletlerden aşağı kalmaya mahkûm olması gerçekte uyuşmamaktadır. İngilizlerin Hindistan'da Müslüman çocukların kendi çocuklarından üstünlüğünü gördükten sonra Müslümanlara okulları kapatması, Renan'ın iddialarını çürütmektedir. Mösyö Layard'ın Musul'da bulunduğu zaman şehrin nüfusuna, ticaretine, tarihi özelliklerine ve durumlarına dair bilgi edinmek için bir Kadı'ya başvurduğunu, Kadı'nın ise bu soruları cevaplamayarak herhangi bir bilgisi yokmuş gibi cevap vermesini, onun bilgisizliği ile açıklayan Renan, mektubun tamamını okumadığı görülmektedir. Namık Kemal ise bu mektubun tamamını yayımlayarak aslında bilgisizlikten değil, Kadı'nın Mösyö Layard'ı misyoner olduğu için sorduklarına cevap vermediğini hatta ona memleketine dönmesinin en doğru şey olacağını söylediği bilgisini paylaşır. Renan'ın, bu mektubun aslını ya görmediğini ya da kasten tahrif ettiğini söyler. Namık Kemal bu mektubun doğru olduğu düşünülse bile bu kadar âyet, hadis, binlerce dinî kitap dururken sadece bu Kadı'nın söylediklerine bakarak İslâmiyet'i mahkûm etmenin mantıksız olduğunu ifade eder. Bu mesele Avrupa'da bir rahibin “üç güne kadar kıyamet kopacak” ifadesi ile aynı düşünce tarzının ürünüdür demektir. Renan'ın sadece bu mektuba bakarak bir hüküm geliştirmesini Namık Kemal Batı'nın İslâmiyet'i incelemekten, araştırmaktan ve yorumlamaktan ne kadar uzak oldukları düşüncesi ile açıklar.³²³

Namık Kemal, Renan'ın konferansının sonucunun ise konuyla hiç alakasının olmadığını belirtir. Renan konferansından başından sonuna kadar İslâmiyet'in bilim ve sanatı engellediği, âlimleri ve eserlerini mahvettiği, İslâm âleminde bilim ve sanatla uğraşanların ise Müslümanlıkla ilgilerinin bulunmadığı iddialarını sıraladıktan sonra konferansını ilmin faydalarına dair birkaç söz ile bitirir: “Ateşli silah çıktığı zaman neler söylenmemişti! Bununla beraber, medeniyetin üstün gelmesine yardımcı görüldü. Kendimce, ilmin iyiliğine ve ilim ile yapılabilecek fenalıklara karşı savunma silahını yine yalnız ilmin verebileceğine inanıyorum. Sonuç olarak ilim, gelişme ve ilerlemeden başka bir şeye hizmet etmez. Maksadım, şahıs ve hürriyete hürmetten ayrılması mümkün olmayan gerçek gelişme ve ilerlemedir.”³²⁴ der.

³²³ Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 56-60.

³²⁴ Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 60.

Namık Kemal, Renan'ın bu sonucunu alaycı bir dille eleştirir: “*Zannımca, bilinen: “Bahçeye vurduğum kazmayı Güzeller bağlar yazmayı”* koşmasının iki fıkrası arasında konferansın konusu ile sonucu kadar irtibat ve münasebet bulunabilir!” Renan'ın ilmin faziletlerine dair söylediği bu sözler Müslümanlar içinse Namık Kemal buna gerek olmadığını çünkü kendisini tüm milletlerden aşağı gören bir millete bunu söylemenin anlamsız olacağını dile getirir. Eğer bu nasihat Avrupalılar içinse böyle bir giriş ve gelişmeden sonra böyle bir sonuca ulaşmak mantık dairesinde açıklanamaz. Namık Kemal, Renan'ın bu konferansından şu sonucu çıkartır: “kendisinin dinler aleyhindeki kin ve öfkesine, İslâmiyet'e gösterdiği hücumlar ile ne kadar mümkün ise o kadar adi ve çirkin yepyeni bir delil getirmekten ibarettir.”³²⁵ Bu konferansın İslâm dünyasındaki etkisini ise “bu zavallı akademi hocasının bilgisizliğine ve anlayışsızlığına karşı sert ve kaba bir hakaret ile karşılık vermekten başka bir şey olamaz!”³²⁶ şeklinde özetler.

Tezimizin bu kısmı bize gösteriyor ki Namık Kemal Renan'ın iddia ettiği gibi İslâmiyet bilime ve bilimsel çalışmalara asla mâni olmadığı gibi şiddetle teşvik etmektedir. O, görüşünü yapmış olduğu Müdâfaa ile çok kapsamlı bir şekilde ortaya koymuştur.

2.3. Renan'ın İddialarının Tahlili ve Dini Temeller Açısından Değerlendirilmesi

Renan'ın iddia ettiği gibi İslâm'ın bilime, eğitime ve bilimsel faaliyetlere engel olduğu düşüncesine başta Namık Kemal olmak üzere o dönemin birçok düşünürü karşı çıkmıştır. Çalışmamızın bu kısmında bizim açımızdan da değerlendirmesini yapacak olursak birçok neden aslında bu iddiayı çürütmektedir. Öncelikle Câhiliyye asrını ele alıp daha sonra dinî temeller açısından konuyu tahlil edeceğiz.

Malum olduğu üzere İslâmiyet'ten önceki dönem, Arap tarihi bakımından “Câhiliye çağı” olarak ele alınmakta ve bu dönemin kültürü “Câhiliye kültürü” olarak değerlendirilmektedir. İslâm'ın ortaya çıktığı bölgede ilim adına ortaya konulabilecek çok az şey vardı. O dönemde yalnızca güneş, ay ve yıldızlarla ilgilendikleri ve bunların hareketlerine bağlı olarak ortaya çıkabilecek hava şartlarının rüzgar ve yağmura dönüşebileceğini kestirdikleri “ilm-i nücum (yıldız bilimi)” vardı. İlgilenilen diğer bir ilim ise nesep bakımından kan bağıyla bir kabileye mensubiyetin önemine binaen kişinin kan bağını ortaya koyan atalarının isimlerinin ezberlenmesiyle soy kütüklerinin

³²⁵ Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 60.

³²⁶ Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, 60.

belirlenmesine yardımcı olan “ilm-i ensab (nesep ilmi)”dan söz edilebilirdi. Okuma ve yazma oranının çok düşük olduğu Arap toplumunda, yazılı kültür yerine sözlü bir gelenekle bilgiler nesilden nesile aktarılıyordu. Bu sebeple şiir ve hitabet çok revaçtaydı. Bunun tabîi sonucu olarak Araplar, söz sanatında çok üstün bir yere sahiptiler. Bu hal onların temayüz eden en önemli özelliği idi. Çünkü onların yegâne iletişim vasıtaları dil idi. Arap dili, aynı zamanda Arap kültürünün esasını teşkil etmekteydi. Araplar bunun farkında idiler ve dillerini olabildiğince korumaya ve geliştirmeye çalışıyorlardı. Bunun için Câhiliye döneminde Araplar, meşhur Ukaz Panayın'na gelen yabancıların üç günden fazla kalmalarına müsaade etmezlerdi.³²⁷ Araplarda kültürün daha çok sözlü gelenekle aktarılması ve Arap hafızasının insanı şaşırtacak derecede sözlü aktarılan bilgileri kaydetmesi sebebiyle okuma ve yazma, arzu edilen seviyeye hiçbir zaman çıkamamıştır. Mekke'de okuma yazma bilenlerin sayısı yapılan araştırmalara göre 17 veya başka bir rivâyette toplamda 28 kişi olduğu aktarılmaktadır. Mekke gibi önemli bir yerde bu kadar sayının az olması, okuma ve yazmaya ilginin çok az olduğunu göstermektedir.³²⁸ İşte böyle bir dönemde bilgisiz bir toplumun içinden çıkan Hz. Peygamber (s.a.s.) İslâm medeniyetini inşa etmekle beraber yüksek bir ilim ve medeniyet dini teşkil etti. Bu yüzden Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Kur'ân'ın inzaliyle beraber risalet vazifesiyle görevlendirildiği ortamı doğru tanımak ve anlamak, "Câhiliye" döneminin şartlarını, hayat algısını ve düşünce yapısını anlamayla doğru orantılıdır diyebiliriz.

Hz. Peygamber'in yaşamış olduğu toplumun o zamanki durumuna biraz daha genişçe bakacak olursak; “İslâm'dan önceki tarihlerinin câhiliye kelimesiyle ifade edilmesinin sebepleri araştırılırken şunları görmekteyiz; onların hayat tarzına bedevîliğin hâkim olması, çevrelerinde yaşayan insanlara göre medeniyet bakımından geri kalmaları, bilgisizlik ve gaflet içerisinde göçebe ve yarı göçebe hayatı yaşayan kabile topluluklarından oluşan, kayda değer önemli bir tarihleri olmayan, puta tapan, kötülük yapmalarını önleyen bir dine, bir peygambere ve semavî bir kitaba sahip bulunmayan insanlar olmaları gibi hususlar görülmektedir. Eskiden beri kabul edilen bu anlayışa göre Câhiliye çağı “bilgisizlik çağı” demektir; İslâmiyet ise aydınlanma ve bilgi devridir ve bu anlamda Câhiliye çağının karşıtıdır. Buna karşılık başta şarkiyatçı Goldziher olmak üzere modern araştırmacıların çoğu, eskiden beri kabul edilen “bilgisizlik çağı” şeklindeki bu

³²⁷ Muhammed Fehmi Müderriszade, *Tarih-i Edebiyat-ı Arabiyye* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, h. 1332), 5.

³²⁸ Şakir Gözütok, *İlk Dönem İslâm Eğitim Tarihi* (Ankara: Feer Yayınları, 2002). 143-154.

anlayışa Câhiliye çağı şiirlerinden, Kur'ân ve hadis gibi ilk İslâmî kaynaklardan örnekler vererek yeni bir yorum getirmişlerdir.”³²⁹ O dönemde, kötülük olarak yapılanlara baktığımızda; kötülüğün her çeşidi görülmektedir. Tevhid akîdesi (Tek Allah) inancı kaybolmuş yerini putlara tapıcılık almıştı. Bu dönemde kan davaları alabildiğine çoğalmış olup, insanlar birbirini acımasızca öldürüp, kuvvetli zayıfı daima ezerdi. İnsanlar köle pazarlarında satılabiliyor, hak-hukuk unutulmuş yerini büyük bir zulüm almıştı. Kadınlar baskı altında, eşleri ölen kadınlar büyük olan erkek evlat ile evlendiriliyor veya istemezse diğerine veriliyordu. İsteyen istediği sayıda kadınla evlenebiliyordu. Kız çocukları, diri diri toprağa gömülecek kadar vahşet büyümüş, cehâletin karanlıklarında kötülükler kol gezer hale gelmişti.³³⁰ İşte karanlıkların bu şiddette olduğu bir zamanda Kur'ân'ın güneşi doğuyor ve nuru o asrı aydınlattığı gibi ondan sonra gelen asırları ve bu çağı hatta gelecek çağları da aydınlatıyor. Asırlar ihtiyarladıkça Kur'ân gençleşiyor. Eğitim, bilim ve insan hakları noktasında eşsiz bir kanunlar mecmuası olan Kur'ân insanlığa tevhid inancını yeniden tesis etmiş ve insanca yaşamada rehber olmuştur. Diğer bir deyişle kim ona yapışırsa ve onu rehber ederse, onu doğru yoldan şaşdırtmaz ve insanlık adına her güzelliği şahsî ve toplumsal hayatta kendisinde gösterir eşsiz ilahi bir kitaptır.

Bu da bize şunu göstermektedir ki Câhiliye devrini ilmin ve hakikatin aydınlığı ile aydınlatan Kur'ân'dır ve Hz. Peygamber (s.a.s.) getirdiği mesajlardır. Kur'ân'ın inzal olmasıyla birlikte Câhiliye devrinde Hz. Peygamber (s.a.s.), o câhiliye adetlerine sahip olan toplumu dünyada eşi benzeri olmayan güzîde insanların oluşturduğu Asr-ı Saadet devrine dönüştürmüştür. Ahlaken sukut etmiş o insanlardan çok kısa bir süre içerisinde dünyaya medeniyeti öğretecek, medeni milletlere üstad olacak nesiller yetiştirmiştir. Bu açıdan baktığımızda İslâm tarihi ile hiç bağdaşmayan düşüncelere sahip Renan ve diğer müsteşriklerin din-bilim ilişkisi bağlamında ortaya attıkları iddialarının ne kadar yersiz olduğu her noktada aşıkardır. Çünkü ortada cehaletle inşa edilemeyecek bir medeniyet vardır.

Günümüz açısından değerlendirdiğimizde, Batının teknoloji ve bilimde ilerlemesi karşısında Osmanlının bu gelişmeleri geriden yakalaması yalnızca teknoloji ve bilim

³²⁹ Mustafa Fayda, “Câhiliye” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 30 Mart 2023).

³³⁰ Fahri Kayadibi, “Kuran'ın Eğitim, Bilim ve Araştırmaya Verdiği Önem”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Sayı 14* (2006), 1-15.

alanından ziyade, zihniyet olarak da bir tartışma haline gelmiştir. Batı yakalamış olduğu teknoloji ve bilim alanındaki hızı bir zihniyet üstünlüğü şeklinde kabul etmiştir. Bunun yanı sıra geri ve ileri tartışmaları da din çerçevesinde ele alınmıştır. Osmanlı imparatorluğunun teknoloji ve bilimde geri kalmış olması İslâmiyet ile bağdaştırılırken, Batının ilerleme kaydetmesi modernizm olarak nitelendirilmiştir. Bu düşünceyle beraber İslâm'ın Müslüman toplumları cahilleştirdiği, gelişimin önüne geçtiği, insanları baskıladığı ve bilimi engellediği pek çok düşünce insanı, yazar ve bilim adamı tarafından kabul edilerek yaygın hale getirilmeye çalışılmıştır. Bu fikirler Tanzimat döneminden sonra bazı Osmanlı Devlet adamları, düşünürler ve yazarlar tarafından da özümsemiştir. Tanzimat dönemindeki en büyük açmazı bu ikilem arasında kalan Osmanlı Aydınlarının bir çıkışa ulaşmak için mücadele etmesi, temelde iki dünya arasındaki yönlerini kaybetmiş olmalarındandır.

Renan tarafından Abbasiler döneminde ortaya çıkan yeni medeniyetin temelde “*Karma*” bir medeniyet olarak belirtildiği, bu medeniyet kapsamında gelişen felsefi ve bilimsel çalışmaların Hıristiyan ve diğer Müslüman olmayan etkenler tarafından yapıldığı, güvenliğin ve yönetimin de tümü ile onların elinde olduğu belirtilmiştir. Renan tarafından konferansta en çok üstünde durulan konulardan birisi de İslâm dininin bilime engel olmasıdır. Buna karşın Türk aydın ve yazarlardan pek çok reddiye yazılmış olsa da âyet ve hadisler ile açıklama yapmak çok daha akılda kalıcı ve doğru olacaktır.

İlim, Allah tarafından kainata konulan ve insanlar tarafından keşfedilen kanunlardır. Bu açıdan fennî bilimlerin tümü Allah'ın sonsuz gücünü, varlığını ve birliğini insanlara göstermektedir. Din asla bilim ile ters düşmez, bunun nedeni ise bilimin gerçekçi olarak değerlendirdiği konularda din ile büsbütün bağlantılı olmasıdır. Bu açıdan İslâm, kesin doğru olan bilimsel nitelikteki çalışmaları asla reddetmez, tam tersi olarak kabul eder. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan pek çok bilimsel âyette bulunmaktadır.³³¹

Bilim tarafından yürütülen her çalışma mutlak doğru sonuçlar ortaya çıkarmayabilir. Örnek vermek gerekirse, günümüzde bilim tarafınca doğru olarak değerlendirilen bir olgu başka bir gün reddedilebilir ve ona zıt olan başka bir olgu kabul edilebilir. Fakat yüce kitabımız Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan ifadelerden hiçbirisinin aksi kanıtlanmamaktadır.

³³¹ Fulya İbanoğlu, “İslâm'a ‘Terör’ İsnadının Oryantalist Temelleri: Ernest Renan'ın 1883'te İrad Ettiği Konferans”, *Din ve Hayat* Dergisi 12/38 (2019), 76-90.

Kur'ân'ın bilimsel düşünceye aykırı olmadığını, İslâm medeniyetinde önemli bir yer teşkil eden Kelam ilmi sahasında yapılan çalışmalar göstermektedir. Aslında kelam ilmi bu açıdan kainat - insan ilişkisi Allah - evren ilişkisi gibi konulara derinlemesine deliller getirerek kevnî âyetleri incelemeye tabi tutmuştur. Her ne kadar modern bilimler bunları biraz perdelesede geçmişte kelam sahasının ana unsurları içerisinde yer alan bir konu olmaktadır. Nitekim Kur'ân'ın bilimsel araştırmalar ve bilgiler karşısındaki konumunun belirlenmesine çok önemli bir katkı sağlamıştır. Şüphesiz evren sadece bilim ve felsefenin araştırma konusu olmamış, âlemin nereden geldiği, nereye gittiği, bir yaratıcıya ihtiyacı olup olmadığı, işleyişini yöneten ilke ve kanunların neler olduğu gibi sorulara tarih boyunca dini ve mitolojik bağlamlarla cevaplar aranmıştır.³³² Bu konuda Bulğen makalesinde müslümanların yaklaşımlarını şu şekilde ifade etmektedir:

İslâm'ın yükselişinin ilk yıllarında Müslümanlar evren konusundaki araştırmalardan ziyâde yeni dini öğretme, İslâmî hayat tarzı, yeni devletin kurulması gibi konularla meşguldüler. Bu nedenle erken dönem Müslümanlarından günümüze doğa bilimleri konusunda herhangi bir özel metot ulaşmamıştır. Ancak fetihlerle birlikte İslâm coğrafyasının genişlemesi sonrasında Müslümanlar başta Yunan olmak üzere, İran, Hint, Mısır ve Mezopotamya gibi kadîm medeniyetlerin bilgi ve ilimlerine gerek şifahi temaslar gerekse tercümeler vasıtasıyla ulaşma imkânı buldular. Bu bağlamda hicrî ikinci yüzyıldan itibaren Müslümanların doğal fenomen hakkında konuşmaya başladıkları ve evren konusunda bazıları günümüzde de anlam ifade eden teori ve modeller geliştirdikleri bilinmektedir.³³³

Yine Bulğen makalesinde; İslâm düşünce ekolünde iki yaklaşımdan bahs eder, “Yunan ve diğer yabancı bilimlere güçlü bir şekilde karşı olan ‘selef metodu’ya da ‘ehl-i hadîs’ geleneği olan birinci yaklaşım, Kur'ân, hadis ve diğer naklî kaynaklardan istifade ederek bir evren modeli oluşturmaya çalışmıştır.” der. İsfahânî (öl. 369/979), Bağdâdî (öl. 463/1071), Suyûtî (öl. 911/1505) gibi zatlar bu yaklaşımın en önemli temsilcileridir. Bu yaklaşım modelinde Kur'ân'da geçen güneş, gezegen, dünya, ay, ve yıldızlar gibi doğal varlıklardan; kürsi, arş ve kalem gibi kavramlardan ayrıca Hz. Peygamber'in miraç mûcizesinden yararlanarak bir evren modeli meydana getirmiştir.³³⁴ Bu da bize, İslâm

³³² Mehmet Bulğen, “Son Dönem Osmanlı Kelâmcılarının Kevnî Âyetleri Yorumlama Yöntemleri Üzerine: Ömer Nasuhi Bilmen Örneği”, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 13/1 (2015), 64.

³³³ Bulğen, “Son Dönem Osmanlı Kelamcıları”, 68.

³³⁴ Bulğen, “Son Dönem Osmanlı Kelamcıları”, 69.

âlimlerinin kâinatı bilim ışığında irdelemeye tabi tuttuklarını bilimsel çalışmalar yaptıklarını ve bu konuda ciddi araştırmalarının bulunduğunu göstermektedir.

İkinci yaklaşım; İslâm tarihinde fikri gelişmeye daha ziyade sebep olması açısından İslâm öncesi Hint, İran ve Yunan kaynaklardan miras aldığı fikir ve teorilerden hareketle hem bilimsel hem de felsefi anlamda farklı evren modelleri geliştirilmiştir. İslâm'ın fetih hareketleri sonrasında bölge kültürleri ile etkileşim ve tercüme faaliyetleriyle Müslüman düşünürlerce ulaşılabilir hale gelen bu kozmolojiler arasında Hermetik, Pisagoryen, Aristo-Batlamyus, Atomcu ve Yeni Eflatuncu evren tasavvurları sayılabilir.³³⁵

Dolayısıyla “Kelam” ilmi açısından kâinat üzerinden imkân, hudus delilleri gibi delillerle fizik, matematik, kozmoloji, astronomi ilimlerinde kelam âlimlerinin yaptıkları çalışmalar bu konuda Renan'ın iddialarını İslâm dininin yanına yaklaştırmayacak derecede yersiz ve tutarsız olduğunu göstermektedir.³³⁶ Nitekim ilm-i Kelam bu konuda en büyük savunmayı gerçekleştirmiştir.

Kelam ilmi ile ilgili bir parantez açtıktan sonra diyebiliriz ki: İslâm'da terakkinin temel kaynağı (b)ilimdir. İnsanlar adına uzak durulması gereken en önemli düşman ise câhilliktir. Bunun nedeni terakki ve tekamüllerin engeli, tüm tedennilerin kaynağının câhillik olmasıdır.

Bilindiği üzere, İslâm Peygamber'i Medine-i Münevvere'ye gelişinde ilk olarak mescitle beraber medrese tesis etmiştir, o medresede eğitim gören öğrencilere “*Ehl-i Suffa*” denildiği ve bunların tüm yaşamlarını ilim ve irfana adanmış da göz ardı edilmemelidir.

İslâm dini temelde bilime ve gelişime engel olan bir din olsaydı, Asr-ı saadette yer alan terakki, Avrupa'nın üstadı Endülüs'te bulunan tekâmül, tüm dünyayı hayrete düşüren Osmanlı ve Selçuklu medeniyetleri oluşamazdı.

İslâmiyet'in bilime karşı olmasının mümkün olamayacağını Bediüzzaman Hazretleri şu şekilde belirtmiştir: “*Köle efendisine ve hizmetkâr reisine ve veled pederine nasıl düşman*

³³⁵ Bulgen, “Son Dönem Osmanlı Kelamcıları”, 69.

³³⁶ Bk. Geniş izah için “Son Dönem Osmanlı Kelâmcılarının Kevnî Âyetleri Yorumlama Yöntemleri Üzerine: Ömer Nasuhi Bilmen Örneği” Biz her ne kadar bu makaleyi referans göstermiş olsak da Kelam ulemasının bu hususta yaptıkları çalışmaların tamamı aslında en büyük kaynağı teşkil etmektedir. Bu konuda taraflı yaklaşım gösterilmediği takdirde mesele gayet açık bir şekilde ortadadır.

ve muarız olabilir? Halbuki İslâmiyet, fününun seyyidi ve mürşidi ve ulûm-u hakikiyenin reis ve pederidir.”³³⁷

Kur’ân-ı Kerîm’in pek çok ilmi gerçekleri daha önceden belirttiği bilinmektedir. Daha sonraki dönemlerde gelişen düşünce, teknoloji ve ilim paralelinde bazı gerçekler insanlar tarafından daha iyi anlaşılacaktır. Bunun nedeni ise Kur’ân’da açık anlamlı âyetlerin yanında, pek çok anlama işaret eden anlaşılmayan pek çok âyet bulunmasıdır.

Konumuzla alakalı âyet ve hadislere geçmeden önce şu hususu da belirtmek gerekir. İslâm tarihi boyunca İslâm’a saldırılar her daim devam etmiştir. Kimi zaman müşrikler kimi zaman Hıristiyanlar kimi zamanda müsteşrikler tarafından saldırıya uğramıştır. Belagatın, şiirin ve hitabetin çok ileri seviyesinde bulunan Arap toplumunda Kur’ân’a karşı gelmek mümkün iken lakin o zamanda müşrikler bu kadar kolay olan kalemle mücadele yolunu terk edip kılıçla savaşmak zorunda kalmışlardır. Çünkü Kur’ân-ı Kerîm, Hz. Allah’ın, Hz. Muhammed’e (s.a.s.) vahiy aracılığı buyurduğu, insanları ve cinleri muhatap alan, tamamının veya bir tek süresinin bir benzeri ortaya konamayacak kadar beşer üstü bir ifade tarzına sahip mu‘cize olan ilahi mesajlar bütünüdür. Kur’ân-ı Kerîm, beşerin güç yetiremeyeceği ve bir benzerini ortaya koyamayacağı bir üsluba³³⁸ sahiptir. Kur’ân-ı Kerîm’de Yüce Rabbimiz bunu bize şöyle bildirmektedir:

(O) Âlemlerin Rabbi tarafındandır. Yoksa onu (Muhammed kendisi) uydurdu mu diyorlar? De ki: "Eğer doğru söyleyenler iseniz, haydi siz de onun benzeri bir sure getirin ve Allah'tan başka, çağırabileceğiniz kim varsa onları da yardıma çağırın. Bilakis, onlar hakkıyla kavrayamadıkları ve nihai anlamı da henüz kendilerine gelmemiş olan bu Kur’ân'ı yalanladılar. Onlardan öncekiler de böyle yalanlamışlardı. Şimdi bak, zalimlerin sonu nasıl oldu!³³⁹

Bu âyetden anlaşılacağı üzere Allahu Teâla bizlere gönderdiği ilâhi mesajların benzerinin getirilemeyeceğini beyan edip insanın bu noktada âciz olduğunu belirtmektedir.

Yukarıda anlatılanlara baktığımızda İslâm dininin temel kaynağı olan Kur’ân-ı Kerîm bilim, okuma ve eğitime büyük önem vermektedir. Öncelikle “Kur’ân” kelimesinin bir anlamı da “Okumak” demektir. Kur’ân-ı Kerim’in ilk nâzil olan âyetinin de “İkra

³³⁷ Bediüzzaman Said Nursi, *Muhakemat* (PDF: Söz Matbaacılık, 2012), 19.

³³⁸ Necdet Çağıl, “Klasik Anlayışla Bilimsel Bulguların Kesiştiği Noktada Kur'an Nazmı”, *Ekev Akademi Dergisi* 11 (2002), 72-73.

³³⁹ el-Yunus, 10/37-39.

(oku)”³⁴⁰ emri olduğunu düşünürsek cehâletin İslâmiyet’te yerinin olmadığını, ilim ve irfan ile Kur’ân’ın cehâleti yok ettiğini görürüz. Yine Kur’ân-ı Kerîm’de müstakil “Kalem” adıyla nazil olan bir sûre bulunmaktadır. Bu sûrede özel olarak kaleme ve yazdıklarına yemin edilerek bilginin ne derece önemli olduğunu bize göstermektedir. “Nûn. Kaleme ve kalem ehlinin satır satır yazdıklarına yemin olsun.”³⁴¹ Oku âyetinden sonra Allah kaleme öğretmeyi insanın üstünlüğüne güzel bir katkı olarak zikretmektedir. “Kalemle yazmayı öğreten O’dur.”³⁴² Yüce Rabbimiz başka bir âyette bilmenin üstünlüğünü şu ifadelerle bize bildirerek bilgiye vurgu yapmaktadır: “Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?³⁴³ Bilmek olmadan hakikate ulaşılmaz. Nahl 43. âyet ve buna benzer birçok âyet bilmenin ve bilgi edinmenin bizzat Kur’ân-ı Kerîm’de ayırt edici bir özellik olduğunu gösterir.

Bilmenin yanında hak ve hakîkati birbirinden ayırt eden hikmetin de birçok âyet ile övülmüş bir haslet olduğunu görmekteyiz. Âyetler baktığımızda: “Rabbimiz! Onlara içlerinden bir peygamber gönder de onlara senin âyetlerini okusun, kitap ve hikmeti öğretsin ve onları günahlardan arındırıp tertemiz yapsın.”³⁴⁴ “Allah hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilmişse, ona gerçekten pek çok iyilik ve güzellik verilmiştir. Fakat bu hakikatleri ancak gerçek akıl sahipleri anlar, üzerinde düşünüp ibret alır.”³⁴⁵ Düşünmek ve tefekkür etmenin ne kadar önemli olduğunun üzerinde duran bir dinin öğretileri ve emirleri içinde bilime karşı olmak Renan’ın dile getirdiği iddiaların iftiradan ibaret olduğunu gösterir.

Kur’ân’da ilim, hikmet ve yazıdan sonra tefekkürün de ayrıca çok önemli olduğunu belirtmek gerekir. Kur’ân-ı Hâkim, çeşitli âyetlerde insanları düşünmeye teşvik etmiştir. Yine Kur’ân-ı Kerîm de Fıkıh ilminin sahasına açıkça giren 150 kadar âyete mukabil, tefekkür ve türevleriyle ilgili Kur’ân’da fizik, kimya, astronomi, biyoloji, tıp gibi sahalara dair 750 kadar âyet vardır.³⁴⁶ Aynı zamanda Kur’ân-ı Kerîm yer ve göklere bakarak insanları *düşünmeye, araştırmaya, bilgilerini derinleştirmeye* teşvik etmektedir: “Gerçekten de yerlerin ve göklerin yaradılışında, gün ve gecenin uzayıp kısalmasında akıl

³⁴⁰ el-Alak, 96/1.

³⁴¹ el-Kalem, 68/1.

³⁴² el-Alak, 96/4.

³⁴³ ez-Zümer, 39/9.

³⁴⁴ el-Bakara, 2/129.

³⁴⁵ el-Bakara, 2/269.

³⁴⁶ Kayadibi, “Kuran’ın Eğitim, Bilim ve Araştırmaya Verdiği Önem”, 1-15

sahipleri için muhakkak birçok işaretler vardır. Bu gibi kimseler ayakta iken, otururken ve yatıp uzandıkları yerde Allah' ı *tefekkür* ederler, gökyüzü ve yeryüzünün yaratılışını inceden inceye *düşünürler* (ve şöyle derler): Ya Rabbi! Sen bunları boş yere yaratmadın. Seni yüceltir, ululuğunu kabul ederiz. Sen bizi cehennem azabından koru.”³⁴⁷ “Kuşkusuz, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ve gündüzün değişmesinde, insanlara fayda veren yüklerle denizde seyreden gemilerde, Allah'ın gökten indirerek onunla ölü haldeki toprağa can verdiği ve orada her çeşit canlının yetişmesini sağladığı yağmurda, rüzgârları ve gökle yer arasında emre hazır bekleyen bulutları evirip çevirip yönlendirmesinde *aklını işleten* bir topluluk için elbette nice deliller vardır.”³⁴⁸ “Yeryüzünü enine boyuna uzatan, onda sabit dağlar ve ırmaklar meydana getiren, orada meyvelerin her birinden çifter çifter yaratan O'dur. Geceyi de gündüzün üzerine O bürüyüp örtüyor. *Düşünen insanlar* için şüphesiz bütün bunlarda ibretler vardır.”³⁴⁹ “Allah o su ile size ekin, zeytin, hurma, üzüm ve daha türlü türlü ürünler de bitirir. İşte bunda *düşünen bir topluluk* için büyük ibret vardır.”³⁵⁰ “Ayrıca O, göklerde ve yerde ne varsa hepsini kendinden bir lütuf olarak emrinize vermiştir. Bütün bunlarda *düşünenler* için işaretler vardır.”³⁵¹ Bu ve bunun gibi nice âyet, varlıklar hakkında bilgi sahibi olmayı ve tefekkür etmeyi teşvik etmiştir. Lakin bu teşvik Rabbimizin âlemleri ne sûretle yarattığını keşf etmeyi gösterdiğini anlamakla bereber asıl olan tevhidî netice verecek şekilde düşünmeyi öğütlemektedir.

Kısaca geçmiş toplumların hayat hikâyeleri, göklerin yaratılışı, güneş, ay, gece, gündüz, yer, gök, kara, deniz ve diğer varlıkların insanın hizmetine verilmesi, kâinatın düzenli olarak yönetilmesi, yerin hayata elverişli oluşu, dağların, ovaların, nehirlerin, meyvelerin, bitkilerin, hayvanların var edilişi, insanın topraktan yaratılışı, evlilik ile eşler arasında sevgi ile şefkatin oluşması, uyku gerçeği, arının bal yapması, bütün yaratıkların insanın hizmetine sunulması, kevnî ve kitabî âyetler, darb-ı meseller ve geçmiş kavimlerin kıssaları ve benzeri misaller anlatıldıktan sonra bütün bunlarda *düşünen toplumlar* için ibretler bulunduğu bildirilmiştir. Bahsi geçen âyetler şunlardır:

“Eğer biz isteseydik o kişiyi delillerimizle yüceltirdik. Fakat o dünyaya saplanıp kaldı, hevesinin peşine düştü. İşte böylesinin hali, kovsan da bıraksan da hep dilini çıkarıp soluyan köpeğin haline benzer. Âyetlerimizi yalan sayan topluluğun durumu işte

³⁴⁷ el-Al-i İmran, 3/190-191.

³⁴⁸ el-Bakara, 2/164.

³⁴⁹ er-Ra'd, 13/3.

³⁵⁰ en-Nahl, 16/11.

³⁵¹ el-Casiye, 45/13.

böyledir. Şimdi sen bu kıssayı anlat, umulur ki iyice düşünürler.”³⁵² “Dünya hayatı gökten indirdiğimiz bir su misalidir ki, insanların ve hayvanların yediği yer bitkileri o su sayesinde gürleşip birbirine girer. Yeryüzü bu güzelliğe kavuşup süslendiğinde ve sahipleri bu güzellikleri kendi güçlerine bağladıklarında oraya, bir gece vakti yahut güpegündüz emrimiz ulaşır da onu -sanki dün de yokmuş gibi- kökünden biçilmiş hale getiririz. *Düşünenler* için âyetlerimizi işte böyle açıklıyoruz.”³⁵³, “Sonra her türlü besleyici ürünlerden ye; rabbinin koyduğu kanunlara boyun eğerek çizdiği yollardan git!” Onların karınlarından, farklı renk ve çeşitlerde şerbet (kıvamında bir sıvı) çıkar ki onda insanlara şifa vardır. İşte bunda da düşünen bir topluluk için açık delil bulunmaktadır.”³⁵⁴ “Onlara ısınıp kaynaşasınız diye size kendi türünüzden eşler yaratıp aranızda sevgi ve şefkat duyguları yerleştirmesi de O’nun kanıtlarındandır. Doğrusu bunda iyi düşünen kimseler için dersler vardır.”³⁵⁵, “Allah, ölüm vakitleri geldiğinde insanları vefat ettirir, ölmeyenleri de uykularında ölmüş gibi yapar. Ölümüne hükmettiklerini tutar, diğerlerini ise belli bir süreye kadar (hayata) salar. Kuşkusuz bunda iyice *düşünenler* için dersler vardır.”³⁵⁶, “Şayet biz bu Kur’ân’ı bir dağın üzerine indirmiş olsaydık, onu Allah korkusundan titremiş ve paramparça olmuş görürdün. İşte bu misalleri insanlar düşünsünler diye veriyoruz.”³⁵⁷

Kur’ân-ı Kerîm; insanı muhatap alan bir kitap olduğu için insanın, kendisini yüceltmesi, geliştirmesi ve olgunluğa erdirmesi için öğrenmesi gerektiğini bize bildirir. İnsanı diğer canlılardan ayırt eden en önemli özelliği de budur aslında. Diğer canlılar herşeyi öğrenmiş bir şekilde dünyaya gelmektedir. Halbuki insan tamamen câhil olarak dünyaya gözlerini açar. Demek ki insanın yaratılış gâyesi Allah tarafından böyle takdir edilmişken, nasıl oluyor da insanı bilimsel gelişmelerden hakikatlerden uzak tutsun ve gelişmeye mani olsun. Bilakis Kur’ân-ı Kerîm, insanın kâinatı farklı bir şekilde okuyup hakikatı bulmasını, yaratılış gayesini keşf etmesini istemektedir. Bunun için de fen ve bilim ile ilgilenmesi gerekmektedir. Yukarıda genişçe izah edildiği gibi din ve bilimin amaç ve gâyeleri ile ilgili çatışma ve uzlaşma noktaları vardır. Bilim varlıkların nasılları ile ilgilenirken Kur’ân ise niçinleriyle ilgilenir. Kâinatı bir kitaba benzeterek okumayı

³⁵² el-A‘râf, 7/176,

³⁵³ el-Yunus, 10/24

³⁵⁴ en-Nahl, 16/69

³⁵⁵ er-Rûm, 30/21

³⁵⁶ ez-Zümer, 39/42

³⁵⁷ el-Haşr, 59/21.

derinlemesine yaptırır. Kâinata ve eşyaya Allah için bakmayı mâna-yı harfî³⁵⁸ ile okumayı gösterir. Herşeyden ve varlıklardan Yüce Yaratıcı olan Allah'a karşı bir pencere açarak insanın amacını ve gayesini gösterir. Bilim burada bu gâye ve maksatları nazara almadan hareket eder. Bu gâyeleri ve maksatları açıklayan âyet ve hadislere bakacak olursak bize bu konuda açıklık getirecektir. Kur'ân-ı Kerîm içerik olarak bu kadar ilime önem verdiğini göstermektedir. İslâm, bilgiyi (ilmi) kutsal görmektedir. Çünkü netice olarak bütün bilgiler Allah'ın Alîm ismi tecellisini konu edinmektedir. Cenab-ı Hak'ın Alîm ve Hakîm sıfatları bilgiyi insan üzerinde görmek istemektedir.

Hz. Peygamber'in (s.a.s.) ilim ve hikmetle ilgili sözlerine bakarsak ilim ve bilginin hadisler açısından ne kadar önemli olduğunu görürüz. İslâm medeniyetinin temelinde başta Kur'ân olmak üzere Hz. Peygamber'in (s.a.s.)'in ilmi gelişmeye karşı takınmış olduğu olumlu ve teşvik edici davranışları ve sözlerinin çok büyük tesiri vardır. İslâm ümmetinin geliştirmiş olduğu medeniyet saikleri üzerinde bunu açıkça görmekteyiz. Nitekim Hz. Peygamber'den (s.a.s.) önce İslâm medeniyeti diye bir medeniyetten söz etmek mümkün değildi. İslâm medeniyetini besleyen başta Kur'ân-ı Kerîm ve hadis gibi kaynaklar olmasa tarihte elde edilen başarıları ne ile izah edebiliriz. Müslümanların elinde belki ilk kaynaklar içerisinde fen ve bilime ait üretilmiş kaynaklar olmasa da temel referanslar bu noktada teşvik edici olmuştur. Orta çağda Hıristiyanlığın ilimle mücadeleyi putperestlikle eşit tuttuğu bir zamanda İslâm medeniyeti ilimle örülüyordu. İçerisinde 400.000 cilt kitabın mevcut olduğu İskenderiye kütüphanesinin yakılması bağnazlığın ne safhada olduğunu göstermesi açısından büyük bir önem taşıyor.³⁵⁹

Hz. Peygamber'in bilgiyi elde etmede hiçbir şekilde kadın erkek ayırt etmediğini görüyoruz. "İlim her erkek ve kadın üzerine farzdır."³⁶⁰ İlim öğrenmeyi ve öğretmeyi sadaka ile eşit tutmuştur. "En faziletli sadaka Müslüman'ın ilim öğrenip sonra onu Müslüman kardeşine öğretmesidir."³⁶¹ İlim öğrenmek zor ve yorucu olması hasebiyle -

³⁵⁸ Mâna-yı Harfî: Birşeyin kendisini değil de san'atkârını, ustasını, sahibini bildirip tanıtan mânâsı. Bkz. *Luggat*, "Mâna-yı Harfî", (Erişim 1 Nisan 2023)

³⁵⁹ Miladi 360 yılında o dönemin bütün ilim ve marifetlerini ihtiva eden ve yaklaşık 400.000 cilt kitaba sahip İskenderiye kütüphanesinin "Serapium" ismini taşıyan bölümü Piskopos Theoplihos tarafından yakıtılmıştı. Kütüphanenin yakılmasından yirmi beş yıl sonra meşhur astronom Theon'un kızı riyaziyeci Hypatia (370-415) Baş Piskopos Kyril'in teşvikiyle İskenderiye'de halk tarafından parçalanmıştı. Bize bu bilgileri aktaran Adivar, "İlmin ilk şehitlerinden biri galiba bu kadındır" demektedir. Bkz. Adivar, *İlim ve Din*, 76.

³⁶⁰ Muhammed Bin Abdullah el-Hadib Tebrizi, *Mışkat'ül Mesabih*, (Beyrut: 1985), 1-50.

³⁶¹ el-Fethul Kebir, 210.

özellikle de geçmiş zamanlarda- ilim yolculuğunu övmüş ve teşvik etmiştir. “İlim öğrenmek için yola çıkan kimse, evine dönünceye kadar Allah yolundadır.”³⁶² Peygamberlerin en büyük mirasının ilim ve bilgi olduğunu beyan etmiştir. “Peygamberler ne bir altın ve ne de bir gümüş miras bırakmamışlar, ancak ilmi miras bırakmışlardır. İşte o mirasa konan, sonsuz haz ve nasib almış demektir.”³⁶³ Hz. Peygamber (s.a.s.) ilime verdiği önemi şu hadiste de görmemiz mümkündür:

Rasûlüllah sallellâhu aleyhi ve sellem bir gün odalarından birisinden çıkıp mescide girdi. (İçeri girince) halka (olup oturmuş iki cemaat) ile karşılaştı: Halkalardan biri Kur’ân okuyor ve Allah'a dua ediyordu. Diğer halka ise ilim öğreniyor ve öğretiyordu. Rasûlüllah sallellâhu aleyhi ve sellem (bunu görünce) “Hepsi hayır üzeredirler, şunlar Kur’ân okuyup Allah'a dua ediyorlar. Allah dilerse onlara (istediklerini) verir, dilerse vermez. Şunlar da ilim öğrenip öğretiyorlar. Ben de ancak bir muallim olarak gönderildim” buyurdu ve hemen onların yanına oturdu.”³⁶⁴ Diğer taraftan câhil kalmayı helak olmak ile eşdeğer tutmuştur. “Ya bilgin ol, ya öğrenci ol veya dinleyici ol, dördüncü olma helak olursun.” demiştir. İlim ve bilginin kaynağını sormadan ırk ve milliyetine bakmadan alınmasını tavsiye edip teşvik etmiştir. “İlim ve hikmet mü’minin yitik malıdır; nerede bulursa alır.”³⁶⁵ “İlim Çin’de dahi olsa alınız.”³⁶⁶ Yine Hz. Peygamber (s.a.s.) müminlere şiar olacak dualarında Rabbimizin ta’limi ile Cenab-ı Hakk’a “Allah’ım ilmimi artır.”³⁶⁷ diyerek ilminin artırılmasını istemek suretiyle dua etmiştir.

Hakiki muallim olan Hz. Peygamber (s.a.s.), savaşta dahi ilme ve öğrenmeye önem vermiştir. Bedir savaşında esir olarak karşı taraftan ele geçen her kimse için 4000 dirhem kurtuluş akçesi takdir edilmişken, okuma-yazma bilenlerden her biri Medineli Müslüman’a bunu öğretmek karşılığında hürriyetlerine kavuşmuşlardır. Böylece ilk

³⁶² Bkz. Ebu İsa et-Tirmizi, Sünen-i Tirmizi Tercemesi, çev. Osman Zeki Mollamehmetoğlu, (İstanbul: Yunus Emre Yayınevi, 1975), 4/398.

³⁶³ Muhyiddin-i Nevevî, Riyazu's-Salihin ve Tercemesi, çev. Hasan Hüsnü Erdem, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1958), 2/5.

³⁶⁴ İbn Mace I /83 el-Mukaddime, Babu Fadli'l-Ulema-i ve'l-Hassi Ala Talebi'l-İlm; ed-Darimi, es-Sünen, 54.

³⁶⁵ Mansur Ali Nasıf, et-Tac, *Kitabu'l-İlm*, (Kahire: 1961), 1/ 64.

³⁶⁶ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *Şu'abul İman*, nşr. Ebû Hâcer Muhammed Saîd b. Besyûnî Zağlûl, (Beyrut: 1990) 2/ 254.

³⁶⁷ et-Taha, 20/114.

okuma-yazma seferberliğini de başlatarak müminlerin önüne bilim noktasında güzel bir hedef koymuştur.³⁶⁸

İlim noktasında İslâm tarihinde en önemli şahsiyetlerden biri olup Hz. Peygamber'in (s.a.s.) "Ben ilmin şehri isem Ali onun kapısıdır" diyerek övdüğü Hz. Ali'nin de (r.a) ilim ile ilgili teşvik eden muhteşem sözleri vardır. Meselemize dair sözleri şu şekildedir: "İlim maldan hayırlıdır. İlim seni korur, malı ise sen korursun. İlim amel edildikçe artar, mal ise harcadıkça eksilir."³⁶⁹ diyerek ilmin maldan daha hayırlı olduğunu belirtmiştir. Yine Hz. Peygamber (s.a.s.) eğitim müesseselerini de cennet bahçelerine benzetmektedir. "Cennet bahçelerine uğrarsanız, onlardan faydalanın, istifade edin". Sahabe-i Kiram: "Cennet bahçeleri nedir?" diye sorduklarında: "İlim meclisleridir, öğretim yerleridir." cevabını vermişlerdir.³⁷⁰

İşte bu şekilde eğitim ve bilime ait âyet ve hadislere kulak veren Müslümanlar ve müslüman bilim adamları bilime büyük hizmet etmişlerdir. Yukarıda anlatıldığı üzere aslına bakıldığında İslâm'ın ilk 5 asrı bugünkü Batı medeniyetinin gelişmesinde, Rönesans'ın kapısının açılmasında önderlik etmişlerdir. Nitekim 9 ile 18. Yüzyılları arasında, Matematik, Astronomi, Fizik, Kimya, Biyoloji, Tıp vb. Alanlarda meşhur ve otorite olanlar, Müslüman bilginlerdir.³⁷¹ Müslüman bilginlerin bu bilimsel çalışmalarıyla Ortaçağ, Batı için karanlık çağ iken İslâm dünyasının en aydınlık çağı olmuştur.

İslâm bilim tarihine baktığımızda bunun birçok örneğini görmekteyiz. Kayadibi bu noktada şunları demektedir:

Matematiğin temelini oluşturan cebir, Câbir isimli bir Müslüman tarafından bulunmuştur. Operatörün mücidi Ebu Kâsım Zehravi'dir. Fahrettin-i Râzi mikrobu bulmuş, çiçek ve kızamık aşılarını geliştirmiş, kalp rahatsızlıklarında hacamat kullanmış, böbrek taşlarını ilk defa ilaçla eritmiştir. İbn-i Sina diyabeti keşfetmiş olup civa ile tedavi yöntemini geliştirmiştir. Büyük hesapçı Harezmi rasathaneyi kurmuş ve

³⁶⁸ M. Asım Köksal, "Esir Edilen Müşrikler Hakkında Ne Yapılacağıın Konuşulması" *İslâm Tarihi*, (Erişim 01 Nisan 2023).

³⁶⁹ İmâm Ebu Hâmid el-Gazzâlî, *İhyau Ulümi'd-Din*, çev. Ahmet Serdaroğlu, (İstanbul: Bedir Yayınları, 1. Baskı) 1/23.

³⁷⁰ Tirmizi, "Daavat", 82 (No.3510). Ahmed bin Hanbel, "Müsned", 3 (No.150).

³⁷¹ Bkz. Mehmet Bayraktar, *İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1985), 31-33, 69-72, 97-98, 121-122; Adıvar, *İlim ve Din*, 102-120; Amiran Kutkan Bilgiseven, *Türk Milletinin Manevi Değerleri*, (İstanbul: 1977), 21-23.

dünyanın çevresini ilk kez 24.000 mil olarak hesaplamıştır. el-Biruni, dünyanın güneş etrafında döndüğünü söyleyip Çekim yasasını keşfetmiştir. İbn-i Hazen (İbn Haysem'in Avrupa'daki adı) optiğin temellerini atmıştır.”³⁷²

Fuat Sezgin'in bilim tarihi ile ilgili hazırladığı çok geniş kapsamlı çalışması olan “İslâm'da Bilim ve Teknik” adlı şâheserde, müslüman bilim adamlarının çalışmalarını kaynaklarıyla birlikte ortaya koymuştur.³⁷³ Bu ilime ve bilime yapılan teşvikler neticesinde Müslümanlar birçok buluşlara imza atmışlardır. Nitekim Renan'ın inkar edemediği ancak doğrulamak zorunda kaldığı bu durum neticesinde Müslümanlar, Aydınlık Çağlarında Haçlı Seferleri, Endülüs yolu ve Sicilya etkisiyle Avrupa'yı bilimsel gelişmelerde yönlendirdiler. Rönesans'ın ve Aydınlanma döneminin başlangıcında etkili oldular.

Namık Kemal'in Renan'a itiraz ettiği reddiyesinde Avrupa'nın bilim tarihi açısından birinci kısımda genişçe anlattığımız gibi orta çağ çok sıkıntılı ve mücadeleli bir süreç olarak geçmiştir. Hıristiyan papazlarının ve kilisenin etkisiyle baskılanan bir bilim tarihi 16. yüzyıldan sonra Hıristiyanlık dinine baş kaldıran aydınlar tarafından ancak gelişmeye açık bir hale gelmiştir. İslâm dini bu yönde tamamen farklı bir mahiyete sahip olduğunu üzerinde durmuş olduğumuz âyet ve hadislerle ve bilim tarihi gerçekleriyle apaçık bir şekilde görmekteyiz. Yani İslâm dini Hıristiyanlık ile kıyas edilemez. Abbasiler, Selçuklu ve Osmanlı devletleri ile yüksek bir bilimsel terakkiye sahip olunmuş fakat Renan, bu dönemlerde gerçekleşen bilimsel gelişmeleri ve katkıları görmezlikten gelmiştir. Renan'ın burada objektif bir yaklaşım içerisinde olmadığı tamamen İslâm dinini karalamak üzere hareket ettiği açıkça ortadadır. Açık ve net hiçbir delile dayanmadan 12. yüzyıldan itibaren yani Selçuklular ve Osmanlılarla beraber İslâm medeniyetinin gerilediği fikri oryantalist bir kanaat haline gelmiştir. Genelde Müslümanlara -özelde- ise Türklere karşı düşmanlık zamanla Avrupalı Oryentalistlerin büyük çoğunluğunun ortak özelliği haline geldiğinden³⁷⁴ Renan'da da bunu görmek gâyet doğaldır. Esasında yanılmış gibi gözükselerde kasıtlı bir durum olduğu açıktır.

³⁷² Kayadibi, “Kur'an'ın Eğitim, Bilim ve Araştırmaya Verdiği Önem”. 1-15.

³⁷³ Bkz. Fuat Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2. Baskı, 2015).

³⁷⁴ İsmail Kara, *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003), 90.

Şunu da belirtmek gerekir ki son yüzyıllarda birtakım sebeplerden dolayı müslüman toplumun Avrupadan bilimsel olarak daha geride kaldığı gözüksede, bunun başlıca sebebinin din olduğunu söylemek haksızlık olur. Kur'ân ahlakından uzaklaşmış ve dinin dünya ve çalışmaya verdiği önemi de insanın dünyayı mamur etmek için bir sorumluluk yüklediğini unutan kitlelerin bilimsel anlamda yeterliliklerini iyi ve doğru bir şekilde tahlil etmek gerekir. Bilimsel gelişmeler birikimsel olduğundan evvelde müslümanların katkı yapıp belli bir aşamaya getirmiş oldukları bilimin İslâm âleminin tekrar eline geçmeyeceği anlamına da gelmez. Burada müslümanların çalışması ve birtakım manilerin ortadan kalkmasıyla muhakkak bu da gerçekleşecektir. Renan'ın ve müsteşriklerin iddiaları temelsizdir. İslâmiyet ne bilime ne de bilimsel faaliyetlere ve gelişmelere engeldir. Çalışmamızın son kısmına kaynaklara ek olarak Renan'ın ve Namık Kemal'in Müdaâfanamesi'nden bir kısım sayfaları ilave edilerek hitama erecektir.

Ek-1 : Ernest Renan, "İslâm ve Bilim" Konferansı Metni Çevirisi bir kısmı

Ek-2 : Namık Kemal, "Renan Müdaâfanâmesi" Metnin Ord. Prof. Fuat Köprülü Nüshasından bir kısmı

SONUÇ

Ernest Renan'ın konferansı gerek yazıldığı tarihlerde gerekse günümüze kadar devam eden bir bakış açısının önemli bir metnidir. İslâm âleminde geniş bir yankı uyandıran bu metne Tanzimat Döneminin önde gelen isimlerinden Namık Kemal'in bir eserle cevap vermesi, konunun önemini göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Renan tarafından İslâm olarak nitelendirilen şey nedir? Hadisler, âyetler ve kutsal kaynaklar mıdır? Eğer bu öyle ise Renan bu kaynaklara hiçbir atıfta bulunmamıştır. Müslüman bilginlerin ve filozofların görüşleri midir? Renan konferansında bahsi geçen bu kaynaklara hiç atıf yapmaz. Açıkça görülüyor ki Renan, konuşmasından başlangıçtan itibaren “*İslâm*” diye soyut bir kavrama gönderme yapar ve bu onun en önemli problemidir. Bu kapsamda haklı olarak şu şekilde bir soru yöneltilebilir: Şu ya da bu hükümdar zamanında, şu ya da bu devlet zamanında ortaya çıkan kimi hadiseler, bir inanış biçimini öz olarak nasıl temsil edebilir? Doğru yaklaşım, İslâm'ın, değişmezleri ve değişkenleri üzerinden verilebilir: değişmez kaynak, âyetlerdir. Bunun dışındaki değişkenler İslâm değil, her zaman doğru ya da yanlış sayılabilecek pratik yorumlarıdır. Renan aslında İslâm'dan söz ederken, İslâm'ın temel metinlerine değil, Müslüman toplumlarda gelişen bazı pratiklere, uygulamalara atıf yapmaktadır. O'nun İslâm'ın bilimi ve ilerlemeyi engellediği ile ilgili görüşü, direkt olarak bir kaynak araştırmasında değil, daha çok muhtemelen uzun Suriye gezisi sırasında halk arasında gözlemlediği dini yaşamdan ve nakıs uygulamalardan elde ettiği bilgilere dayanmıştır. İslâm coğrafyasında gelişen neredeyse her durumu, her kusuru ve hatayı İslâmiyet ile ilişkilendirmek doğru bir tutum değildir. Kimi zaman müslüman toplumlarda yaşanan pratik ve uygulamalar dinin esaslarını yansıtmayabilir. Diğer bir deyişle müslümanlar da her insan gibi temelde bir insandır ve hata yapabilir. Fakat bunların hatasını direkt olarak üye oldukları ya da inandıkları dine bağlamak, bilimsel açıdan bir dikkati doğrulamaz. İslâm dünyasındaki çöküşü ve bilim karşıtı tavrı İslâm'ın bir eksiği olarak görmektense, İslâm'ı anlama ile ilgili yetersizliklerin bir neticesi olarak görmek çok daha uygun bir yaklaşım olacaktır. Bu durum Yahudilik ve Hıristiyanlık için de geçerlidir. Asıl mesele, dinin mevcut kaynakları kadar ya da bundan çok daha fazlası olarak dini nasıl anladığımızdır. Eğitilmiş, sağlıklı, sağduyulu ve berrak bir zihnin fikri, en “*ilkel*” olarak nitelendirilebilecek bir dini, bir öğretiyi dahi dünyanın en önde gelen pratiği konumuna taşıyabilir. Kutsal olan metinlerin tek boyutlu herhangi bir yorumu bulunmamaktadır. Bunlardan çok daha farklı,

hatta birbirlerini yadsıyan bazı yorumlar çıkarılabilir. Burada önemli olan, Kur’ân-ı Kerîm’de yazanları doğru anlayıp, pratik ve uygulama aşamasında Hz. Peygamber’in uygulamalarına ve yönlendirmelerine bakmak gerekir. Bu da bize İslâm’ın gerçek kaynakları ile hareket etme imkanını sağlar.

Namık Kemal, “*Renan Müdâfaanâmesi*” sırasında bir “*apoloji*” ortaya koymaktadır. Görüşlerini yoğun olarak bilim, eğitim ve felsefe tarihinden almış olduğu veriler ile desteklemektedir. Bu uğraş içerisinde şair Namık Kemal yerine farklı bir Namık Kemal ile karşılaşırız. Nitekim bu savunmada bir filolog, felsefeci, din tarihçisi ve bilim insanı olarak konuşur. Batı ve Doğu düşüncesine, uygarlık ve bilim tarihine yönelik açıklamalar yapar, bu konuda örnekler verir. Vermiş olduğu cevaplar temelde ikna edicidir. Renan savunması, modern düşünce serüveninin ilk unsurlarından birisidir; sahici ve özgün bir sestir. Sonraki dönemlerde felsefi alanlarda yapılan çalışmalar, bir şekilde problemin bir bölümünde yer almıştır. Müdâfaanâme, aynı zamanda Renan üstünden pozitivistliğe yöneltilmiş olan bir eleştiridir. Böyle bir savunmayı yazabilmek için oldukça kapsamlı bir kültüre, tarih ve uygarlık bilgisine, felsefi bir bakışa sahip olunması gerekir. Namık Kemal, savunmasında bu konu ile ilgili mevcut bilgi birikimini ortaya koymuştur.

İslâm uygarlığının bayındırlık, teknoloji ve bilim anlamında geri kalmasını, Renan tarafından söylenen bir söz ile anlayabiliriz. Renan, bilimin ve felsefenin bir toplumun elinden düştüğü zaman farklı bir toplum tarafından yüceltildiğini söylemiştir. Antik Yunan döneminden kalmış olan felsefi ve bilimsel gelişme, 750 senelerinden 1300 senelerine kadar İslâm toplumunun elinde yüceltilmiştir. Yapılan bu kültür hamlesi, “*Uygarlık zinciri, Antik Yunan ve Rönesans*” arasında buluna güçlü halkayı oluşturmaktadır. Bu meşaleyi ileriki dönemlerde Avrupa kültürü benimsemiş, Sanayi Devrimi, Rönesans, Reformasyon ve Aydınlanma dönemi derken teknoloji ve bilimde oldukça hızlı bir kalkınma sağlanmıştır. Bu gelişimin devamlı olarak bu şekilde süreceğine, İslâm toplumunun bundan eksik olacağına yönelik herhangi bir belirti yoktur. Nitekim günümüzde ülkemizin havacılık ve insansız hava araçlarında gelmiş olduğu gelişmeler, müslüman bir milletin bilimsel faaliyetlere katılımında önü açıldığında nerelere gelebileceğini gösteren güzel bir örnektir.

Dünyadaki uygarlık zinciri sadece tek bir halkadan meydana gelmez, bu zincir halkalardan oluşur. İslâmiyet akıllı, beslenmiş olduğu “*değişken*” ve “*sâbit*” kaynakları ile kendisini tekrardan dönüştürebilecek bilgi birikimine ve tecrübeye sahiptir. Burada

önemli olan, pratik yorumların bu kaynaklara entegre bir biçimde türetilmesi, bu hususta İslâm âlemini ileriye taşıyabilecek “*doğru anlama*” biçiminin oluşturulabilmesidir. Renan’ın konferansı ve Namık Kemal’in Müdâfaası, özellikle bu konuda okurlara düşünme fırsatı vermiştir.

Sonuç olarak Namık Kemal, Renan savunmasında Avrupa’nın en ünlü bilim insanlarından ve filozoflarından birisi ile konuşur. Ele almış olduğu konu çok kapsamlı ve derin bir konudur. Söylemiş olduğu şeyler önemsiz ya da yanlış olarak değerlendirile bile, tutum bakımından çok önemli bir hususta bulunur. Böyle ağır bir yükü sırtlanması, bu hususta kendini sorumlu hissetmesi, bir uygarlığın ve kültürün Müdâfaasını yapması, Renan’ın karşısında Batılı düşünce yapısının eleştirisine girişmesi, bir açıdan Renan’ın öncüllerini pratik açıdan da çürüten oldukça önemli ve değerli bir düşünce olayıdır.

KAYNAKLAR

- Adıvar, Adnan, *İlim ve Din*, , İstanbul: Remzi Kitabevi, İkinci Basım, 1969.
- Adıvar, Adnan. *İlim ve Din*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1980.
- Akın, N. Sabri. “İslâm'da İnsan Sevgisi”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/17 (2007), 137-147.
- Akiki, Necîb. *El-Müsteşrikûn*. Kahire-Mısır: Dârü'l Maarif, 3. Basım, 1964.
- Altıntaş, Ramazan. “Nass Karşısında Aklın Değersel Durumu”. *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2003), 11-20.
- Altun, İsmail. “Müsteşrik Alfred Guillaume'nin Mescid-i Aksâ'nın Yerine Dair Görüşlerine Eleştirel Bir Yaklaşım”. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 52 (2019), 287-309.
- Arabacı, Murat. *Kur'ân'ın Terk Edilen Emri Bilim*. Ankara: Krypto Yayınları, 2009.
- Arnold, Sir Thomas Walker (ö. 1349/1930). *The Preaching of Islam A History of the Propagation of the Muslim Faith*. Londra: Constable & Company Ltd, 2. Basım, 1913.
- Armağan, Mustafa (ed). *İki Efendi Arasında: Kur'ân mı Yoksa Bilim mi? İslâm ve Bilim Tartışmaları*. İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2007.
- Aydın, Mehmet. *Din felsefesi*. İzmir: İlahiyat Vakfı Yayınları, 1987.
- Aydın, Mehmet. “Namık Kemal'de ‘Terakki ve Maarif’ Düşüncesi”. Ankara: *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi* 53/2 (2013), 451-477.
- Aydoğan, Bedri. “Namık Kemal'in Mektuplarından Yansıyan Kıbrıs Yaşamı”. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 30/1 (2021), 157-165.
- Bâyet, Albert. *Dine Karşı Düşünce Tarihi*, çev. Cemal Süreya, 4. Baskı, Broy Yayınları, BY 2004.
- Bâyezidof, Ataullah. (1993). “Renan'a Reddiye” *İslâm ve Medeniyet*, sad. İbrahim Ural, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, akt. Ahmet Uslu, *International Journal of Language Academy* 8/3, (June 2020), 425-449.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *Şu'abul İman*, nşr. Ebû Hâcer Muhammed Saîd

- b. Besyûnî Zağlûl, (Beyrut: 1990).
- Bıçer, Ramazan - Silkin, Fatma. "Din-Bilim İlişkisi Bağlamında Hüseyin El-Cisr'e Göre Yaratılış". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/13 (2006), 103-129.
- Blachere, Regis (ö. 1393/1973). *Le Coran*. Paris: G. P. Maisonneuve et Larose, 1966.
- Blackwell, Richard J. "Galileo Galilei", *Batı Geleneğinde Bilim Ve Din Tarihi*. Gary B. Ferngren (ed). İstanbul: Say Yayınları, 1. Baskı, 2016.
- Bolay, Süleyman Hayri. "Akıl", *Türkiye Diyanet Ansiklopedisi*, Erişim 1 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/akil>
- Bolay, Süleyman Hayri. *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınevi, 5. Baskı, 1990.
- Boutroux, Emile. *Çağdaş Felsefede İlim ve Din*. çev. H. Katipoğlu, İstanbul: MEB Yayınları, 1997.
- Broman, T. "Aydınlanma," *Batı geleneğinde Bilim ve Din Tarihi*. Gary B. Ferngren, ed. İstanbul: Say Yayınları, 1. Baskı, 2016.
- Brockelmann, Carl. *Geschichte der arabischen Litteratur-Erster Supplementband* Leiden: Brill, 1937.
- Bulğen, Mehmet. "Son Dönem Osmanlı Kelâmcılarının Kevnî Âyetleri Yorumlama Yöntemleri Üzerine: Ömer Nasuhi Bilmen Örneği", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 13/1 (2015), 61-89.
- Bulut, Yücel. "Oryantalizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 1 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/oryantalizm>
- Bulut, Yücel. *Oryantalizmin Kısa Tarihi*. İstanbul: Küre Yayınları, 7. Basım, 2017.
- Canikli, İlyas. "Ignaz Goldziher'in 'İslâm Kültürü ve Araştırmaları I-II' Eseri Bağlamında Hz. Peygamber ve Hadisler Hakkındaki Görüşlerine Yeniden Bakış". *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2020), 339-364.
- Cansız, Hasan. *Rü'yetullah Meselesi Çerçevesinde Kelam-Bilim İlişkisi*. Diss. Necmettin Erbakan University (Turkey), 2019.
- Cebeci, Suat. "Milli Kimlik Bağlamında Din-Kültür İlişkisi". *Akademik İncelemeler Dergisi* 3/2

(2008), 1-11.

Ceyhan, Semih. "Bilim, Batı ve İslâm". *İstanbul Sebahattin Zaim Üniversitesi Yayınları* 1/22 (Aralık 2018), 460-472.

Ceylan, İsa. "Kişilik Gelişimi Din İlişkisi". *Din ve Bilim-Muş Alparslan Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi Dergisi* 2/2 (2019), 50-72.

Comte, Auguste. *Pozitivizmin İlmihali*. çev. Peyami Erman, İstanbul: M.E.B. Yayınları, 1952.

Coşkun, Ali. "Din, Bilim ve Felsefe İlişkileri." *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 18/1 (2016), 213-229.

Coşkun, Cüneyt. "Din-Bilim İlişkisi ve Çatışmanın Araçsallığı." *Bilimname* 2019.37 (2019), 1057-1084.

Cündioğlu, Düccane. "Ernest Renan ve 'Reddiyeler' Bağlamında İslâm-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı", *Dîvân İlmi Araştırmalar* 2 (1996), 1-94.

Çağıl, Necdet. "Klasik Anlayışla Bilimsel Bulguların Kesiştiği Noktada Kur'ân Nazmı". *Ekev Akademi Dergisi* 6/11 (2002), 59-74.

Çakmak, A. - Çakmak, F.- Aydeniz, H. "Din-Bilim İlişkisi Tutum Ölçeği". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 26/3 (2022), 955-970.

Çalışkan, İsmail. *Kur'ân'da Din Kavramı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.

Çelik, Selim. *Alman Oryantalist Gregor Schoeler'in Hadis Hakkındaki Görüşlerinin Değerlendirilmesi*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Çoruk, Ali Şükrü. "Oryantalizm Üzerine Notlar". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9/2 (Aralık 2007), 193-204.

Darwin, Charles. *İnsanın Türeyişi*, çev. Öner Ünalın, Ankara: Onur Yayınları. 6. Baskı, 1989.

Diyanet İşleri Başkanlığı. *Din Hizmetleri Raporu*. Ankara: Diyanet İşleri Yayınları, 2018.

Doko, Enis. *Dahi ve Dindar: Isaac Newton Din ve Bilim İlişkisinde Konuşma Sırası Newton'da*. İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2019.

- Draper, Paul R. *God, "Science and Naturalism"*, Philosophy of Religion, ed. William J. Wainwright, Oxford, Oxford University Press, 2007.
- Drees, Willem B. " 'Religion' In Public Debates: Who Defines, For What Purposes? *Religion*, (2008), 464-472.
- Dülger, Ahmet. *Müsteşriklerin Görüşlerinin Kur'ân İlimleri Işığında İncelenmesi (Â'râ'ül Müsteşrikîn Havle'l Kur'Âni'l Kerîm Özelinde)*. Diss. Necmettin Erbakan University (Turkey), 2022.
- Efganî, Cemâlettin. *Renan'a Cevap*. Bkz. Alaeddin Yalçinkaya, Cemaleddin Efganî, İstanbul: Sebil Yayınları, 1995.
- Eskieserler*. Erişim 1 Nisan 2023. <https://www.eskieserler.com>
- Eyice, Semavi. "Arnold, Sir Thomas Walker", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 1 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/arnold-sir-thomas-walker>
- Fayda, Mustafa. "Câhiliye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 30 Mart 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cahiliye>
- Frolov, İ. *Felsefe Sözlüğü*, çev. Aziz Çalışlar, İstanbul: Cem Yayınları 1997. akt. Cihan Ballıkaya, "Pozitivizm, Tarihsel Süreç İçerisindeki Gelişimi ve Sosyolojik Düşünceye Etkileri". *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 33 (2015), 87-106.
- Gazzalî, İmâm Ebu Hâmid. *İhyau Ulîmi'd-Din*, çev. Ahmet Serdaroğlu, İstanbul: Bedir Yayınları, 1. Baskı 1/23.
- Goldziher, Ignaz (ö. 1340/1921). *Muhammedanische Studien - İslâm Kültürü Araştırmaları* 1-2. çevr. Cihat Tunç. tak. Mehmed Said Hatiboğlu. Ankara: Otto, 2019.
- Gözütok, Şakir. *İlk Dönem İslâm Eğitim Tarihi*, Ankara: Fecr Yayınları, 2002.
- Gündüz, Şinasi. *Dinin Anlam ve Değeri, Yaşayan Dünya Dinleri*. ed. Şinasi Gündüz, İstanbul: DİB Yayınları, 2. Baskı, 2007.
- Hançer, Ali. *Erken Dönem İslâm Tarihinde İktisadi Olaylar ve Mevalinin Mezheplerin Oluşumuna Etkisi*, Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

- Hatiboğlu, Mehmet S. "Goldziher, Ignaz". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 14/102-105. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- İbanoğlu, Fulya. "İslâm'a 'Terör' İsnadının Oryantalist Temelleri: Ernest Renan'ın 1883'te İrad Ettiği Konferans", *Din ve Hayat Dergisi* 12/38 (2019), 76-90.
- Jonser, J. H. "Baconcılık", *Batı geleneğinde Bilim ve Din Tarihi*. Gary B. Ferngren(Ed). İstanbul: Say Yayınları, 1. Baskı, 2016.
- Kalın, İbrahim. "Namık Kemal'le Renan'a Karşı-I". *Anlayis.net*. Erişim 30.03.2023. <http://www.anlayis.net/makaleGoster.aspx?dergiid=10&makaleid=3351>
- Kalın, İbrahim. "Namık Kemal'le Renan'a karşı-II". *Anlayis.net*. Erişim 30.03.2023. <http://www.anlayis.net/makaleGoster.aspx?makaleid=3420>
- Kam, Ferit. *Dini Felsefi Sohbetler*, sad. Süleyman Hayri Bolay, Ankara: DİB Yayınları, 1987.
- Karacoşkun, Mustafa Doğan. "İslâm Düşünce Geleneğinde Din-Bilim İlişkisi". *Uluslararası İslâm Düşünce Geleneğinde Din-Bilim İlişkisi Sempozyumu*, ed. Mahmut Çınar vd. 1-2. Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Matbaası, 2019.
- Kara, İsmail. *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003.
- Kayadibi, Fahri. Kuran'ın Eğitim, Bilim ve Araştırmaya Verdiği Önem, *Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14, (2006), 1-15.
- Kemal, Namık. *Mektuplar III*. haz. Fevziye Abdullah Tansel, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1973.
- Kemal, Namık. *Renan Müdâfaanâmesi*. haz. M. Fuad Köprülü, Ankara: Milli Kültür Yayınları, 1962.
- Kemal, Namık. *Renan Müdâfaanâmesi*. Yayına haz. Abdurrahman Küçük, İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1989.
- Kemal, Namık. *Renan Müdâfaanâmesi*, 63 haz. Nurullah Çetin, Ankara: Akçağ Yayınları, Aralık 2018.
- Keyifli, Şükrü. "Eğitim Ve Din Eğitimi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*

(ÇÜİFD) 13/2 (2013), 31-54.

Kılıç, Ahmet Faruk. “Oryantalizm ve Sosyal Teori Başlıklı Tebliğin Müzakeresi”. *Oryantalizmi Yeniden Okumak Batı’da İslâm Çalışmaları Sempozyumu*. Tertipleyen: DİB – SÜİF. Ankara: Diyanet İşleri Yayınları, 2003.

Kırca, Celal. *Kur’ân ve Fen Bilimleri*. İstanbul: Marifet yayınları, 5. Baskı, 2005.

Kısakürek, Necip Fazıl. *Namık Kemâl*. İstanbul: Büyük Doğu Yayınları Basım Yayın Prodüksiyon Ltd. Şti., 2014.

Kirman, Mehmet Ali. *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*. (İstanbul: Ragbet Yay., 2011). akt. Cihan Ballıkaya, “Pozitivizm, Tarihsel Süreç İçerisindeki Gelişimi ve Sosyolojik Düşünceye Etkileri”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 33 (2015), 87-106.

Korlaelçi, Murtaza. *Pozitivizmin Türkiye’ye Girişi*. Ankara: Hece Yayınları, 2002.

Köksal, Asım. “Esir Edilen Müşrikler Hakkında Ne Yapılacağıın Konuşulması”. *İslâm Tarihi M. Asım Köksal*. Erişim 1 Nisan 2023. <https://islamiyontem.net>

Kutluer, İlhan. “Pozitivizm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 29 Mart 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/pozitivizm>

Kur’ân Yolu. Erişim 1 Nisan 2023. <https://kuran.diyanet.gov.tr>

Kütükoğlu, Ahmet. “Ahmed b. Muhammed el-Harrâd’a (d. 1948-?) Göre Kıraat Farklılıklarının Mânaya Etkileri”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44 (2020), 19-41.

Lloyd, S, *Man and Nature in God*, New Jersey: Transaction Publishers, 2005.

Luggat, Erişim 1 Nisan 2023. <https://www.luggat.com/>

Mardin, Ş. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.

Marenbon, John. “Ernest Renan and Averroism: the story of a misinterpretation.” *Renaissance Averroism and Its Aftermath: Arabic Philosophy in Early Modern Europe*. Springer, Dordrecht, 2013. 273-283.

Midilli, Muhammet Enes. “Ulemânın Memlûk Coğrafyasına Yönelmesi ve Memlûkler Döneminde Kahire İlim Kurumları”. *İslâm Tetkikleri Dergisi* 10/1 (2020), 389-412.

- Mott, Lewis Freeman. *Ernest Renan*. D. Appleton, 1921.
- Müdürriszade, Muhammed Fehmi. *Tarih-i Edebiyat-ı Arabiyye*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, (1332-1916).
- Nasıf, Mansur Ali. *et-Tac, Kitabu'l-İlm*, Kahire: 1961.
- Nevevi, Muhyiddin. *Riyazu's-Salihin ve Tercemesi*. çev. Hasan Hüsnü Erdem, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1958.
- Nursi, Bediüzzaman Said. *İşaratü-l İ'caz*. PDF: Hayrat Neşriyat, 2020. <https://oku.risale.online/isaratul-i-caz/sure-i-bakara-23-24#171>
- Nursi, Bediüzzaman Said. *Muhakemat*. PDF: Söz Matbaacılık, 2020. <http://www.erisale.com/#content.tr.13.18>
- Ortaylı, İlber. “Hammer-Purgstall, Joseph Freiherr Von”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 1 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hammer-purgstall-joseph-freiherr-von>
- Özalp, Hasan-Çetinkaya, Bayram Ali. *Bilim-Din İlişkisinde Uzlaşmacı Yaklaşımlar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Özarlan, Selim. “Din-Bilim İlişkisinin Serencamı Hıristiyanlık ve İslâm Örneği”. *Diyanet İlmî Dergi* 56/3 (2020), 883-902.
- Özdemir, Mehmet. “‘Endülüs’”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 1 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/endulus#1>
- Özkan, Fatih. “Modern Dönemde Din-Bilim İlişkisi”. *İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (2015), 55-67.
- Plantinga, Alvin. *Where the conflict really lies: Science, religion, and naturalism*. OUP USA, 2011.
- Radwan, Ömer b. İbrahim. *Ârâü'l-Müsteşrikîn Havle'l-Kur'âni'l-Kerîm ve Tefsîruhû*. nşr. Mustafa Müslim. Riyad: Dâru't Taybe, 1992.
- Renan, Ernest. *Bilimin Geleceği I, “İslâmlık ve Bilim”, Nutuklar ve Konferanslar*, çev. Ziya İshan, Ankara: M.E.B Yayınları, 1965.

- Russel, B. *Bilim ve Din*. çev. Hilmi Yavuz, İstanbul: Cem Yayınevi, 1972.
- Said, Edward. *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Yorumları*. İstanbul: Metis Yayınları, 2004.
- Sarıçoban, Gülay. "Namık Kemal ve Hürriyet Fikri". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 23/2 (2019), 515-535.
- Sevinç, Kenan. *Kuantum Fiziği Bağlamında Din-Bilim İlişkisi*. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Sezgin, Fuat. *İslâm'da Bilim ve Teknik*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2. Baskı, 2015.
- Singley, Carol J. "Race, Culture, Nation: Edith Wharton and Ernest Renan". *Twentieth Century Literature* 49/1 (2003), 32-45.
- Sütçü, Tevfik. "Namık Kemal'in Yaşamında ve Eserlerinde Gelibolu." *Turkish Studies (Elektronik)* (2013).
- Sönmezsoy, Selahattin. *Kur'ân ve Oryantalistler*. Ankara: Fecr Yayınları, 1998.
- Şahin, Mehmet Kenan. *Namık Kemal'in Din Anlayışı ve Oryantalizmle Mücadelesi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.
- Şentürk, Recep. "Oryantalizm ve Sosyal Teori". *Oryantalizmi Yeniden Okumak Batı'da İslâm Çalışmaları Sempozyumu*. Tertipleyen: DİB ve SÜİF. Ankara: Diyanet İşleri Yayınları, 2003.
- Tanrıverdi, Hasan. "Din-Kültür İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme". *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 8/3 (2018), 595-601.
- Taslaman, Caner. *Evrin Teorisi, Felsefe ve Tanrı*. İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2007.
- Tebrizi, Muhammed Bin Abdullah el-Hadib. *Mışkât'ül Mesabih*, Beyrut: 1985. 1-50
- Tirmizi, Ebu İsa. *Sünen-i Tirmizi Tercemesi*, çev. Osman Zeki Mollamehmetoğlu, İstanbul: Yunus Emre Yayınevi, 1975, 4/398
- Tözluyurt, Mehmet. "İstihza Eylemi Ve Müslümanlar Üzerindeki Etkileri Hakkında Bir Analiz". *Kader Kelam Araştırmaları Dergisi* 14/1 (2016), 119-145.

- Tümer, Günay. “Din”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 1 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/din>
- Twain, Mark. *İnsan Nedir?*. İstanbul: Can Yayınları, 2022
- Uçman, Abdullah. “Tanzimat’tan Sonra Edebiyat ve Siyaset: Namık Kemal ve Ziya Paşa Örneği”. *Türkiyat Mecmuası* 24/1 (2014), 113-128.
- Ural, Şafak. *Bilim Tarihi*. İstanbul: Çantay Kitabevi, 9. Baskı, 2016.
- Uslu, Ahmet. “Namık Kemal Ve Anti-Tez Bağlamında Renan Müdâfaanâmesi”. *International Journal of Language Academy* 8/3, (June 2020), 425-449. <http://dx.doi.org/10.29228/ijla.43545>
- Varsak, Osman. “Namık Kemal’in Dini Yönü ve Din Eğitimi Görüşleri/The Religious Aspect of Namık Kemal and His Views on Religious Education”. *İlâhiyât Akademik Araştırmalar Yıllığı* 4 (2021), 35-50.
- Wikipedia.org*. Erişim 1 Nisan 2023. <https://tr.wikipedia.org/>
- Wikipedia.org*. Erişim 2 Nisan 2023. <https://tr.wikipedia.org/>
- Wilson, D. B. “*Bilim ve Din Tarih Yazımı*”, *Batı geleneğinde Bilim ve Din Tarihi*. Gary B. Ferngren (Ed). İstanbul: Say Yayınları, 1. Baskı, 2016.
- Yapıcı, Asım. *Toplumsal Cinsiyet Din ve Kadın*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2020.
- Yel, Ali Murat. “Zwemer, Samuel Marinus”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 2 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/zwemer-samuel-marinus>
- Yıldırım, Suat. *Oryantalistlerin Yanılguları, Oryantalistlerin İslâm Araştırmaları Üzerine Düşünceler*. İstanbul: Dia Yayınları, 2003.
- Yiğit, Emine. *Modernite Eleştirisi ve Namık Kemal'in Dini ve Siyasi Görüşleri*, Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Yücel, Ahmet. “*Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi*”. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2021.
- Zakzuk, M. Hamdi, *Oryantalizm veya Medeniyet Hesaplaşmasının Arka Planı*. trc. Abdülaziz Hatip, İzmir: Nil Yayınları, 1993.

Ziyaüddin, Serdar. “İki Efendi Arasında: Kur’ân mı Yoksa Bilim mi?” *İslâm ve Bilim Tartışmaları*. ed. Mustafa Armağan, İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2007.

EK-1

Ek-1 Ernest Renan Konferansı

29 Mart 1883'te Sorbonne'da Verilen Konferans

İSLÂM VE BİLİM

ERNEST RENAN

Hanımlar, Beyler,

Bu dinleyicilerin nazik sabrını o kadar sık tecrübe ettim ki, bugün sizler önünde yorumlamak üzere, en incelikli konulardan birini, alanın tarihini az ya da çok ortaya çıkarmak isteyen bir kimsenin, kararlılıkla girmesi gereken o hassas ayrımlarla dolu olan bir konuyu seçmeye cesaret ettim. Tarihteki yanlış anlamalara sebep olan şey, hemen her zaman, ulusları ve ırkları tanımlayan kelimelerdeki kesinlik eksikliğidir. Askerî, dinî ve dilsel fetihler, insanlık tarihini kat eden her türden moda ve büyük hareketlerin yaptığı değişiklikler hiç hesaba katılmadan Yunanlılar, Romalılar ve Araplardan, bu insan grupları zamanın her döneminde kendi içinde özdeşmiş gibi bahsediliyor. Gerçeklik bu basit kategorilere göre çalışmaz. Örneğin biz Fransızlar, dil açısından Romalı, medeniyet açısından Yunanlı, din açısından Yahudiyiz. Yunan medeniyeti, Roma fethi, Germen fethi, Hristiyanlık, İslâm, Rönesans, felsefe ve devrim adı altında yer alan büyük evrensel olgular insan ailesinin ilkel çeşitlilikleri üzerinden silindir gibi ezip geçtikçe ve onları az çok bir homojen kitleye dönüştürdükçe, başlamak için merkezî olan ırk gerçeği önemini kaybeder. Bu konuda üstlendiğimiz fikirlerdeki en büyük karışıklıklardan birini çözmeyi denemek istiyorum; şu kelimelerdeki muğlaklık hakkında konuşmak istiyorum: Arap bilimi, Arap felsefesi, Arap sanatı, İslâm bilimi, İslâm Medeniyeti. Bu noktada ele alınan müphem fikirler pek çok yanlış yargıya sebep oluyor ve hatta uygulamadaki hatalar bazen çok ciddi olabiliyor.

Zamanımızın meseleleri hakkında en ufak bir eğitime sahip herkes Müslüman ülkelerin hâlihazırdaki aşağılığını, İslâm ile yönetilen devletlerin çöküşünü, kültürünü ve eğitimini

sadece bu dinden türeten ırkların entelektüel kısırlığını açıkça görebilir. Doğu'da veya Afrika'da bulunmuş herkes gerçek bir müminin kaçınılmaz dar görüşlülüğü ve adeta başının etrafındaki demir halkanın onu bilime tamamen kapalı, herhangi bir şey öğrenemez veya kendisini yeni bir fikre açamaz hale getirmesi karşısında çarpılır. Bu dinî kabulünün başlangıcından itibaren, o zamana kadar hala epey uyanık olan on-on iki yaşlarındaki Müslüman çocuğu, bir anda mutlak gerçek olduğuna inandığı şeye sahip olmanın aptalca gururuyla dolu, fanatik, sanki bir ayrıcalıklı gibi, kendi aşağılığını belirleyen şeyle mutlu hale gelir. Bu saçma gurur Müslüman'ın radikal zaafıdır. İbadetinin görünürdeki sadeliği, ona diğer dinler için, çok az gerekçesi bulunan bir küçümseme esinliyor. Tanrı'nın, refahı ve gücü, eğitim veya kişisel meziyetlere bakmaksızın, kimi uygun görürse ona verdiği ikna olmuş Müslüman, eğitim, bilim ve Avrupa ruhunu teşkil eden her şey için en derin küçümsemeyi duyar.

Müslüman inancı tarafından aşılana bu eğilim öyle güçlüdür ki, ırk ve milliyetten kaynaklanan tüm farklar İslâm'ı kabul etme fiiliyle ortadan kalkar. Berberî, Sudanlı, Çerkez, Afgan, Malay, Mısırlı, Nübyeli: bir kere Müslüman oldular mı artık Berberî, Sudanlı, Mısırlı, vs. değillerdir, Müslümandırlar. Sadece İran bir istisnadır. O yaratıcılığını korumuştur, zira İran İslâm'da ayrı bir konum üstlenebilmiştir; temel olarak Müslüman'dan daha çok Şii'dir.

Bu yaygın olgudan İslâm'a karşı çıkarmaya mecbur olunan olumsuz çıkarımları hafifletmek için, birçok kimse, nihayetinde bu çöküşün belki de sadece geçici olduğuna işaret ediyor. Geleceği garantilemek için geçmişe başvuruyorlar. Şimdi hayli eksilmiş olan bu İslâm medeniyeti, bir zamanlar çok parlaktı. Âlimleri, filozofları vardı. Yüzyıllar boyunca Hristiyan Batı'nın efendisi olmuştu. Neden bir zamanlar olan şey tekrar olmasın? Bu, tam olarak tartışmada odaklanmak istediğim nokta. Hakikaten bir İslâm bilimi var mıydı veya en azından İslâm'da izin verilen, İslâm tarafından hoş görülen bir bilim?

İddia edilen olgular arasında hakikatin çok saf bir unsuru vardır. Evet: yaklaşık 775 yılından 13. yüzyılın ortalarına kadar, yani aşağı yukarı 500 yıl, Müslüman ülkelerde âlimler vardı, bunlar çok seçkin düşünürlerdi. Hatta bu dönemde, Müslüman dünyanın entelektüel kültür açısından Hristiyan dünyadan üstün olduğu bile söylenebilir. Fakat yanlış sonuçlara varmamak için bu gerçeğin iyi analiz edilmesi önemlidir. Kısa zaman

sonra hayli belirgin bir aşağılığa evrilen bu geçici üstünlüğe yol açan çeşitli unsurları ayırt etmek için Doğu'daki medeniyet tarihini yüzyıl yüzyıl takip etmek mühimdir.

Hiçbir şey, felsefe veya bilim denebilecek herhangi bir şeyden İslâm'ın ilk yüzyılının olduğu kadar uzak değildir. Birkaç yüzyıl süren ve Arap vicdanını Semitik tektanrıcılığın çeşitli formları arasında asılı bırakan dinî mücadelenin sonucu olarak, İslâm, akılcılık veya bilim denebilecek her şeyden çok uzaktır. İslâm'ı bir fetih ve yağma bahanesi olarak benimseyen Arap atlıları, kendi zamanlarında dünyanın en iyi savaşçılarıydı; fakat kesinlikle insanların en az felsefi olanlarıydılar. On üçüncü yüzyılın bir doğulu yazarı, Ebu'l-Ferec, Arap insanların karakterini tasvir ederek, onu şöyle ifade eder: "Bu insanların üstün oldukları ilim, dil ilmidir, onun deyimlerinin bilgisi, nazımının yapısı ve nesrinin ustaca kompozisyonu... Felsefeye gelince, Tanrı onlara bu konuda hiçbir şey öğretmemiş ve onları buna uygun kılmamıştır." Bundan daha doğru bir şey olamaz. Arap bedevisi, insanların en edebîsi ve en az mistik, en az meditasyona meyillisidir. Dindar Arap, şeylerin açıklanması için, dünyayı doğrudan yöneten ve kendisini ard arda gelen peygamberlerle insana açıklayan bir Yaratıcı Tanrı ile tatmin olur. Ayrıca, İslâm'ın Arap ırkının elinde bulunduğu süre zarfında, yani dört halife ve Emevîler döneminde, onun içinde seküler bir karakterin entelektüel bir hareketi oluşmadı. Ömer, sıklıkla tekrar edildiği gibi İskenderiye Kütüphanesi'ni yakmadı, onun zamanında, kütüphane neredeyse kaybolmuştu. Fakat dünyada zafer elde etmek için onun sebep olduğu ilke, ilmi araştırmalar ve zihnin çeşitli faaliyetleri için gerçekten tamamen yıkıcı oldu.

750 yılı civarında, İran ele geçirilip Abbas'ın çocuklarının hanedanı Beni Ümeyye'ye karşı muzaffer olduklarında her şey değişti. İslâm'ın merkezi Fırat ve Dicle bölgesine taşınmış bulundu. Bu sırada, bu ülke hala Doğu'nun gördüğü en parlak medeniyetlerinden birinin, zirvesine Kisra Anuşirevan'ın hükümranlığında ulaşan Sasanî Farslarının izleriyle doluydu. Sanat ve zanaat yüzyıllardır bu topraklarda geliyordu. Kisra buraya entelektüel faaliyeti ekledi. Bizans'tan sürülen felsefe İran'a sığınmıştı. Hüsrev Hindistan'dan kitaplar tercüme ettirdi. Nüfusun en dikkate değer unsurunu oluşturan Nasturî Hirsitiyanlar, Yunan bilimi ve felsefesinde ustaydılar; tıp tamamen onların elindeydi; piskoposları mantıkçı ve geometriciydiler. Yerel renkleri Sasanî döneminden

alınmış olan Farsça destanlarda, Rüstem bir köprü yaptırmak isteyince mühendis olarak bir *djathalik* (*katolikos*, Nasturî piskoposlarının veya patriklerinin unvanı) çağırır.³⁷⁵

³⁷⁵ Ernest Renan, *İslam ve Bilim*, çev. Zehra Bilgin, *Türkçe çevirisi Zehra Bilgin tarafından Sally Ragep'in İngilizce çevirisi kullanılarak yapılmıştır. Ragep'in çevirisi için*

https://www.mcgill.ca/islamicstudies/files/islamicstudies/renan_islamism_cversion.pdf

EK-2

EK-2 Namık Kemal, “Renan Müdâfaânâmesi”

MİLLÎ KÜLTÜR YAYINLARI
DİNÎ KÜLTÜR SERİSİ, Nr. 01

NAMIK KEMAL

RENAN
MÜDÂFAANÂMESİ

(İSLÂMIYET ve MAÂRİF)

YAYINLAYAN :
ORD. PROF. M. FUAD KÖPRÜLÜ

ANKARA — 1962

MİLLİ KÜLTÜR YAYINLARI
DİNİ KÜLTÜR / SERİSİ, Nr. 04

Adis-197-198-199-200-201-202-203-204-205-206-207-208-209-210-211-212-213-214-215-216-217-218-219-220-221-222-223-224-225-226-227-228-229-230-231-232-233-234-235-236-237-238-239-240-241-242-243-244-245-246-247-248-249-250-251-252-253-254-255-256-257-258-259-260-261-262-263-264-265-266-267-268-269-270-271-272-273-274-275-276-277-278-279-280-281-282-283-284-285-286-287-288-289-290-291-292-293-294-295-296-297-298-299-300-301-302-303-304-305-306-307-308-309-310-311-312-313-314-315-316-317-318-319-320-321-322-323-324-325-326-327-328-329-330-331-332-333-334-335-336-337-338-339-340-341-342-343-344-345-346-347-348-349-350-351-352-353-354-355-356-357-358-359-360-361-362-363-364-365-366-367-368-369-370-371-372-373-374-375-376-377-378-379-380-381-382-383-384-385-386-387-388-389-390-391-392-393-394-395-396-397-398-399-400-401-402-403-404-405-406-407-408-409-410-411-412-413-414-415-416-417-418-419-420-421-422-423-424-425-426-427-428-429-430-431-432-433-434-435-436-437-438-439-440-441-442-443-444-445-446-447-448-449-450-451-452-453-454-455-456-457-458-459-460-461-462-463-464-465-466-467-468-469-470-471-472-473-474-475-476-477-478-479-480-481-482-483-484-485-486-487-488-489-490-491-492-493-494-495-496-497-498-499-500-501-502-503-504-505-506-507-508-509-510-511-512-513-514-515-516-517-518-519-520-521-522-523-524-525-526-527-528-529-530-531-532-533-534-535-536-537-538-539-540-541-542-543-544-545-546-547-548-549-550-551-552-553-554-555-556-557-558-559-560-561-562-563-564-565-566-567-568-569-570-571-572-573-574-575-576-577-578-579-580-581-582-583-584-585-586-587-588-589-590-591-592-593-594-595-596-597-598-599-600-601-602-603-604-605-606-607-608-609-610-611-612-613-614-615-616-617-618-619-620-621-622-623-624-625-626-627-628-629-630-631-632-633-634-635-636-637-638-639-640-641-642-643-644-645-646-647-648-649-650-651-652-653-654-655-656-657-658-659-660-661-662-663-664-665-666-667-668-669-670-671-672-673-674-675-676-677-678-679-680-681-682-683-684-685-686-687-688-689-690-691-692-693-694-695-696-697-698-699-700-701-702-703-704-705-706-707-708-709-710-711-712-713-714-715-716-717-718-719-720-721-722-723-724-725-726-727-728-729-730-731-732-733-734-735-736-737-738-739-740-741-742-743-744-745-746-747-748-749-750-751-752-753-754-755-756-757-758-759-760-761-762-763-764-765-766-767-768-769-770-771-772-773-774-775-776-777-778-779-780-781-782-783-784-785-786-787-788-789-790-791-792-793-794-795-796-797-798-799-800-801-802-803-804-805-806-807-808-809-810-811-812-813-814-815-816-817-818-819-820-821-822-823-824-825-826-827-828-829-830-831-832-833-834-835-836-837-838-839-840-841-842-843-844-845-846-847-848-849-850-851-852-853-854-855-856-857-858-859-860-861-862-863-864-865-866-867-868-869-870-871-872-873-874-875-876-877-878-879-880-881-882-883-884-885-886-887-888-889-890-891-892-893-894-895-896-897-898-899-900-901-902-903-904-905-906-907-908-909-910-911-912-913-914-915-916-917-918-919-920-921-922-923-924-925-926-927-928-929-930-931-932-933-934-935-936-937-938-939-940-941-942-943-944-945-946-947-948-949-950-951-952-953-954-955-956-957-958-959-960-961-962-963-964-965-966-967-968-969-970-971-972-973-974-975-976-977-978-979-980-981-982-983-984-985-986-987-988-989-990-991-992-993-994-995-996-997-998-999-1000

Güven Matbaası — 1962, ANKARA

İÇİNDEKİLER

	<u>Sahife</u>
ÖNSÖZ	7
RENAN MÜDÂFAANÂMESİ	9
LÛGATLER	63

Ö N S Ö Z

İkinci Meşrutiyet'in ilânından sonra, Namık Kemal ailesi, bütün memleket münevverlerinin arzularına uyarak, Namık Kemal'in o zamana kadar basılmış veya basılmamış bütün eserlerini bir külliyât şeklinde neşretmeğe başladılar. Külliyât-ı Kemal'in Birinci Tertibi'nin ilk sayısını, o zamana kadar hiç basılmamış olan Renan Müdâfaanâmesi teşkil ediyordu. Üzerinde; «Fransa Akademisi âzasından müteveffa Ernest Renan tarafından İslâmiyet'in gûya mâhî-i terakkıyat ve mânî-i maârif olduğuna dâir îrad edilmiş olan bir hitâbeye karşı berâhin-i katiayı câmi' reddiyyedir ki şân-ı celil-i İslâmiyet'i delâil-i münevvere-i şer'ıyye ve mantıkıyye ile bihakkın îlâ eder.» fıkrası bulunan ve İstanbul'da Mahmud Bey Matbaası'nda 1326 (1910)'da basılan orta boyda 56 sayfalık bu eser az zamanda tükendi. Basımı ve tertibi hiç de dikkatli ve i'tinâlı olmayan bu eserin, bu yeni neşri, ilk basımla ölçülemeyecek kadar mükemmeldir; ilk basımda bulunmayan lûgatçe ve bâzı küçük ilâveler sayesinde, herkesin bundan kolaylıkla faydalanması da te'min edilmiştir.

Namık Kemal, bu eseri, mektuplarından birinde ifade ettiği gibi, âdetâ bir ibadet hükmünde olarak hazırlamış, yanında lüzumu kadar kitabı bulunmadığı cihetle sadece eski malûmatına dayanmış, eserin metninde itirâf ettiği veçhile, Renan'ı kendi sözleri,

müfessir ifadeleri ve Firenk kitaplarından aldığı malûmat ile tenkid etmiştir; kendisi bu eserini yazarken o kadar meânanundur ki, «Onu, gönlümün istediği gibi tepeliyorum!» demektedir hiç bir mahzur görmüyor; bununla beraber, bu devre âit mektuplarında uzun uzun bahsettiği bu eser hakkında, onu soğradan, fikirlerini oldukça değiştirmiş görüyoruz.

Renan'ın bu meşhur konferansı, başta tanınmış İslâm mütefekkeri Şeyh Cemâleddin-i Efgani olarak, muhtelif İslâm müellifleri tarafından tenkid ve tahlil edilmiştir. Öyle görünmüyor ki, Namık Kemal, kendisinin bu risalesinden önce yapılmış olan bu neşriyattan galiba habersiz kalmıştır. Bu sıralarda, muhtelif İslâm memleketlerinde, İslâm dini aleyhinde Garplı muharrirler tarafından yapılan bâzı tenkidlere karşı müdâfaanâmeler yazıldığı bildirildiğimiz için, Namık Kemal'in de, bu küçük fakat çok dikkate değer eseri ile bu cereyana kapıldığını anlıyoruz.

Bundan yirmibeş yıl önce, Renan Müdâfaanâmesi'nin bu yeni neşrini hazırlarken, büyük vatanşâiri Namık Kemal'in İslâmiyet hakkındaki birtakım fikirleri ve Ernest Renan'ın konferansı hakkındaki muhtelif tenkidleri içine alan büyük bir başlangıç da vücûde getirmiştik. O zamandanberi yaptığımız yeni tetkikler ile de genişleyen bu başlangıcı yakında Namık Kemal ve İslâmiyet adıyla neşretmek ümidindeyiz.

Ankara - Ekim, 1962

Ord. Prof. Dr. M. FUAD KÖPRÜLÜ

NAMIK KEMAL

RENAN MÜDÂFAANÂMESİ

«Fransa Akademisi âzasından müteveffa Ernest Renan tarafından İslâmiyet'in gûya mâhi-i terakkıyat ve mâni'i maârif olduğuna dâir irad edilmiş olan bir hitâbeye karşı berâhin-i katıayı câmi' reddiyyedir ki şân-ı celîl-i İslâmiyet'i delâil-i münevver-i şer'îyye ve mantıkıyye ile bi-hakkın î'lâ eder.»

RENAN MÜDÂFAANÂMESİ

Fransız erbâb-ı kaleminden M . E r n e s t R e n a n 'ın irad ve neşrettiği İslâmiyet ve M a â r i f ünvanlı bir hutbe, hayli zamandanberi gazetelere sermâye-i bahs olmaktadır.

Aynı, daha yeni elime geçti. **Hutbe** kıs a birşey ise de, mündericâtı birkaç yüz cild kitap ile cerh olunmağa müsâid bulunduğu için, mutâleamı yazmakla, söylenilmiş şeyleri tekrar etmek tarz-i bîhüde-pûyânesini iltizam etmiş olamıyacağımdan emim.

İslâmiyet'in maârife m â n i' değil, bil'akis m ü r e b b i olduğunu isbat için, yanımda lüzûmü kadar kitap mevcut olmadığına teessüf ederim. Mâ-mâfih, S a h i b - i h u t b e , kendi dâvâsının b u t l â n 'ına yine kendi sözlerinde o kadar çok d e l i l cem'etmiştir ki, şu cevabı yazabilmek için b a ş k a k i t a p l a r a m ü r â c a a t m e c b ü r i y e t i s a k i t h ü k m ü n e g i r m i ş t i r .

Mekalenin tedkikine girişmeden evvel, kailin m e ş r e b v e m e z h e b i n i öğrenmek, ileride

İrad' olunacak istidlâlâtın sühûletle fehmine yardım edeceği için, tercüme-i hâlini birkaç satır ile telhis ediyorum.

Şimdi altmış yaşına vâsıl olmuş olan M. E r - n e s t R e n a n çocukluğunda âilesi tarafından papas mektebine verilmiş idi. Mebâdi-i tahsilde gösterdiği kabiliyyet üzerine hocaları tarafından Akaid-i Nasrâniyye ile iştigale sevkolundu. M. R e n a n işte o zaman elsine ve hikmet derslerinden zevk alarak, İbrâni ve Arabî ve Süryâni'yi tahsil eylemiştir¹; fakat, hürriyet-i efkârı papaslığa² tevâfuk edemediği için, o sınıfı terk ile kendi kendine tahsile başladı. Sonraları hikmet ve Elsine-i Sâmiye² imtihanlarına girerek birinci mükâfatı kazandı.

Fransa E n c ü m e n - i M a a r i f ' i tarafından edebiyata müteallik bir hizmet için İtalya'ya gönderilmekle, oralarda cem' edebildiği tahkikatı İ b n ü ' r - R ü ş d ' e dâir bir kitap şekline ifrâğ etmiştir. Bundan sonra Fransa'nın M i l l e t K ü - t ü p h â n e s i hizmetine ve anı müteâkıb E n c ü - m e n - i M a a r i f - â z â l ı ğ ına nasbolunmuş ve yine ulûma müteallik bir hizmet ile Suriye'ye gitmiştir.

E r n e s t R e n a n ' ın en zâyade dağdağa-nümâ-yı iştihâr olan eseri T e r c ü m e - i h â l - i İ s â ünvaniyle yazdığı kitaptır. Bunun tedkik ve

¹ İbrâni ve Süryâni'ye olan vakufunun derecesini bilemeyiz; fakat Arabî bilmediğine, kendi risâlesinden birçok delil göstereceğiz.

² E v l â d - ı S â m ' ın tekellüm ettiği lisanlara denilir.

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı	Ensar HACISÜLEYMANOĞLU
Yabancı Dili	İngilizce, Arapça
Orcid Numarası	0009-0009-3955-0126
Ulusal Tez Merkezi Referans Numarası	
Lise	Hürriyet Kız Anadolu İmam Hatip Lisesi/ Kağıthane /İSTANBUL
Lisans	Dumlupınar Üniversitesi/ İşletme Bölümü/ KÜTAHYA 19 Mayıs Üniversitesi/ İlahiyat Fakültesi/ SAMSUN
Yüksek Lisans	Ordu Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri
Mesleki Deneyim	2001 yılından beri STK yöneticiliği
Akademik Çalışmalar	